

СЕРВИС

МАХСУС СОН
II ҚИСМ

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

2021

СЕРВИС

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг 90 йиллик юбилейига бағишланган МАХСУС СОНИ 2021 йил, II қисм

Муассис: Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан 2008 йил 31 декабрда 0561-рақам билан рўйхатга олинган.
ЎзР ОАК Риёсатининг 19.03.2017 й., 239/5-сонли қарори билан эътироф этилган

Таҳририят ижодий жамоаси:

Бош муҳаррир: и.ф.д., профессор М.Э.Пўлатов

Бош муҳаррир ўринбосари: и.ф.н., профессор Д.Х.Асланова

Масъул котиб: и.ф.д., профессор М.Қ.Пардаев

Муҳаррир: Ф.А.Сафаров, PhD

Техник муҳаррир: и.ф.н., доцент А.Н.Холиқулов

Корректор: С.А.Бабаназарова

Саҳифаловчи: Ҳ.Н.Очилова

1 йилда 4 маротаба чоп этилади.

Ўзбекистон ҳудудида тарқатилади.

Таҳририят манзили:
140100, Самарқанд шаҳар, Амир Темур кўчаси, 9-уй,
тел.: +998(66)233-28-38,
+998(66)233-17-88
факс: +998(366)231-12-53
эл.почта:
samisiservis@inbox.uz

Таҳририят кенгаши раиси:
М.Э.Пўлатов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ректори, иқтисод фанлари доктори, профессор

Таҳририят кенгаши раиси ўринбосари:
Д.Х.Асланова – СамИСИ илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори, иқтисод фанлари номзоди, профессор

Таҳрир кенгаши аъзолари:

Б.А.Бегалов – Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси раиси, иқтисод фанлари доктори, профессор

М.Қ.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Б.К.Ғоибназаров – иқтисод фанлари доктори, профессор.

Д.Р.Зайналов – СамИСИ каф.мудири, профессор, и.ф.д.

О.М.Муртазаев – ТДИУ Самарқанд филиали директори, иқтисод фанлари доктори, профессор

М.Р.Болтабаев – Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ректори, иқтисод фанлари доктори

Р.Х.Эргашев – ҚарМИИ профессори, и.ф.д.

И.С.Тўхлиев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

М.М.Мухаммедов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

К.Б.Уразов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Қ.Ж.Мирзаев – СамИСИ каф. мудири, и.ф.д., профессор

Б.И.Исроилов – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Г.М.Шодиева – СамИСИ профессори в.б., и.ф.д.

Б.Абдукаримов – СамИСИ профессори, и.ф.н.

Б.У.Нуруллаев – Самарқанд вилояти ҳокими ўринбосари

С.Н.Тошназаров – СамИСИ кафедра мудири, и.ф.д.

Р.Н.Нормахматов – СамИСИ профессори, т.ф.д.

О.М.Пардаев – СамИСИ декани, и.ф.д.

М.Т.Алимова – СамИСИ профессори, и.ф.д.

З.Дж. Адилова – ТДИУ профессори, и.ф.д.

МУНДАРИЖА

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯ	
Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев, Озода Пардаева, Обид Пардаев Синергетик самара ва муваффақиятга эришишда инновацион “9М модели”нинг қўлланилиши ва унинг асосий йўналишлари	5
Акрам Абдурахмонович Азизқулов Мусулмон Шарқ мутафаккирлари асарларида тижорат одоби хусусида	11
Х.У.Саматов Янги Ўзбекистон иқтисодий тизимининг парадигмал моҳияти	14
З.Ш.Сувонов Ўзбекистонда ҳалол стандартларини қўллашнинг иқтисодий истиқболлари	17
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ	
Б.Я. Янгибоев Ахборот технологиялари: моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари	22
А.А.Бекмуродов Банк хизматларини рақамлаштириш: асосий тренд ва тенденциялар	26
САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ	
М.Ибрагимов, М.Мардонов Фермер хўжаликларида узумчилик харажатлари ҳисобини такомиллаштириш	30
А.Э. Тангиров, Р.Т. Кудратов Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ташкилий-таркибини оптималлаштириш	34
Дж.Файзиев Аминокислотный состав белков сыра	38
И.Ҳ.Шукуров Ўзбекистонда етиштириладиган айрим мева навларининг сифат тадқиқоти	42
ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА СЕРВИС	
Т.С.Шарипов, Д.Ҳ.Шаймардонова Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш имкониятлари	46
А.Н.Холиқулов Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантиришнинг прогноз кўрсаткичлари таҳлили	49
Sanobar Bakhriddinovna Kipchakova Features of teaching in higher educational institutions	54
Ш.У.Ташматов Интернет-дўкон – чакана савдо хизматларини ривожлантиришнинг истиқболли йўналиши сифатида	59
У.Х.Худайбердиев Савдо хизматларини ривожлантиришдаги айрим муаммолар ва уларнинг ечимлари	63
Ф.А.Сафаров Хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий-иқтисодий самарадорликни оширишнинг ўзига хос хусусиятлари	68
У.Н.Нормуродов Пандемия шароитида Нарпай туманида хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолати ва ривожлантириш истиқболлари	71

С.С.Алиева Действенность контроля над внедрением инновационно-инвестиционного продукта в Нарпайском районе	75
С.А.Бабаназарова Халқаро баҳолаш тадқиқотларининг таълим сифатини оширишдаги аҳамияти	79
ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ	
Д.З.Норкулова Нарпай туманида маданият марказлари томонидан тақдим этиладиган хизматларни ривожлантириш истиқболлари	82
Д.Ж.Норбоева Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳаси мутахассисликларини ривожлантиришда касбий терминологиянинг ўрни	86
А.Қ.Гаппаров Рекреация туризмини ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти	89
З.М.Мухаммедова Туризм соҳасини инновацион ривожлантиришда соҳага йўналтирилган инвестицион ресурслар самадорлигини ошириш йўллари	93
А.И.Рахматов Туризм соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлашга таъсир этувчи омиллар ва уларни ўзаро боғлиқлигини таҳлили	96
КИЧИК БИЗНЕС ВА ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИК	
Ш.С.Олтаев Оилавий тадбиркорликни ривожлантиришда инновацион фаолиятнинг ўрни	102
МЕНЕЖМЕНТ ВА МАРКЕТИНГ	
Б.А.Искандаров Иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида қурилиш саноати кархоналарида корпоратив бошқарувнинг хусусиятлари	106
МОЛИЯ ВА БАНК ХИЗМАТЛАРИ	
Ш.М.Латипова Иқтисодиётнинг реал секторида инновацион лизингнинг аҳамияти	110
К.Ғ.Мухаммадиев Тижорат банкларининг рақобатбардошлигини таъминлашда янги хизмат турларини ривожлантиришни такомиллаштириш	114
E.A. Nozimov Tijorat banklarida yangi bank xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari	119
К.Б.Узакова Мамлакатимизда суғурта хизматларини ривожлантириш истиқболлари	125
З.О. Ахроров Нарпай тумани бюджети даромадларини ташкил этишда солиқ потенциалидан фойдаланиш	129
С.С.Тогаев Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш йўллари	134
ИНВЕСТИЦИЯ	
Н.Э.Эрназаров Инвестиция муҳитини ривожлантиришда солиқ имтиёзларидан фойдаланишнинг амалий аҳамияти	140

Ж.Я.Яхшиликов. Ҳудуд индустриал тармоқларининг инвестицион жозибадорлигини баҳолаш мезонлари	143
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ, ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ВА АУДИТ	
Худойберди Ўктамович Пўлатов Савдо корхоналарини халқаро стандартлар асосида хисобни такомиллаштириш	148
О.М.Эсанов Ички ва ташқи аудитнинг асосий хусусиятлари ва уларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари	150
У.А.Ширинов Алоқа корхоналарида сегментлар таҳлилини такомиллаштириш	153
М.Ҳ.Хусанов Корхоналарнинг инвестицион мажбуриятлари бажарилишини махсус савол тарзида аудиторлик текширувидан ўтказиш тартиби	158
A.H.Toshimov Byudjet jarayonida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish yo’llari	162
А.К.Эралиев Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш ва унинг трансформацияси	167
F.O.O‘roqov Samarqand viloyatining asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlari dinamikasi	170
ТАЪЛИМ, КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ВА ПЕДАГОГИКА	
K.A. Mamatkulova Use of traditional teaching methods in foreign language lessons	173
O.B. Sadikov Turkiy tillarning xorijda o‘rganilishi va tadqiqi masalasiga doir	176
Жафар Шомирзаевич Мустафаев Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг миллий кадрлар тайёрлашдаги хизматлари	179
Dilnoza Yuldasheva The interaction of pedagogy and economics and their integration within the professional activity of an economist	185
Ҳилола Нематовна Очилова Олий таълим тизимида мотивациянинг турлари ва уларнинг мазмуни	188
В.С.Узакова Организационно-экономический механизм подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием	191
ЭЪТИБОРГА МОЛИК МАСАЛАЛАР	
Муҳаммадали Эшонқулов Биз қачон ривожланамиз?	196
АТАМАЛАР ТАЪРИФЛАРИ	
Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев “Л” ҳарфи билан боғлиқ атамаларнинг таърифлари	197

НАЗАРИЯ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мамаюнус Қаршибаевич Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.,
Озода Мамаюнусовна Пардаева – ТДИУ Самарқанд филиалида кафедра мудири, PhD,
Обид Мамаюнусович Пардаев – СамИСИ мустақил тадқиқотчиси

СИНЕРГЕТИК САМАРА ВА МУВАФФАҚИЯТГА ЭРИШИШДА ИННОВАЦИОН “9М МОДЕЛИ”НИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация: мақолада синергетик самара ва муваффақиятга эришишда “9М модели”нинг қўлланилиши ва унинг асосий йўналишлари ёритилган. Бу “9М модели”га кирадиган қуйидаги фақат “М” ҳарфи билан бошланадиган 9 та сўздан иборат “Мен”, “Манфаат”, “Мактаб”, “Малака”, “Масъулият”, “Маънавият”, “Миллат”, “Мамлакат (Ватан)”, “Муваффақият” синергетик самара занжирини ўз ичига оладиган сўзларнинг ўзаро боғлиқлиги асосланган ва уларнинг изоҳи берилган. Ушбу мадел нафақат битта, балки барча соҳаларда қўлланилиши мумкинлиги ҳам кўрсатиб ўтилган.
Калит сўзлар: синергетика, синергетик самара, 9М модели, мен, манфаат, мактаб, малака, масъулият, маънавият, миллат, мамлакат (Ватан), муваффақият.

Кириш. Бугунги кунда тараққиёт асосан инновацион омилларга таянмоқда. Бунда илм-фан асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, бугунги кунда дунё мамлакатлари товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш, хизмат кўрсатишни ошириш билан бирга чуқур илмий ютуқларга асосланган инновацион иқтисодиётни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратмоқда. Ушбу ҳолатни инобатга олиб, мамлакатимиз раҳбари “**Мамлакатимизни инновацион ривожлантириш стратегияси ва механизмлари, энг аввало, шу давлатда яратилган интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятдан қанчалик самарали фойдаланиш билан чамбарчас боғлиқ**”[1], деб таъкидлади. Муҳтарам Президентимиз таъкидлаганидек, интеллектуал ва илмий-техникавий салоҳиятдан самарали фойдаланиш учун илмий марказлар билан корхоналарнинг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларга алоҳида аҳамият берилмоқда. “**Эндиги вазифа – нафақат илмий-тадқиқотлар ва ишланмаларни молиявий қўллаб-қувватлаш, балки уларнинг натижаларини амалиётга татбиқ этишга қаратилган самарали механизмларни яратишдан иборат**”[2]. Кўриниб турибдики, эндиликда илмий ишланмалар ўз ҳолича қолиб кетмайди, балки амалиётга татбиқ этилади. Шу нуқтаи назардан, эндиги ишланмалар ҳам бевосита амалиётга жорий қилинадиган ва тезда самара берадиган бўлишлари лозим. Бунинг учун инновацион моделларни ишлаб чиқишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Бундай инновацион ишланмалардан бири синергетик самара ва муваффақиятга эришишда “9М модели”дан фойдаланишдир. Аммо бундай модел мамлакатимиз олимлари ва дунё миқёсида ишлаб чиқилмаган. Шу нуқтаи назаридан, ушбу моделнинг қўлланилиши ва унинг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш ўта долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Масаланинг ушбу жиҳатини инобатга олиб, тадқиқотлар натижасида ушбу модел муаллифлар томонидан илк бор ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар. Инсон камолотида синергетиканинг ўрни беқиёс. Мукаммал комол топиши учун 9М моделидан фойдаланишни тавсия қиламиз. Чунки синергетик самарага эришиш учун тизимли ёндошув ва шунга мос ҳаракат бўлиши лозим. Синергетик самарага эришишнинг муҳим омилларидан бири инсон бўлиб ҳисобланади. Бунга бир ташқи томондан эмас, бевосита шахс нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак “Мен” тушунчаси устуворликни ташкил қилади. Мен ўзимни ўзиб

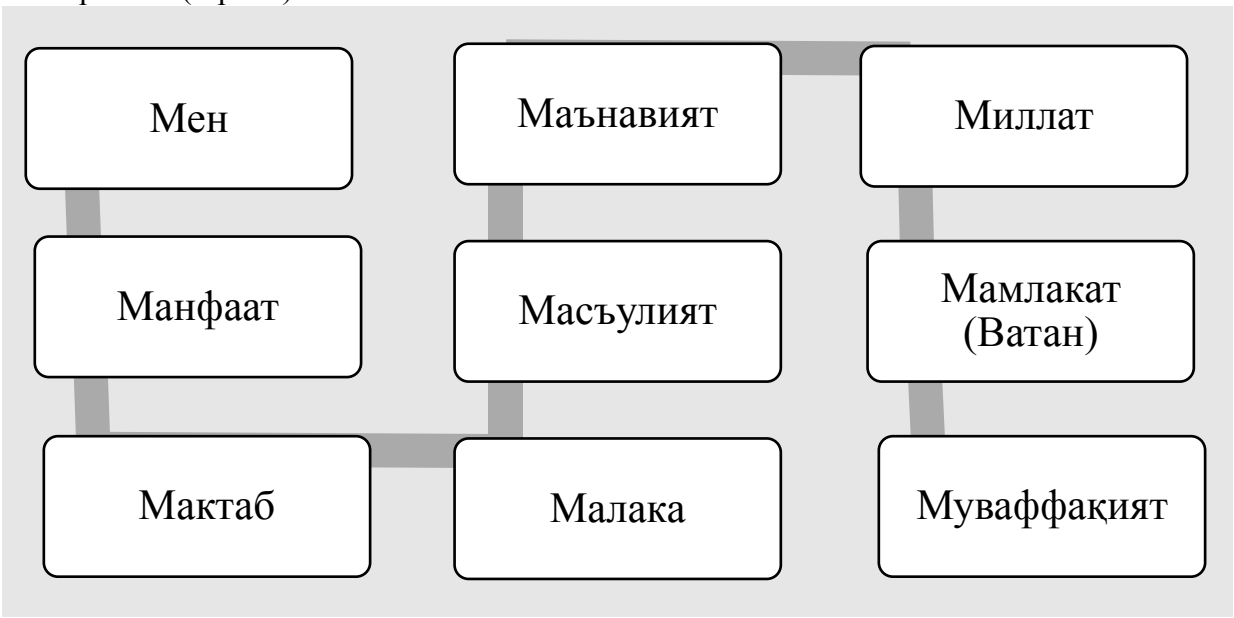
[1] Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон Стратегияси. – Т.: “O’zbekiston” нашриёти, 2021. – 237 бет.
[2] Ўша жойда – 239 бет.

бошқармасам, тегишли тарзда ишламасам кўп мақсадлар барбод бўлиши мумкин. Шунинг учун биринчи ўринда “Мен” турибди.

Иккинчи савол, мен нима учун ишлашим ёки қаердадир, қандай соҳада хизмат қилишим кераклигини тўғри танлаб олишим керак, чунки, бу менга манфаат келтиради. Мен турли манфаатларимни қондириш учун фаолият қилишим керак. Бунинг учун мактабда ўқиб қандайдир бир мутахассисликни эгаллашим керак. Шу туфайли синергетик тизимнинг навбатдагиси мактаб ҳисобланади. Мен мактабда билим ва малакага эга бўлишим керак. Малака бўлмаса тегишли самарага ҳам эришиб бўлмайди. Шу туфайли мактабнинг ҳосиласи малакага эга бўлиш ҳам лозимдир.

Шуни эътироф этиш керакки, юқори малакага эга бўлиб масъулият бўлмаса яна кутилган натижани қўлга киритиб бўлмайди. Энг аввало, масъулият бўлмаса мактабда ўқиб, тегишли малакага ҳам эга бўлмас эди. Шу туфайли масъулият жуда катта аҳамиятга эга. Инсонда ҳаммаси етарлик бўлиб, унинг маънавияти суст бўлса албатта кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги аниқ. Маънавиятсиз одамда биринчи галда иймони суст бўлади, бировнинг ҳақидан қўрқмайди ва мос равишда атрофдагиларнинг ҳам ҳурматига сазовар бўлмайди. Оқибатда маънавий муҳит бузилади. Бундай муҳит бузилган жойда синергетик самарага эришиб бўлмайди. Шу туфайли маънавият ҳам синергетик самарага эришадиган тизимда ўз ўрнига эга. Ишнинг иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигини таъминлаш учун барча қилинадиган ишлар миллат манфаатига зид бўлмасдан, уларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлиши керак. Аммо битта мамлакатда битта миллат яшамайди. Ҳар бир давлат кўпмиллатли. Шу туфайли қиладиган ишлар миллат манфаати билан бирга мамлакат эҳтиёжларини қондиришга ҳам хизмат қилиши лозим. Бу эса, ўз навбатида синергетик самарага эришиш тизимида мамлакат (Ватан)нинг ҳам ўрин олиши мақсадга мувофиқ. Агар шундай принципда иш кўрилса, бутун халқнинг розилигига сазовар бўлинади ва бундай иш самарали бўлади.

Шундай қилиб, “9М модели” таркибига қуйидагилар, яъни фақат “М” ҳарфи билан бошланадиган 9 та сўздан иборат синергетик самара занжирини ўз ичига олади. Буларга қуйидагилар киради: “Мен”, “Манфаат”, “Мактаб”, “Малака”, “Масъулият”, “Маънавият”, “Миллат”, “Мамлакат (Ватан)”, “Муваффақият”лардир. Ушбу моделга кирувчи сўзларнинг бир-бири билан ўзаро боғлиқлик занжири қуйидаги расмда келтирилган (1-расм).

1-расм. Синергетик самарага эришишнинг “9М модели”нинг кетма-кетлик занжири

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, синергетик самарага эришишнинг инновацион “9М модели”нинг кетма-кетлик занжири мантиқан бир-бири билан узвий боғланган. Занжирнинг бошланиши мен бўлса, оқибати муваффақият билан тугаган. Ўртадаги барча жараёнлар ўша меннинг синергетик самарага, яъни белгиланган вақтда белгиланган муваффақиятга эришиши учун тизимли равишда кетма-кет ҳолда хизмат қилади. Шу туфайли ушбу боғлиқлик орқасидан тизимнинг таъсирида кутилган катта муваффақиятларга эришилади. Буларнинг изоҳи қуйидаги жадвалда келтирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Муваффақиятга эришишнинг “9М модели”нинг тузилиши, таркиби ва мазмуни

Т/р	**Моделнинг йўналишлари**	**Моделнинг мазмуни**
1.	Мен	Ҳар бир шахс биринчи галда ўзини тарбиялаши, ўзини саводхон, масъулиятли, миллатпарвар, Ватанпарварлик ҳис туйғуси билан улғайиши лозим. Инсоннинг бу дунёга келиши унинг яшашини тақозо қилади. Ейиш, ичиш, кийиниш каби инсоний эҳтиёжлар ёшликдан шаклланади ва улар ёш ўтган сари такомиллашиб бораверади. Чунки муваффақиятга, синергетик самарага эришиш учун макон вақтга мос ҳолда такомиллашиб бориш зарурлигини тақозо қилади. Шу билан ҳар бир инсоннинг манфаати шаклланиб боради.
2.	Манфаат	Одатда инсон манфаати, унинг моддий, маънавий, жисмоний ва руҳий фойда кўришига қаратилган. Ҳар қандай киши жамиятда яшар экан ўз манфаатини устун қўймасдан жамият манфаати билан ҳамоҳанг олиб борса кўзланган муваффақиятга эришади. Шу туфайли ҳамиша манфаатлар уйғунлиги таъминланган бўлиши лозим. Агар инсон ўзининг шахсий манфаатини устун қўядиган бўлса, бу манфаат жамоа ва жамият манфаатини емиради. Аммо манфаатини устун қўйган одам ҳам ўзининг манфаати орқасидан ўзини ўзи емиради. Ўз манфаатини кўзлаб иш қилиш бундай одамнинг кўзини кўр қилади, аммо атрофдагиларнинг норизолиги оқибатида унинг кўзи очилади. Шу туфайли ҳамиша ўз манфаатини жамият ва атрофдагилар манфаатидан устун қўймаслик лозим. Манфаатлар муштарак бўлсагина фаолият ҳам муштарак бўлади ва мос равишда биргаликда муваффақиятларга эришиб борилади.
3.	Мактаб	Ҳар қандай одам ўз манфаатини қондириш ва маълум муваффақиятларга эришиш учун биринчи галда у саводхон, илмли бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир инсон маълум соҳалар бўйича мактаб кўрган бўлиши лозим. Умумий маълумот билан бирга, ўзига хос мутахассислик бўйича ҳам билимга эга бўлиши шарт. Мактабнинг вазифаси фақат бирорта соҳа бўйича мутахассисларнигина тайёрламасдан, етук шахсни ҳам шакллантириши лозим. Бунда одам ақлидан нафақат мактабдаги илмни, балки ҳаёт мактабидаги илмни ҳам ўрганиши лозим. Мактабни ўтган кишиларгина кўзлаган мақсадига, яъни синергетик самарага эриша олади.
4.	Малака	Мактабни ўтган одам, амалиётда ишлаб ўзининг малакаси ва тажрибасини орттиради. Чунки жамиятда маълум муваффақиятларга эришиш, ҳаётда ўз ўрнини топиш учун ҳар бир инсон ўзига хос мактабни ўтган, билим ва малакага эга бўлиши лозим. Шундагина у кўзланган муваффақиятга, яъни синергетик самарага эришади.
5.	Масъулият	Шу йўналишда ҳар бир инсонда масъулият ҳам пайдо бўлади. Масъулиятли киши жавобгарликни ҳис қилади. Ҳар бир инсон ўзи олдида, жамоа олдида, Ватан олдида, Яратганнинг олдида тизимли равишда бирортасини инкор қилмаган ҳолда жавобгарликни ҳис қилиб фаолият кўрсатса албатта муваффақиятга, яъни синергетик самарага эришади.

6.	Маънавият	Масъулиятнинг ишлаши учун инсонда маънавияти кучли бўлиши керак. Чунки маънавиятнинг кўлами кенг бўлиб, у ўз ичига инсоннинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, диний, ахлоқий тасаввур ва тушунчаларини қамраб олади. Мактаб кўрмаган инсон тўлиқ маънода маънавиятли бўлмайди. Маънавияти суст одам эса, бировни эмас, ҳатто ўзини ҳам тўғри бошқара олмайди. Маънавиятни юзага чиқариб, жамиятга фойдаси тегадиган бўлишлиги учун ҳар бир инсон мактаб кўрган бўлиш билан бирга иймон-эътиқоди ҳам бутун бўлиши лозим. Ўз манфаатини жамият манфаатидан устун қўймайдиган бўлиши керак. Ага у ҳам ўз фаолиятини ўзининг маънавиятига мос тарзда бошқара олса, кўзланган муваффақиятга, яъни синергетик самарага эриша олади.
7.	Миллат	Ҳар бир инсон миллатига хизмат қилиш истаги, мажбурияти пайдо бўлмаса у инсонпарвар бўлмайди. Одатда миллат тарихан ташкил топган, маданияти, тили, ҳудуди, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёти, руҳий хусусиятларига эга бўлган одамлар гуруҳидан иборат бўлади. Миллатни буюк қиладиган шахслар, бутун фаолияти давомида ўз манфаатидан кўра миллат манфаатини ўйлаб, миллатни кўз-кўз қиладиган даражада фаолият кўрсатганлар бўлад. Шу туфайли миллатнинг ютуғини нафақат шу давр кишилари, балки келажак авлод ҳам тан олади. Уни нафақат бир ҳудуд, балки бутун башарият учун ҳам таъсирли бўлганлиги учун улар ҳам эътироф этади, деб ўйлайман.
8.	Мамлакат (Ватан)	Инсоннинг туғулиб ўсган ва уни ўзининг фуқароси ҳисоблаб, шу жойни муқаддас биладиган мамлакат шу киши учун Ватандир. Унда битта миллат эмас, балки кўплаб миллатлардан иборат халқ яшайди. Шу туфайли мамлакатининг равноқи ва тинчлиги учун курашадиган шу мамлакатнинг фуқароси, миллатидан қатъи назар, Ватанпарвар бўлишлиги лозим. Ватанни кўп мутафаккирларимиз ўзининг саждагоҳи, муқаддас тупоғим деб билганлар. Шу туфайли шу Ватанда, малакатда катта муваффақиятга эришиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчи бўлиб ҳисобланади. Одатда Ватаним менга нима берди, деб эмас, мен Ватаним учун нима қилдим, деган ҳисоботни ҳар бир киши ўзига берса, ватан равнақи учун ўзининг озми-кўпми ҳиссасини қўшган бўлади. Шу тариқа у маълум муваффақиятга, яъни синергетик самарага эришади.
9	Муваффа-қият	Юқоридагиларнинг мажмуи инсонни кўзлаган мақсадига ва катта муваффақиятларга, тизимли тарзда ҳаракат натижасида синергетик самарага эришишга олиб келади. Инсон муваффақиятга фақат ҳалол меҳнати орқали эришишга ҳаракат қилиб яшашлари лозим. Шундагина унга нисбатан одамларда нафрат, кўнгилсиз муносабатлар пайдо бўлмайди. Атрофингиздаги кишилар Сизга ёмонлик қилса, кўп ҳам хафа бўлманг, муҳими улар ёмонлик қилмаса, олдингизни тўсмаса бўлгани. Муваффақиятлар базан тўсатдан келиб қолиши мумкин, бунга эришган киши ўзидан кетмаслиги керак. Бу ҳам ҳаётнинг синови бўлиши мумкин. Хуллас, барча 8 та бандда қилинган ишларнинг ҳаммаси пировард натижада муваффақиятларга олиб келади. Одамда битта руҳият шаклланган бўлиши лозим. Ҳаётда фақат муваффақият эмас, балки муваффақиятсизликлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай шароитда асло изтироб чекмаслик керак. Муваффақиятсизликдан қўрқмайдиган кишиларгина катта муваффақиятга эришади. Лекин унга доимий, деб қарамаслик керак.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, шу 9М модели бир-бири билан узвий боғлиқликда ва бир-бирига таъсир этувчи кучга эга экан.

Тадқиқотнинг навбатдаги босқичида яна “Мен”га қайтамиз. Чунки мен маълум натижани қўлга киритиши учун албатта синергетик самарада унинг таянч нуқтасини

топиши лозим. Агар таянч нуқта топилса, ўсишни шу нуқтадан бошлаши мумкин ва айнан шу мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Одатда инсон бутун умри давомида яшаши керак. Тириклик ҳали яшаш эмас, яшаш инсонларга фойдаси тегадиган ишларни қилиб, уларга хизмат қилиш ҳисобланади. Масалан, буюк алломалар ва мутафаккирларимиз нафақат миллат мулки, балки башарият мулки сифатида, бу ёруғ оламдан ўтиб кетган бўлсада, неча асрлардан буён “яшаб” одамларни тарбиялаб, илм бериб келмоқда. Шу нуқтаи назардан синеретик самарага эришгунча таянч нуқталарни топиб уларнинг ўзаро боғлиқлик таъминлаб, мақсадга, муваффақиятга эришиб юриши учун уни шартли равишда учта босқичга бўлдик. Булар: ёшлик (16-45 ёшлар), ўрта ёшли инсонлар (45-70 ёшдагилар) ва кексалик (70 ёшдан ошганлар). Зеро, айнан шундан ўсиш орқали юксалиш бошланади (2-расм).

2-жадвал

Инсоннинг синергетик самарага эришгунча таянч нуқталарини топиб уларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш босқичлари

Инсон умрида унинг мақсади бўлиши керак	Ёшлик ва новқиронлик – 45 ёшгача	**Орзу-мақсад, ишонч, ҳаракат- тўхтамаслик, илм, ташаббускорлик, соғлом фикр, руҳий тетиклик,** жасорат, интилиш, ўрганиш, дўстлик, софдиллик, қўрқмаслик.
	Ўрта ёшли инсон – 45 ёшдан кейин	**Орзу-мақсад, ишонч, ҳаракат- тўхтамаслик, илм, ташаббускорлик, соғлом фикр, руҳий тетиклик,** жасорат, софдиллик, тажриба, интилиш, садоқат, манзилли меҳр, дўстлик, кўникма, эҳтиётқорлик
	Кексалик – 70 ёшдан кейин	**Орзу-мақсад, ишонч, ҳаракат-тўхтамаслик, илм, ташаббускорлик, соғлом фикр, руҳий тетиклик,** тажриба, эҳтиётқорлик, мушоҳадалик, кўникма

Расмдан кўриниб турибдики, айрим хислат ва фазилатлар ҳамма ёшда бўлар экан. Буларни жадвалда қора ҳарф билан ажратиб қўйилди. Булар: орзу-мақсад, ишонч, ҳаракат-тўхтамаслик, илм, ташаббускорлик, соғлом фикр, руҳий тетиклик кабилардир. Аммо айрим фазилатлар борки, улар асосан маълум ёшда пайдо бўлади ва амал қилади. Жумладан, жасорат, интилиш, ўрганиш, софдиллик, қўрқмаслик айнан ёшлик ва новқиронлик пайтига, асосан 45 ёшгача бўлган кишиларга тўғри келар экан. Ўрта ёшли инсонларга, яъни 45 ёшдан 70 ёшгача бўлган кишиларда жасорат, софдиллик, тажриба, интилиш, садоқат, манзилли меҳр, дўстлик, кўникма, эҳтиётқорлик хислатлари бўртиб туради. Буларнинг айримлари 45 ёшгача бўлганлардан шу ёшга ҳам ўтади, аммо айримлари шу ёшдан бошланади ва навбатдаги фазилатлар гуруҳига ҳам ўтади. 70 ёшдан кейин инсонларда жуда катта тажриба тўпланади, эҳтиётқорлик ҳам шу ёшда жуда авжига чиқади, мушоҳадалик, кўникма ҳам айнан шу ёшда кучаяди.

Ушбу фазилатлар ва одатлар инсонни таянч нуқтасини топиб, шу нуқтадан ўсиш сари ҳаракатларини таъминлайди. Инсон умрининг охирги дамига қадар, куч-қудрати етиб турса ҳаракатдан тўхтамаслиги керак экан. Агар у жамиятга, миллатга фойдали иш қиладиган бўлса, ўзи бу ёруғ оламни тарк этгани билан ғоялари, ибратли ишлари жамият хизматида бўлади. Шу туфайли буларнинг ҳаёти иккига бўлинади: яшаб турган пайтдаги ҳаёти ва дунёдан ўтиб кетгандан кейинги ҳаёти. Демак, миллати, халқи, Ватани ва бутун башарият учун хизмат қилган инсонлар ўлса ҳам унинг қилган ихтиролари яхшиликлари ҳеч маҳал ўлмас экан. Ушбу ҳолатни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин (3-жадвал).

Эътироф этиш керакки, аждодларимиздан Имом Бухорий, Абу Мансур Мотрудий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳовуддин Нақшбанд, Абул Муъин Насафий, Муҳаммад Хоразмий, Мусо Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Махмуд Замахшарий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Термизийлар, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Абу Наср Фаробий, Қозизода Румий, Мирзо Улуғбек, Ғиёсиддин Коший, Али Қушчи,

3-жадвал

Инсоннинг ҳаётий даври ва ўзи ўтгандан кейинги пайтлари

Инсон	Ўзини намоён қилиши учун ўйлайди	Нимани ўйласа ўшандай бўлади. Яхшиликни ўйласангиз мукофоти яхшиликдир, ёмонликни ўйлаб, яхшиликка эришиб бўлмайди.
Синергетик самара	Яхшилик сари тизимли ҳаракат натижаси	Шу йўл билан синергетик самарага, яъни улкан муваффақиятларга эришади, ўлмас асарлар, ихтиролар яратади.
Инсоннинг номи	Бу оламни жисми тарк этган	Инсон тириклигида яратган ўлмас асарлар, ихтиролар башариятга, абадиятга дахлдор бўлиб, у бутун инсониятга хизмат қилади.
Буларнинг ҳаммаси синергетик самаранинг ҳосиласидир		

Лутфий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Бобур Мирзо, Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд, Хондамир, Маҳмуд Музаҳҳиб, Камолиддин Беҳзод каби машҳур даҳоларимиз ҳозир орамизда бўлмасада, уларнинг яшаб ўтганига кўплаб асрлар ўтишига қарамасдан бутун шарқ халқларини, айниқса марказий Осиёни дунёга танитиб, тан бердириб ва тан олдириб келди ва ҳамон шу шарафли вазифани бажариб келмоқда. Бу алломаларимиз, тарихчилар, мумтоз шоир ва мутафаккирлар жаҳоншумул илмий-ижодий кашфиётлари асосида яратган ўлмас асарлари билан умумбашарият тараққиёти ривожига, дунё тамаддунига пайдевор қўйган мўътабар зотлар сифатида тан олиниб келинмоқда. Ҳозирги тараққиёт стратегиясининг асосий мақсадларидан бири “Янги Ўзбекистонни” яратиш билан учинчи ренесансга пойдевор қўйиш ҳақида кетмоқда ва бу борада кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Синергетик самара ва муваффақиятга эришишда “9М модели”нинг қўлланилиши ва унинг асосий йўналишлари шахс камолоти орқали муваффақиятга эришиш имкониятини яратишга хизмат қилади. Бунинг учун:

Биринчидан, мамлакатимизда юқори малакали илмий кадрлар тайёрлашга ва уларни илмий фаолиятга йўналтиришга, ишланмаларидан бевосита амалиётда фойдаланишга имконият яратадиган тизимни шакллантириш лозим.

Иккинчидан, мамлакатимизнинг илмий муассасаларини илғор хорижий давлатлар илмий муассасалари билан ҳамкорлигини ўрнатиш, илмий кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларини замонавий илғор тажрибалар асосида такомиллаштириш механизмини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш.

Учинчидан, илмий кадрларни, айниқса илмий даражали кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, бунда энг долзарб мавзуларни давлат ва йирик корхоналар буюртмалари асосида шакллантириш ва уларни муносиб рағбатлантириш тизимини ишга солиш чораларини кўриш.

Тўртинчидан, илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш учун илмий-амалий тажриба майдончаларини ташкил этиш чораларини кўриш. Илмий ишланмаларни бевосита амалиётда синаб кўриш механизмини яратиш.

Бешинчидан, олий ўқув юртлари қошида илмий-амалий кўникмаларни ҳосил қилиб, бирданига амалиётни ўрганиш учун тегишли соҳа корхоналарини очиш ёки мавжудлари билан бирлаштириб, уларни тажриба майдонига айлантириш ҳам бугунги синергетик самарага эришишда катта аҳамиятга эга.

Агар бизнинг тавсияларимиз амалиётга жорий қилинса, илмий ишланмаларнинг ортиб бориши билан бирга, уларнинг амалиётга жорий қилиниши оқибатида синергетик самарага ва катта муваффақиятларга эришиш имкониятлари яратилади.

М.Пардаев, О.Пардаева, О.Пардаев

Применение инновационной модели 9М и ее основные направления в достижении синергетической эффективности и успеха

Аннотация: В статье описано применение инновационной модели 9М и ее основные направления в достижении синергетической эффективности и успеха. Модель 9М состоит из следующих 9 слов, начинающихся с буквы «М»: «Я», «Интерес», «Школа», «Квалификация», «Ответственность», «Духовность», «Нация», “Страна”, «Успех», которые имеют цепь синергетических эффектов, обоснована их взаимозависимость, дается их толкование. Показано, что эту модель можно использовать не только в конкретно одной, но и во всех областях.

Ключевые слова: синергетика, синергетический эффект, модель 9М, Я, интерес, школа, квалификация, ответственность, духовность, нация, страна (Родина), успех.

M. Pardaev, O. Pardaeva, O.Pardaev

Application of the 9M innovative model and its main directions in achieving synergistic efficiency and success

Abstract: The article describes the application of the 9M innovative model and its main directions in achieving synergistic efficiency and success. Model 9M consists of the following 9 words starting with the letter "M": "I", "Interest", "School", "Qualification", "Responsibility", "Spirituality", "Nation", "Country", "Success" , which have a chain of synergistic effects, their interdependence is substantiated, their interpretation is given. It is shown that this model can be used not only in one particular area, but in all areas.

Keywords: synergetics, synergetic effect, 9M model, I, interest, school, qualification, responsibility, spirituality, nation, country (Motherland), success.

Акрам Абдурахмонович Азизқулов – СамИСИ, Ижтимоий фанлар кафедраси мудири, ф.ф.н.

МУСУЛМОН ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ АСАРЛАРИДА ТИЖОРАТ ОДОБИ ХУСУСИДА

Аннотация: Мазкур мақолада мусулмон Шарқ мутафаккирлари, хусусан, Имом Ғаззолий ва Ҳусайн Воиз Кошифийларнинг тижорат одоби хусусидаги қарашлари фалсафий методологик жиҳатдан таҳлил этилади. Шунингдек мақолада мутафаккир аломаларимиз томонидан баён этилган тижорат одоби қоидалари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги асослаб берилган.

Калит сўзлар: Ҳусайн Воиз Кошифий, Ғаззолий, ижтимоий муносабатлар, касб этикаси, тижорат одоби, тижорат вакили.

Кириш. Инсоният тамаддунининг илк ўчоқларидан бири сифатида эътироф этилаётган Марказий Осиё башарият маънавий тараққиётида ўзининг нодир асарлари билан беминнат хизмат қилган кўплаб алломаларни етиштириб берди. Қомусий мутафаккир алломаларимиз томонидан илм-фан ва маданиятнинг барча соҳалари бўйича улкан маънавий мерос яратилди. Айниқса, аждодларимиз томонидан шарқона одоб-ахлоқ фалсафасига оид ёзиб қолдирилган ноёб асарлар хорижий олимлар томонидан ҳамон юқори баҳоланиб келинмоқда. Ахлоқ фалсафасига оид мукаммал асар яратган алломаларимиз касб ва тижорат одоби хусусида ҳам ўз қарашларини баён этганлар. Мутафаккир алломаларимиз томонидан илгари сурилган тижорат одоби қоидаларини фалсафий-методологик таҳлил этиш ҳамда бугунги ижтимоий муносабатлар тизимида уларни кенг жорий этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Биз тижорат одоби хусусида Мусулмон Шарқ фалсафасининг етук алломалари Имом Ғаззолий ва Ҳусайн Воиз Кошифийларнинг илмий меросида касб ва тижорат одобини фалсафий-методологик аҳамиятини ёритишга ҳаракат қиламиз. Мутафаккир алломаларимиз касб ва тижорат одобини ҳатто тариқат вакиллари учун ҳам хослигини асослашлари муҳим аҳамият касб этади. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асари тасаввуф таълимотининг амалий жиҳатлари ва тариқат аҳлининг риоя этилиши лозим бўлган

ахлоқ-одоб қоидалари батафсил баён этилган назарий манбалардан биридир. Нақшбандия тариқатининг вакили сифатида Ҳусайн Воиз Кошифий Имом Ғаззолий сингари тариқат аҳлини ижтимоий фаоллик масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Маълумки, кўплаб тариқатларда сўфийларни узлатга берилиши, фаол ижтимоий муносабатлардан четлашишлари тарғиб этилади. Мутафаккир алломаларимиз асарларида тариқат вакилларини ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланишлари ҳамда касб одоб-қоидаларига риоя этишлари асослаб берилган.

Тадқиқот методологияси. Мусулмон Шарқ мутафаккирларининг тижорат ва касб этикасига оид қарашларини ёритишда объективлик, ретроспектив таҳлил, мантиқийлик ва тарихийликнинг бирлиги, қиёсий таҳлил ва шу каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Мусулмон Шарқ алломаларининг ахлоқий-фалсафий қарашларида фуқароларнинг ижтимоий меҳнат фаолияти ва касб этикети масаласи муҳим ўрин тутади. Аввало, мутафаккир алломаларимиз касб ва тижорат одоби фуқароларнинг барча катламлари учун, хусусан, тасаввуф вакиллари бўлган тариқат аҳлига ҳам хослигини алоҳида таъкидлайдилар. Айрим тариқат вакиллари узлат ва таркидунёчиликни тарғиб этганлари боис, мутафаккир алломаларимиз ижтимоий меҳнат фаолияти барча учун, айниқса тариқат вакиллари учун хослигини исломнинг назарий манбаларига таяниб асослаб берадилар. Ислом илоҳиётининг йирик назариётчиси Имом Ғаззолий бу ҳақида шундай дейди: “Бузругларнинг биридан сўрадилар: “Ҳақ таолоға ибодат қилувчи фозилроқму ва ё диёнатли тижорат қилувчи фозилроқму?” Ул азиз дедиким, диёнат билан тижорат қилувчи фозилдурким, шайтон бирла ғазот қилур. Шайтон олурда оғир олиб, сотурда енгил сотмоққа қасд қилур. Тожир (савдогар) (агар диёнатли бўлса - А.А)нинг хилофида иш қилур” [1. 271]. Ғаззолий ҳалол тижорат қилувчи ибодат қилувчидан ҳам фозилроқ ва афзалроқ эканлигини таъкидламоқда.

Инсон фаолиятида ижтимоий фаолликни тарғиб этар экан, бу ғояни Ғаззолий Пайғамбаримиз ҳадислари билан янада асослироқ қилиб қуйидагича шарҳлайди: ”Ва ҳазрати расул алайҳиссалом айтибдурлар” “Киши халқдан беҳожат бўлмоқ ва ё ҳамсоя, қариндош-уруғларига манфаат етказмоқ учун дунёи ҳалол талаб қилса, ул кишининг юзи қиёмат куни ўн тўрт кунлик ойдек бўлғай” [1. 270]. Ғаззолий мазкур ҳадис орқали инсон фаолиятида ижтимоий фойдали меҳнат икки дунё саодатининг асоси эканлигини таъкидламоқда.

Марказий Осиёда аждодларимиз томонидан яратилган Нақшбандия таълимоти тасаввуф вакилларининг жамият ҳаётида ижтимоий фаол бўлишга ундагани боис ҳозирги кунда дунёда энг кенг тарқалган сўфийлик оқими ҳисобланади. Мазкур тариқатнинг вакили сифатида Ҳусайн Воиз Кошифий ҳам дарвеш фаолиятида меҳнат ва касб-кор хусусида батафсил тўхталиб ўтар экан шундай дейди: “ Билгилки, дарвеш ҳалол ва покиза касб билан шуғулланиши керак, чунки касб–тариқатнинг зарурий шартидир. Зеро, умр ўтказишга зарур восита (маош) ҳосил бўлмагунча киши хотири осойишта бўлмайди. Киши роҳати учун зарур нарса эса вожибдир. Ва агар киши ўз касби билан зарурий нарсаларни муҳайё этмаса, одамларни ранжитади, азобга қўяди. Демак, кимки жамиятдан фойда кўрсаю, лекин фойда етказмаса, у ишламаган бўлади. Бас, бирор касб билан шуғулланмаган дарвеш ўзини халқ бўйнига юклаган бўлади. Бу эса тариқатда мумкин эмас” [2. 83].

Ҳусайн Воиз Кошифий тариқатда текинхўрлик, бировлар ҳисобига кун кечириш мумкин эмаслигини уқтириб ўтади. Узлат ва таркидунёчиликни рад этар экан, тариқат вакилларини ҳалол касб билан шуғулланишга чақиради. Тариқат вакилларини ижтимоий фаолликка чақирар экан шундай дейди: “Шундай қилиб, маълум бўладики, дарвеш учун касб зарурийдир ва шунга биноан дарвеш касб одобини ҳам билиш ҳамда унга риоя қилиши лозим. Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қисқача қоида, адаблар мавжуд, шунингдек ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор” [2. 83].

Ҳусайн Воиз Кошифий тариқат вакилларини касб-ҳунар билан шуғулланишга чақирар экан, уларни ҳар бир касбнинг ахлоқий нормалари мавжудлиги ҳамда уларга

риоя этиш лозимлигини талаб этади. Аввало тариқат вакиллари учун ижтимоий меҳнат зарурлигига алоҳида эътибор қаратади. Аллома аввало ижтимоий фаоллик, ҳалол меҳнат билан шуғулланувчилар учун умумий бўлган ахлоқий қоидалар хусусида тўхталиб ўтар экан шундай дейди: “Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта? - деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчиси, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурияти учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби, деб билсин. Тўртинчидан, моли-ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, қиморбозлар, каззоб дўкондорлар) билан муомала қилмасин. Бешинчидан, ўз ҳунарида беэътиборлик, хато-нуқсонларга, айб ишларга йўл қўймасин, ҳар хил ифлосликлар ва булғанишлардан сақлансин. Олтинчидан, инсоф чизиғидан ташқари чиқмасин, мол-матони танимайдиган одамлар билан муомала қилмасин. Еттинчидан, агар тарози аҳлидан (нарса тортувчи) бўлса, тошдан уриб қолмасин. Саккизинчидан, газлама ўлчаб сотувчилар аҳлидан бўлса, ўзига кўп олиб, бошқаларга кам бермасин, чунки барокат тўғриликда ва жамиятнинг инсоф юзасидан баҳам кун кечиришидадир” [2. 84]. Ҳусайн Воиз Кошифий бу ерда барча касб эгалари риоя этиши лозим бўлган ахлоқ-одоб қоидаларини – касб этикетини баён этмоқда[3].

Аллома касб этикасини баён этар экан, тижорат аҳлининг одоб ахлоқ қоидалари хусусида ҳам алоҳида тўхталади. Аввало сотувчини ахлоқий одобларини қуйидагича изоҳлайди: ”Агар нарса сотишнинг одоби нечта, деб сўрасалар саккизта деб айтгил. Биринчидан шуки, харидорга мулойим гапирсин, иккинчидан, харидор қаердан топилса ҳам қизғанмасин ва дағаллик қилмасин, учинчидан, сотадиган нарсасини ҳадеб мақтамасин, тўртинчидан, дағал ва қалбаки молни сотмасин, агар сотадиган бўлса айбини харидорга айтиб сотсин. Олтинчидан, агар харидор олган нарсасини қайтариб олиб келса ва молга зарар етмаган бўлса, савдо байини бузиб, жарима ундириб олсин. Еттинчидан, агар бирор мўътабар одамнинг нақд пули етмай, нарса унга зарур бўлиб қолса, насияга молини берсин ва қўполлик қилмасин. Саккизинчидан, бозор талабидан ошириб сотмасин, харидорни алдамасин” [2. 84].

Бундан ташқари, савдо-сотиқ жараёнининг харидор риоя қилиши лозим бўлган ахлоқ-одоб қоидаларини қуйидагича баён этади: “Агар нарса сотиб олишнинг одоби нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: биринчидан, молни ҳалол пулга сотиб олсин. Иккинчидан, қалбаки ва сохта пул бермасин. Учинчидан, бозор нархидан камга олмасин. Тўртинчидан, сотувчига қўпол муомала қилмасин. Бешинчидан, сотувчидан молни қаердан келтирдинг, қанчага, нимага сотиб олдинг деб сўраб, овора қилмасин. Олтинчидан, сотиб олган нарсаси юзасидан ҳадялар берсин. Еттинчидан, сотиб олган нарсасини қайтариб сотувчига бермасин. Саккизинчидан, сотиб олган нарсасини этагига солмасин. Тўққизинчидан, сотиб олган нарсасини енгига жойламасин. Ўнинчидан, сотувчидан муздкоса (коса пули) талаб қилмасин. Ўн биринчидан, сотиб олган нарсасини тоза идишга солиб олсин. Ўн иккинчидан, харид қилган нарсасини очиқ ҳолда эмас, ўраб беркитиб олиб юрсин” [2. 84]. Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан тижорат жараёнининг одоб-ахлоқ қоидалари рационалистик тарзда шарқона этикет нуқтаи назаридан баён этилмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Ижтимоий муносабатлар ичида савдо сотиқ жараёни муҳим аҳамият касб этар экан, бу жараёнда иштирок этадиган ҳар бир тижорат аҳли риоя этилиши лозим бўлган касб этикетини Мусулмон Шарқ мутафаккир алломалари томонидан рационал тарзда баён этилади. Шу боис имом Ғаззолий ва Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан баён этилган тижорат одоби қоидалари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Баён этилган мулоҳазалар юзасидан хулоса ва таклифларимиз қуйидагилардан иборат:

Аввало, Мусулмон Шарқ мутафаккир алломалари тариқат вакилларини ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирадилар.

Иккинчидан, меҳнат қилиб ҳалол турмуш кечириш учун эса тариқат вакилларига муайян бир касб-ҳунар зарурлигини тарғиб этадилар. Учинчидан, ҳар бир тариқат вакиллари ўзи эгаллаган касб-ҳунарнинг ахлоқ-одоб қоидаларига мукаммал тарзда риоя этишлари зарурлигини таъкидлайдилар.

Тўртинчидан, аввало, замонавий маркетинг тизимида тижорат одоби муҳим аҳамият касб этар экан, Мусулмон Шарқ мутафаккир алломалари баён этган ахлоқ-одоб қоидалари мазкур соҳада муҳим назарий манба бўлиб хизмат қилишини ёшларга уқтириш лозим.

Бешинчидан, маркетинг тизимида рақобатбардош кадрларни тайёрлашда мутафаккир алломаларимиз илгари сурган тижорат одоби қоидаларидан унумли фойдаланиш маданиятини шакллантириш талаб этиди. Касб этикасига оид дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмаларда уларнинг таълимотларини чуқурроқ ёритиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ғаззолий Абу Ҳомид “Кимёи саодат”: “Руҳ ҳақиқати” Тошкент, “Адолат”, 2005 йил. 412-б.
2. Кошифий Ҳусайн Воиз Футуватномаи султоний; Ахлоқи муҳсиний-Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2011 йил, 376-бет
3. А.Азизқулов Хизмат кўрсатиш соҳасида кадрлар тайёрлашда маънавий мероснинг аҳамияти//“Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида хизмат кўрсатиш соҳасида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш: муаммо ва ечимлар” мавзусидаги Республика анъанавий илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. 15 май, 2021 йил, Самарқанд, 189-192 бетлар.

А.Азизкулов

Об этикете торговли в произведениях мусульманских восточных мыслителей

Аннотация: В данной статье описываются правила этикета, которые были представлены восточными мыслителями в частности Хусейном Ваизом Кашифи и Газали для представителей торговли. В статье также отмечается, что коммерческий этикет который был представлен мыслителемы не потерял своей актуальности и на сегодня.

Ключевые слова: Хусейн Ваиз Кашифи, Газали, социальные отношения, профессиональная этика, этикет, продавец, покупатель.

A.Azizkulov

On the etiquette of trade in the works of muslim oriental thinkers

Abstract: This article describes the rules of etiquette that Eastern thinkers, especially Hussein Waiz Kashifi and Ghazali, should follow. The article also notes that the commercial etiquette put forward by the scholar has not lost its relevance even today.

Keywords: Hussein Waz Kashifi, Ghazali, social relations, professional ethics, etiquette, seller, buyer.

Х.У.Саматов – СамИСИ доценти, фалсафа доктори (PhD)

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ ПАРАДИГМАЛ МОҲИЯТИ

Аннотация: мақолада парадигманинг моҳияти, юзага келиши, иқтисодий парадигманинг шаклланиши ҳамда Янги Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тизимининг парадигмал моҳияти очиб берилган.

Калит сўзлар: парадигма, илмий инқилоб, иқтисодий тизим, иқтисодий парадигма, бошқарув парадигмаси, ислоҳот, янгича тафаккур тарзи

Кириш. Бугун биз шиддат билан ўзгариб бораётган манфаатлар кураши ҳамда рақобат тобора авж олаётган замонда яшамоқдамиз. Бу жараён ҳар бир давлатнинг узоқ ва ўрта муддатда белгилаган иқтисодий стратегияларни қайтадан таҳлил қилишни ва такомиллаштириб боришни талаб этади. Шунингдек, иқтисодий воқеликнинг муҳим белгиларини ифодаловчи тушунчалар тизимида мужассамлашган иқтисодий парадигмаларни ўзгартириш ва янги воқеликка хос хусусиятларни шакллантириш

муҳим вазифа ҳисобланади. Ўзбекистон иқтисодий тизимининг бозор муносабатларига асосланганлиги ҳамда иқтисодиётни эркинлаштириш тамойилларга асосланган иқтисодий тафаккурни ўзгартириш орқали Янги Ўзбекистон иқтисодий парадигмасини яратиш зарурати юзага келаётганлигини таъкидлаш лозим.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мавзу доирасида хорижий тадқиқотчиларнинг парадигма, иқтисодий тизимга парадигмал ёндашув, иқтисодий стратегияларнинг парадигмал таҳлилига бағишланган адабиётлар таҳлил қилинди. Жумладан, Кун Т. (Структура научных революций. – М., 1975) асарида биринчи маротаба илмий муомалага киритилган парадигманинг умумий тавсифи берилган. Рус олими Бирюков В. В. ((2021). Парадигмальные рамки современных стратегий исследования экономики: особенности формирования и пересмотра // Наука о человеке: гуманитарные исследования. Т. 15. No 1.С. 157–164. DOI: 10.17238/issn1998-5320.2021.15.1.17..) номли мақоласида замонавий иқтисодий парадигмаларнинг турли ёндашувлари таҳлил этилган. Бундан ташқари, ўзбек иқтисодчи олимларнинг иқтисодий тизимни таҳлил қилиш методологияси ҳамда илмий жамоатчилик тафаккур тарзини ўзгартиришга қаратилган илмий ишлари мавзуга доир адабиётларни ташкил этади.

Тадқиқот методологияси. Мавзу доирасида илмий ғоялар ва қарашларни шакллантириш анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш, аналогия каби методлар орқали амалга оширилди. Шунингдек, умумметодологик тамойиллар асосида мавзунинг имманент хусусиятлари очиб берилди.

Таҳлил ва натижалар. Фан методологиясида парадигма – маълум бир даврда ўрнатилган илмий анъаналар доирасида илмий жамиятда қабул қилинган қадриятлар, усуллар, ёндашувлар, техник кўникмалар ва воситалар мажмуини ташкил қилади. Парадигманинг ўзгариши илмий инқилоб ва эволюцион ўтишни англатади. Ушбу концепцияни асосчиси Т. Кун (1992-1996)нинг фикрича, парадигма – бу илмий жамият аъзоларини бирлаштирадиган нарса ва аксинча, илмий жамоа маълум бир парадигмани тан оладиган одамлардан иборат бўлади. Умуман олганда, парадигма илмий адабиётларда, олимларнинг илмий мақолаларида мустаҳкамланади ва кўп йиллар давомида фаннинг маълум бир соҳасида, илмий мактабда муаммолар ва уларни ҳал қилиш усуллари доирасини белгилайди. Парадигмани жамиятнинг қўлланиш соҳаларига қараб, турларга ажартиш мумкин. Бунда парадигма шу соҳанинг илмий ўрганилиши ва тўпланган муайян илмий ғоялар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади.

Иқтисодий парадигмалар – бу маълум бир тарихий даврда амал қилган дастлабки концептуал схемалар, иқтисодий муаммоларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш моделларини, тадқиқот усулларини ўз ичига олади.

Ҳозирги кунда жаҳон фанида ҳукмронлик қилаётган иқтисодий парадигма 19 асрнинг охири – 20 аср бошларида шаклланган. А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс, А.Маршалл, Л.Варлас, Ж.Кейнс, М.Фридман ва бошка олимларнинг асарларида келтирилган иқтисодий ғоялар иқтисодий парадигмани шакллантирган. Мазкур иқтисодий парадигма иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларини қондириш жараёнида борган сари тўхтаб қолмоқда. Шу сабабли кўплаб мамлакатлар олимлари ва бутун дунё ҳамжамияти миқёсида 21 асрда муҳим ривожланиш муаммосига дуч келишмоқда. Бу янги иқтисодий парадигмадир. Ушбу муаммонинг таркибий қисми биринчи навбатда капитализм ривожланишининг иккита муқобил моделининг қарама-қаршилигини ифодаловчи замонавий иқтисодий фанлар бўлса, иккинчи навбатда уларнинг иккита энг муҳим жаҳон йўналишини (кейнс ва неоклассик йўналишлар) уйғунлаштиришдир.

Иқтисодий тизимдаги ҳар қандай туб янги ўзгаришлар мавҳум бўлиши мумкин эмас, улар жамиятнинг кўпчилиги манфаатларини кўзлаб амалга оширилиши керак. Ислоҳотлар ислоҳот учун эмас, балки инсон манфаати учундир. Оддий инсон манфаати биринчи ўринга қўйилмас экан, ҳеч қандай ислоҳот кўчадаги одамга ҳеч нарса бермайди. Ислоҳотлар занжрига энг консерватив, лекин энг қудратли халқ киритилса, ислоҳотлар муваффақиятли юз беради. Шунга қарамай, баъзи экспертлар ва

ислоҳотчилар ҳали ҳам халққа эмас, балки интеллектуал элитага таянадилар. Улар халқ оммаси ислоҳотларнинг ҳақиқий иштирокчиси эмас, балки улар учун ресурсдир, деган фикрдан келиб чиқади. Демак, иқтисодий парадигмани ўзгартириш бу жамиятнинг барча соҳалари салоҳиятидан фойдаланган ҳолда барқарор ривожланишга бўлган эътиборни ўзгартиришдир. Ислоҳотларни янги босқичи янги ғоялар, янги одамларни талаб қилади. Янги иқтисодий парадигмалар янги иқтисодий тафаккурда юзага келади.

Мамлакатимизда ҳозирги кунда ижтимоий-иқтисодий шароитидан келиб чиқиб, яқин келажакда илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юртларнинг мавжуд илмий ва технологик салоҳиятидан фойдалана оладиган ислоҳотчилар қатламига эҳтиёж сезилмоқда. Шунингдек, мавжуд илғор хорижий илмий техник тажриба, йирик саноат ташкилотлари ва умуман мамлакатимиз иқтисодиётининг юқори ўсиш суръатларини таъминлайдиган янги инновацион парадигмага ўтиш учун объектив шарт шароитларни яратиш долзарб бўлиб қолмоқда. Замонавий ўзбек жамиятининг янги ижтимоий-иқтисодий парадигмаси иқтисо-диёт, сиёсат, шахсни шакллантиришнинг ижтимоий-маданий жиҳатлари, шахслараро муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш, инсон капиталига инвестиция қилиш соҳасидаги ўзгаришларни ўз ичига олади. Буни бир лаҳзалик таъсир қилиш билан амалга ошириб бўлмайди.

“Янги иқтисодий бошқарув парадигмаси”га кўра, ҳар қандай тадбиркорлик фаолияти инвестиция, давлат иқтисодий ташкилотлари билан ўзаро таъсир қилувчи очиқ тизим сифатида қаралиши керак. Шу билан бирга, унинг муваффақиятли фаолиятининг асосий шартлари ташкилот ичида эмас, балки ташқарида унинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, илмий-техникавий ва бошқа муҳит билан муносабатларида жамланган бўлиши лозим.

Президентимиз Ш.Мирзиеёвнинг “Янги Ўзбекистон: тараққиёт сари дадил одимлар” номли мурожатномасида иқтисодиёт соҳасида янгича тизимнинг ўзига хос томонларини тавсифлаб берди[1]. Мазкур тизимда олдинги иқтисодий тизимда тўпланиб қолган муаммоларнинг янги ечим йўлларига эътибор қаратилди. Жумладан, очиқ иқтисодиёт, соғлом рақобат, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан янгилаш, “яширин иқтисодиёт”га қарши курашиш, иқтисодий ва аграр бошқарувда “кластер” га ўтиш, валютани эркинлаштириш, тадбиркорларга “ишонч” билан қараш ва айни пайтда тадбиркорларнинг ҳам давлатга нисбатан “ишонч”ини шакллантириш, иқтисодий тизимнинг барча жабҳаларини рақамлаштириш, иқтисодий тизим билан илм-фанни интеграциясини кучайтириш, камбағалликка қарши кураш кабилардир.

Бугунги кунда ушбу янги тизимнинг муваффақиятли ишлаётганлигини ҳамда жуда қисқа вақтда иқтисодиёт тизимида ўзгаришлар кузатилаётганлигини жаҳон рейтинг агентликларнинг маълумотлари орқали ҳам билишимиз мумкин. Жумладан, Иқтисодий тадқиқотлар ва ислоҳотлар маркази эксперти Ферузбек Давлетов сўнгги икки йил ичида Бертельсманн Трансформацион Индексида мавқеини яхшилаган Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий соҳасидаги асосий ўзгаришларни лойиҳасини таҳлил қилган[2]. Унга кўра, 2020 йилги Бертельсманн Трансформация индекси (ИТБ) тўғрисидаги эълон қилинган ҳисоботга кўра, Ўзбекистон 2018 йилдаги сўнгги ҳисоботга нисбатан кўрсаткичларини сезиларли даражада яхшилаган. Хусусан, якуний индекс 2018 йилдаги 3,73 пунктдан 2020 йилда 4,08 пунктгача ўсди ва иқтисодий трансформация кўрсаткичи 0,25 пунктга ўсиб, 4,54 пунктни ташкил қилган. Халқаро валюта жамғармаси (ХВЖ) маълумотларига кўра, ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 2018 йилда 5,4 фоизни, 2019 йилда эса 5,6 фоизни ташкил этди. Пандемия даврида ушбу кўрсаткичнинг тахминан 0,7% гача пасайишига қарамай, ХВФ минтақада ЯИМ ўсишини 2025 йилгача 5,5-6% гача прогноз қилмоқда[3]. Бундай халқаро рейтинглар Ўзбекистоннинг мавқеини

[1] Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Т. “Ўзбекистон” НМИУ,2019. Б.38.

[2] https://review.uz/oz/post/uzbekistan-v-ekonomicheskoy-transformacii

[3] https://www.imf.org/

ошириши алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, сўнгги бир неча йил ичида жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида юз берган ўзгаришларни акс эттиради. Янги Ўзбекистон иқтисодий стратегияси 2030 йилга қадар глобал инновацион индекс рейтингида дунёнинг 50 та етакчи давлат қаторига кириш ва бу улкан мақсадга эришишда инсон капиталини ривожлантиришни назарда тутади[1].

Хулоса ва таклифлар. Иқтисодий парадигмаларни ўзгартириш жамиятда янгича қадриятларни шаклланишига олиб келади. Дунё ҳамжамиятда ресурсларни тежаш ва яшил иқтисодий тизимга ўтиш борасида олиб борилаётган тадқиқотларда муаммони янгича қўйиш усуллари ва уни ҳал этиш борасида концепциялар илгари сурилмоқда. Мазкур концепцияларда инсон эҳтиёжлари ва манфаатлари тугамаслиги ҳамда иқтисодий (табиий хом ашё назарда тутилмоқда – Х.У.Саматов) ресурслар чеклангалигини инобатга олиш, пандемия даврида иқтисодий тизимни инқирозлардан асраш каби ғоялар ўртага ташланмоқда. Бу борада мамлакатимиз олимларининг ҳам ўз ҳиссасини қўшиши, хорижий илмий адабиётларда илгари сурилаётган иқтисодий парадигмаларни илмий асосда таҳлил қилиши ва илмий концепцияларни ишлаб чиқиши, Янги Ўзбекистон иқтисодий стратегияларни белгилашда муҳим омил эканлигини таъкидлаш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Т. “Ўзбекистон” НМИУ,2019. Б.38.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т. “Ўзбекистон” 2021. Б. 131.
3. Кун Т. (Структура научных революций. – М., 1975.
4. Бирюков В. В. ((2021). Парадигмальные рамки современных стратегий исследования экономики: особенности формирования и пересмотра // Наука о человеке: гуманитарные исследования. Т. 15. No 1.С. 157–164. DOI: 10.17238/issn1998-5320.2021.15.1.17..
5. https://review.uz/oz/post/uzbekistan-v-ekonomicheskoy-transformacii
6. https://www.imf.org/

Х.Саматов

Парадигмальная сущность новой экономической системы Узбекистана

Аннотация: В статье раскрывается сущность парадигмы, ее возникновение, формирование экономической парадигмы и парадигматическая сущность социально-экономической системы Нового Узбекистана.

Ключевые слова: парадигма, научная революция, экономическая система, экономическая парадигма, парадигма управления, реформа, новый образ мышления.

Kh.Samatov

Paradigmatic essence of the socio-economic system of new Uzbekistan

Abstract: The article reveals the essence of the paradigm, its emergence, the formation of the economic paradigm and the paradigmatic essence of the socio-economic system of New Uzbekistan.

Keywords: paradigm, scientific revolution, economic system, economic paradigm, management paradigm, reform, new way of thinking.

З.Ш.Сувонов – СамИСИ, “Сервис” кафедраси ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА ҲАЛОЛ СТАНДАРТЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: мақолада жаҳон иқтисодиётида шаклланган “ҳалол” стандарти ва сертификатига эга бўлган маҳсулотлар ва хизматлар бозорида компанияларнинг ривожланиш истиқболлари ҳамда имкониятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ҳалол, стандартлаштириш, ислом, ҳалол озиқ-овқат саноати, бозор.

Кириш. Замонавий дунёда мусулмон умматининг ривожланиши халқаро ҳалол саноатининг жадал ривожланиши билан бирга келади. Кичик фирмалар ва трансмиллий компаниялар ушбу бозорда ўз жойларини қидирмоқдалар. Мусулмонлар дунё

[1] Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т. “Ўзбекистон” 2021. Б. 131.

аҳолисининг тўртдан бир қисмидан кўпроғини ташкил қилади ва ҳар қандай ишлаб чиқарувчининг бундай бозор эҳтиёжларини эътиборсиз қолдириши стратегик жиҳатдан фойдасиздир. Шунинг учун кундан-кунга кўпроқ компаниялар ўз ишлаб чиқаришларини "ҳалоллаштириш" ҳақида умумий бўлмаса-да, лекин ҳеч бўлмаганда кўп сонли мусулмонлар яшайдиган мамлакатлар учун мўлжалланган компонентда эълон қилишмоқда. Қайд этиш жоизки, нафақат мусулмонлар ҳалол маҳсулотлар истеъмолчисидир, кўпинча исломга эътиқод қилмайдиган одамлар ҳам бу маҳсулотларни сифати ва хавфсизлиги учун танлайдилар. Ҳам озиқ-овқат, ҳам ноозиқ-овқат маҳсулотларини ўз ичига олган ҳалол маҳсулотларнинг жаҳон бозори мутахассислар томонидан 2,1 триллион АҚШ доллари атрофида баҳоланмоқда. Бугунги кунда дунё мусулмонлари сони 1,6 млрд. эканлиги айтилмоқда. Ҳалол маҳсулотлар истеъмолчилари орасида Индонезия, Ҳиндистон - 140, Покистон - 130, Яқин Шарқ - 200, Африка - 300, Европа ва Россия Федерацияси - 50, Америка Қўшма Штатлари аҳолиси - 180 миллиондан ортиқ мусулмонлар бор. Мусулмонлар ҳар йили тахминан 12 миллиард долларлик ҳалол маҳсулотларни истеъмол қиладилар ва бу бозор ҳар йили 25-30 фоизга ўсишни таъминлайди[1].

Таъкидлаш жоизки, ҳалол маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ташкил этишда ислом банклари ва суғурта ташкилотлари муҳим ўрин тутадиган ишлаб чиқариш фаолиятини молиялаштиришнинг тегишли механизмларининг мавжудлиги, бозорнинг ушбу сегментида ишлай оладиган юқори малакали мутахассисларнинг мавжудлиги муҳим жиҳатлар ҳисобланади. Маҳсулотларни қадоқлаш усуллари, сақлаш, этказиб бериш усуллари ва бошқалар. шу билан бирга, ҳалол саноатини стандартлаштириш тизими фаол ривожланмоқда, Малайзия, Индонезия, Бруней, Яқин Шарқ мамлакатлари ва Европа Иттифоқида ҳалол саноатининг долзарб масалаларига бағишланган халқаро кўргазма ва анжуманлар ўтказилмоқда[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Дунёда яшайдиган мусулмон аҳолининг диди ва қизиқишлари хилма-хиллиги сабабли озиқ-овқат бозорида ҳалол озиқ-овқат маҳсулотларига талаб катта эканлигини кўрсатмоқда. Бу соҳада бутун дунё олимлари Mian N. Riaz, Muhammad M. Chaudry [2], Florence Bergeaud-Blackler, John Lever, Johan Fischer [3], Wan Melissa Wan-Hassan, Khairil Wahidin Awang [4], Al Qaradawi [5]. ўзининг илмий асарларида тадқиқотлар олиб боришган. Шу билан бирга МДҲ мамлакатлари олимларидан Узаков Я.М. [6]. Дамир Мухетдиновлар [7]. Дунёда ҳалол озиқ-овқат бозори ва улар учун маҳсулотлари ишлаб чиқиш талаблари таҳлил қилинади. Бу борада Ўзбекистонда катта имкониятлар борлиги билан бирга илмий-тадқиқотлар олиб борилишини талаб қилмоқда.

Исломий ҳалол муносабатлари ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида мужассам этиб, Исломий шариатнинг икки манбаси Қуръон ва Суннат асосида ўрнатилади. Ҳалол озиқ-овқат ва озиқ-овқат истеъмоли исломий қонунлар асосида истеъмол қилинишига рухсат этилганлигини билдиради. Ҳаром эса дин буйича таъқиқланган озиқ-овқат маҳсулотларини англатади.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолани таҳлил қилиш ва тадқиқот жараёнларида кузатиш, қиёслаш, тажриба, таҳлил ва синтез усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳалол кўрсатмаларга амал қилиш айниқса кунлик озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш, овқатланиш тизимига риоя қилиш исломий муносабатларнинг энг муҳим шартидир.

Ҳалол сертификатланган озиқ-овқат маҳсулотларига динда тақиқланмаган ҳалол овқатлар киради. Дунё аҳолисининг доимий ўсиши туфайли ярим тайёр маҳсулотларга талаб ҳам тез суръатлар билан ўсиб бормоқда. Яқин келажакда ҳалол озиқ-овқат бозорининг ривожланишини тезлаштирадиган асосий омиллар мусулмон аҳолиси турмуш тарзининг яхшиланиши ва даромадининг кўпайиши ҳисобланади.

Дунёда ҳалол озиқ-овқат бозорининг ўсиб боришига қўйидаги асосий факторлар таъсир кўрсатмоқда:

- Мусулмон аҳолисининг ўсиб бориши. Айниқса бунда 2010-2050 йиллар

мобайнида ислом динига эътиқод қилувчи аҳолининг 75% га ўсиши;

- Ўрта синф аҳолисининг даромадлари ошиши;
- Сайёҳатлар тўғрисидаги маълумотларнинг кўпайиши;
- Мусулмон сайёҳатчиларига хизмат кўрсатиш сифатининг яхшиланиши.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки дунёдаги кўпчилик давлатлар жумладан, Ҳиндистон, Австралия, Миср, Бангладеш, Хитой, Европа давлатлари, ва Канада каби давлатларда кўплаб мусулмонлар яшайди. Таъкидлаш керакки бугунги кунда дунё аҳолиси таркибининг салмоқли ҳиссаси мусулмонлар улушига тўғри келади. Бу эса ўз навбатида мусулмон аҳолининг замонавий озиқ-овқат бозорида сезиларли ўзгаришларни, айниқса “ҳалол” маҳсулот саноатини жадал ривожлантиришни талаб этади.

Дунё мамлакатларидан Малайзия, Индонезия каби Осиё давлатлари “ҳалол” стандартларни ва “ҳалол” фан марказларини ривожлантириш асосида бу соҳани ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшишмоқда.

Яқин келажакда ҳалол озиқ-овқат бозорида тўйиб овқатланмайдиган аҳоли сонининг кўпайиши натижасида озуқавий қўшимчаларга бўлган талабнинг ортиши туфайли сезиларли ўсиш суръатлари кутилмоқда. Ҳалол озиқ-овқат, ҳалол турмуш тарзи ва ҳатто ҳалол хизматлар ҳам мавжуд. Ҳалол бозори нафақат озиқ-овқат сектори чегараси билан чекланиб қолмайди, балки у косметика ва фармацевтика, туалет буюмлари ва тиббий асбоб-ускуналарни, шунингдек логистика, маркетинг, электрон оммавий ахборот воситалари, қадоқлаш, брендлаш ва молиялаштириш ва бошқаларни ўз ичига олади. Республикамизда "Ҳалол" стандартини жорий этиш борасида амалга оширилаётган ишлар доирасида "Ўзстандарт" агентлиги қарори билан 2018 йил 1 февралдан Оз ДСт 3286:2018 давлат стандарти "Ҳалол" озиқ-овқат маҳсулотлари бўйича умумий қўлланма жорий этилди[1]. ИСО 22000 стандартлари бу озиқ-овқат хавфсизлиги соҳасидаги менежмент тизими учун халқаро стандарти ҳисобланади.

"Ҳалол" стандартларида маҳсулотларни ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш, сотиш ва маркалаш жараёнлари ислом қоидаларига мувофиқ бўлиши талаб этилади. Стандартларнинг жорий этилиши маҳаллий ишлаб чиқарувчилар учун сотув бозорларини кенгайтириш ва туризм соҳасида зиёрат туризмини ривожлантиришга кўмак беради. Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида маҳсулот сифати муаммосига катта эътибор берилмоқда. Бу бир неча омилларга боғлиқ.

Биринчидан, экологик муаммолар. Саноат инқилоби инсониятга нафақат ижобий ҳодисаларни олиб келди, балки ишлаб чиқариш соҳасидаги янгиликлар, меҳнат унумдорлигини ошириш, оммавий ишлаб чиқариш асосий таҳдидига айланган бир қатор экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Шунинг учун озиқ-овқат соҳасида маҳсулотларнинг сифати ва хавфсизлиги қатъий назоратга олиш зарурати тўғилди.

Иккинчидан, дунё аҳолисининг (ҳозирги кунда 7 миллиарддан ортиқ одам) ўсиб бораётган талабини қондириш учун ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва харажатларни максимал даражада камайтиришга йўналтирилган. Кўпинча бу оқибатлари жиҳатидан хавфли бўлган усулларга мурожаат қилади. Шу муносабат билан бу соҳада стандартлаштириш жуда катта рол ўйнайди, чунки у хавфсизликни белгилайди.

Иқтисодиётни замонавий ривожланишининг яна бир хусусияти шундаки, истеъмолчи ва унинг эҳтиёжларини қондириш биринчи ўринда туради. Албатта, аҳоли фаровонлигининг ўсишида бутун жамият манфаатлари, шунингдек, фойда олишда ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатлари жуда муҳим рол ўйнайди. Аммо бу манфаатларни инсон эҳтиёжларини қондирмасдан амалга ошириш мумкин эмас. Истеъмолчининг ўзига келсак, институционал иқтисодиёт вакилларининг назарияларига кўра, унинг ҳозирги босқичидаги ҳатти-ҳаракатлари турли хил имтиёзлар, анъаналарга, диний ва аҳлоқий меъёрларга риоя қилиш, маънавий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган.

[1] https://sputniknews-uz.com/society/20180209/7470433.html

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб дунё аҳолиси, шу жумладан мусулмон аҳолининг ўсиши билан боғлиқ равишда ГОСТ, ISO ва бошқалар каби мавжуд стандартлаштириш ва сертификатлаш тизимлари билан бир қаторда "ҳалол" сифат тизимлари ривожлана бошлади. Айни пайтда жаҳон иқтисодиётида ҳалол саноати шаклланмоқда.

Ҳалол озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш барча сабзавот ва ҳайвонот маҳсулотлари динда буюрилган қоидалар асосида етиштириш. Ҳайвонот маҳсулотларида белгиланган суйиш қоидаларига мувофиқ сўйиш, соғлиққа зарарсиз, тоза ва фойдали овқатларга вақтинчалик ва доимий, қисқа ва ўзоқ муддатли зарар етказиш тақиқланади.

Ҳалол талабларни нафақат ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, балки ташкилотнинг ўзи ҳам ислом қоидалари асосида фаолият олиб бориши керак. Ҳалол сифат менежменти тушунчаси озиқ-овқат саноати ва молия соҳасида пайдо бўлган. Айнан шу соҳаларда энг кўп стандартлар ишлаб чиқилган. Бугунги кунда "ҳалол" стандартлаштиришда барча стандартларни бирлаштириш тенденцияси мавжуд. Ушбу жараёнда халқаро ташкилотлар фаол рол ўйнайди. Ҳалол саноат бозорини тадқиқ қилинганда ҳалол саноатининг фаол ривожланиб бораётганлигини кўрсатди. Ушбу бозор ҳозирда ўсиш босқичида.

Жаҳон ҳалол озиқ-овқат бозори маҳсулот турлари, сотиш канали ва минтақалари бўйича сегментланади. Маҳсулот турига кўра жаҳон ҳалол озиқ-овқат бозори дон, мева ва сабзавотлар, сут ва сут маҳсулотлари ҳамда гўшт, паррандачилик ва денгиз маҳсулотларига бўлинади.

Мева-сабзавот сегментини мева-сабзавот консервалари, музлатилган мева-сабзавот, хом мева ва сабзавотлар ва бошқаларга ажратиш мумкин. Ҳалол озиқ-овқат маҳсулотлари ислом қонунларига биноан тайёрланади ва таркибида ҳеч қандай чўчқа гўшти, алкогол ва бошқа таркибий қисмлар мавжуд бўлмайди, бу эса бутун дунёда бундай маҳсулотларга катта талаб яратмоқда. Бундан ташқари, сут ва сут маҳсулотлари сегменти пишлоқ, йогурт, музқаймоқ ва ширинликлар ва бошқа сегментларга бўлинади. Ушбу маҳсулотларнинг барчаси бактериал культуралар ёрдамида ишлаб чиқарилади. Савдо каналлари маълумотларига кўра глобал ҳалол озиқ-овқат бозори супермаркетлар ва гипермаркетлар, дўкон, ихтисослаштирилган дўкон, электрон тижорат ва бошқа чакана савдо форматларига бўлинган.

Ислом динида эътиқоди туфайли гуноҳ қилишни истамайдиган ва ҳалол озиқ-овқат билан таъминлашни истаган одамлар бу борада озиқ-овқат ишлаб- чиқарувчи компанияларнинг фаолиятига ишонч ҳосил қилишни ҳоҳлашади. Шунинг учун ҳалол озиқ-овқат стандартлари пайдо бўлишига сабаб бўлади. Нафақат ички бозорларда балки чет элда ишлаб чиқарилган ҳалол озиқ-овқат сертификати талаб қилинади. Ушбу хужжат нафақат ишончли ва ҳалол маҳсулотлар балки ишлаб чиқарувчилар учун маркетинг усулидир.

Ҳалол озиқ-овқат маҳсулотлари стандартларига мувофиқ маҳсулотлар инсоний талаблар ва диний эътиқодлар нуқтаи назаридан муносиб шароитларда бўлиши керак. Ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулот учун сертификат тури кўрсатилган. Шу тарзда истеъмолчилар ҳам ишлаб чиқарувчилар ҳам умумий асосида учрашадилар.

Ҳалол озиқ-овқат стандартларининг асосий хусусиятлари шундан иборатки озиқ-овқат маҳсулотлари хом ашёни истеъмолчига етказиш босқичидан тортиб то барча исломий эътиқод тамойилларига мувофиқ бўлиши керак. Маҳсулот таркибида ишлатиладиган барча кириш материаллари ва қўшимчалар манбаи ва ишлаб чиқариш усули жиҳатидан ҳам ислом меъзонлари ва инсоний талабларга жавоб бериш керак.

Ҳалол озиқ-овқат стандартлари, шунингдек GMP, GHP каби стандартлар ва гигиена қоидалари хавфлар тахлили ва танқидий назорат нуқталари тизимининг талабларига жавоб бериши керак. Бошқа томондан қадоқлаш материаллари ва маҳсулотларни сақлаш шароитлари, шунингдек ишлаб чиқариш босқичлари Ислом мезонлари ва гуманитар талабларга жавоб бериши талаб этилади.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг “Ҳалол озиқ-овқат сертификати” қабул қилишнинг кўплаб ижобий тамонлари бор. Ушбу корхоналарнинг маҳсулотлари, ишлаб

чиқариш жараёнлари тозалик ва саломатлик ҳолати сертификатлаш идораси тамонидан текширилгандан сўнг компания бозорда ишончни қозонмоқда. Шунингдек у рақобатчилар орасида ажралиб туради ва рақобат устунлиги туфайли компанияни халқаро савдода устунлигини таъминлайди.

Сифат тизимининг бошқача шартлари ҳам бажарилганлиги ишлаб чиқариш пайтида хавфлар камаяди. Бу харажатларни тежаш ва самарадорликни оширишга олиб келади.

Хулоса ва таклифлар. Ҳалол озиқ-овқат сертификатига эга бўлиш компанияларга кўп имкониятлар бериши мумкин. Рақобат кучига эга бўлиш. Сертификат эгалари бўлган компаниялар учун миллий бозорларда кенг имкониятлар очилади. Жаҳон бозорларига кириш. Ҳалол озиқ-овқат сектори аста-секин жаҳон бозорида ўз аҳамиятини оширмоқда. Сертификатланган фирмалар маҳсулотларни ушбу бозорларга экспорт қилишда жиддий рақобат кучига эга бўладилар. Сифатни яхшилаш учун ушбу хужжат бир тамондан маҳсулотларни диний шароитларга мувофиқ ишлаб чиқарилганлиги, бошқа тамондан озиқ-овқат хавфсизлиги, гигиена ва гигиена шароитларига мувофиқлигини тасдиқлайди. Бу эса маҳсулот сифатини оширишга хизмат қилади. Ишончни шакллантириш. Истеъмолчилар озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олаётганда танлов қилиш имкониятига эга бўлади. Компанияни сертификатлаштириш органи тамонидан сертификат олиш жараёнидага ва ҳар йили ўтказиладиган текширувлар орқали текширилиши истеъмолчиларнинг ишонч ҳиссини оширади.

Мамлакатимизга келаётган мусулмонлар учун ҳалқаро “ҳалол” стандартлар асосида “ҳалол” маҳсулот ва хизматларига бўлган талаб ҳам ошиб бораётганлиги сабабли, бу соҳада иқтисодий ислоҳатлар олиб бориш долзарб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Global Muslim Travel Index 2020, Mastercard-Crescent Rating, APRIL 2020.
2. Mian N. Riaz, Muhammad M. Chaudry. “HALAL FOOD PRODUCTION” Boca Raton London New York Washington, D.C. 2004.
3. Bergeaud-Blackler, John Lever, Johan Fischer HALAL MATTERS Islam, politics and markets in global perspective. New York. 2016
4. Wan Melissa Wan-Hassan, Khairil Wahidin Awang. Halal Food in New Zealand Restaurants: An Exploratory Study. Int. Journal of Economics and Management. ISSN 1823 - 836X
5. Al Qaradawi, Y. 1985 (1995) Al-halāl wal harām fil Islām (The lawful and the prohibited in Islam)(Kamal El-Hebawy, M.M. Siddiqui, Syed Shukry and Ahmad Zaki Hammad, Trans.), Islamic Book Trust: Petaling Jaya, Malaysia
6. Узаков Я.М. Переработка мяса и производство мясопродуктов по технологии “Халяль” Учебное пособие. Алмата. 2008
7. Дамир Мухетдинов, Сергей Бородай “Ислам в Европе” Учебное пособие. ИД «Медина». Москва. 2016 г.
8. Zuhriddin Husniddinov tahriri ostida “ISLOM ENSIKLOPEDIYASI” «O’zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2004
9. Zuhriddin Husniddinov tahriri ostida “ISLOM ENSIKLOPEDIYASI” «O’zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2004
10. www.islam.ru/ исламский информационный портал
11. www.stat.uz
12. www.uzbekistonovozi.uz

З.Сувонов

Экономические перспективы халяльных стандартов в Узбекистане

Аннотация: в статье анализируются перспективы и возможности развития компаний на рынке товаров и услуг, имеющих стандарт и сертификат "Халяль", сформированные в мировой экономике.

Ключевые слова: халяль, стандартизация, ислам, халяльная пищевая промышленность, рынок.

Z.Suvonov

Economic prospects of halal standards in Uzbekistan

Abstract: The article analyzes the prospects and opportunities for the development of companies in the market of goods and services that have a Halal standard and certificate, formed in the global economy.

Keywords: halal, standardization, Islam, halal food industry, market.

ИННОВАЦИЯ ВА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ

Б.Я. Янгибоев – СамИСИ профессори в.б., и. ф. д.

АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ: МОҲИЯТИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мақолада ахборот технологияларининг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, ахборот маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, умумлаштириш ҳамда фойдаланувчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг моҳиятини ёритиб беришга ҳаракат қилинди ва кўтарилган масалар юзасидан хулосалар берилди.

Калит сўзлар: ахборот технологиялари**,** ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, фойдаланувчиларга етказиш, интернет, мобиль тармоқ алоқалари.

Кириш. Объектнинг ҳолати, унда содир этилган жараён ёки воқеалар- нинг янги хусусиятлари тўғрисида ахборот олиш учун бирламчи маълумотларни кузатиш, жамлаш, гуруҳлаш, қайта ишлов бериш ва фойдаланувчиларга тақдим этиш восита ҳамда усуллари мажмуи ахборот технологиялари деб юритилади.

Ахборот технологиялари бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улардан энг муҳими фойдаланувчиларни зарурий ахборот манбалари билан таъминлашдир. Бу борада моддий неъматлар ишлаб чиқариш(хизматлар кўрсатиш) тизимларида фойдаланиладиган технологиялар билан ахборот технологиялари соҳасида ахборот маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган, тўплайдиган, қайта ишлайдиган ва фойдаланувчиларга юборадиган технологияларни ҳамда бу икки йўналишнинг пировард мақсадларини бир - биридан фарқлай билиш лозим бўлади.

Моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари деганда махсус техника қўрилмалари ва усуллари ёрдамида маълум хом ашё, ёрдамчи материаллар асосида ишлаб чиқарилган товарнинг бошланғич ҳолати, хусусияти ва шаклларини ўзгартирувчи воситалар тушунилса, яратилган ахборот технологиялари маҳсулотларини тегишли технологиялар ёрдамида пировард фойдаланувчиларга етказиб беришни амалга ошириш тушунилади.

Моддий ишлаб чиқаришдан кўзланган мақсад халқнинг ва миллий иқтисодиёт тармоқларининг эҳтиёжларини қондирувчи моддий неъматлар ишлаб чиқариш саналса, замонавий технологиялар воситасида ахборот технологиялари маҳсулотларини яратиш, таҳлил қилишдан мақсад олинган ахборот маълумотларини фойдаланувчиларга етказиш учун тегишли қарорлар қабул қилиш ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ахборот технологиялари, уларни яратишнинг зарурлиги ва янада ривожлантириш масалалари хорижлик олимлардан Козиров А.А., Лойко В. И., Луценко Е. В., Орлов А.И., Громов Г.Р., Лапидус Л.В. ва бошқаларнинг илмий-тадқиқотларида ўз аксини топган.

Маҳаллий олимларимиздан ахборот технологиялари, жумладан блокчейн технологияларининг ҳолати ва уларни янада ривожлантириш масалалари бўйича Ғўломов С.С., Абдуллаев О.М., Аюпов Р.Ҳ., Балтабаева Г.Р. ва бошқалар илмий изланишлар олиб борганлар.

Тадқиқот методологияси. Хорижда ва юртимизда ахборот технологиялари соҳасида рўй бераётган ўзгаришларни ўрганиш асосида истиқболда уларни янада ривож топтиришнинг зарурлиги бўйича хулосалар қилинди. Назария ва амалиёт ўртасидаги боғланишларга асосланиб таҳлил ва таққослаш каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар қандай технологик жараён, ҳоҳ у ишлаб чиқариш соҳасида, ҳоҳ ахборот – коммуникация технологиялари соҳасида бўлсин моддий неъматлар ишлаб чиқариш (хизматлар кўрсатиш) ва ахборот маҳсулотларини яратишнинг бошидан охиригача бўлган технологик жараёнларни ўз ичига қамраб олувчи

таркибий элементлар мажмуидан иборатдир.

Ушбу мақолада ахборот технологияларига тааллўқли бўлган жараёнлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятларига асосий эътибор қаратилади. Бундай хусусиятлар сирасига, биринчи навбатда ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва фойдаланувчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган жараёнлар киради.

Ахборот технологиялари соҳасида содир бўлаётган жараёнлар таркибий элементларининг моҳияти икки асосий омил**:**

биринчидан, мазкур технологик жараён нисбатан сифатли усуллар ва тамойиллар орқали;

иккинчидан, ахборот маҳсулотларини тайёрлашнинг охирги жараёнидаги технологик операцияларни бажариш учун жалб этиладиган ахборот - коммуникация технологиялари орқали аниқланади.

Услублар ва тамойилларнинг турлича роли уларнинг технологик тузилмаларга нисбатан таъсири ҳар хил бўлишини келтириб чиқариб, ахборотни яратишнинг охирги жараёнидаги зарурий маҳсулотни олиш ва уларни фойдаланувчиларга етказиб бериш тартибини белгилаб беради. Ушбу маҳсулотни мижозларга етказиб бериш ишларини ким ва қандай тарзда амалга ошириши шартлари аниқ белгиланган бўлади.

Одатда услублар муайян бир технологик усуллар ва тамойилларни белгиловчи бутун мажмуага таянади. Бу мажмуа элементларининг аҳамияти ҳам турлича. Улардан бири ахборот технологиялари маҳсулотини яратишнинг техник жиҳатларини, иккинчиси ишнинг иқтисодий томонларини, учунчиси ташкилий тузилмаларини белгилайди.

Маълумки, битта ва ёки бир нечта моддий ресурслардан ҳар хил маҳсулотлар ишлаб чиқариш мумкин. Ахборотни йиғиш, қайта ишлаш ва уни фойдаланувчиларга етказиб бериш технологияларига нисбатан ҳам шундай хулосани қилиш мумкин.

Ахборот маҳсулотларини яратиш жараёнида турли хил ишларни амалга оширишда фойдаланиш мумкин бўлган асбоб - ускуна воситалари технологик жараённи амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

Асбоб - ускуна воситаларининг мавжудлиги тайёр маҳсулот кўрини-шидаги натижаларни олиш учун зарур бўлган технологик операциялар рўйхатини белгилайди. Агар уни яратиш бўйича белгиланган барча функциялар асбоб - ускуна воситалари ёрдамида бажарилса, амалда ўша буюмни яратиш учун лозим бўлган технологияларни ишлаб чиқариш заруриати пайдо бўлади.

Амалиётда айрим функциялар бажарилмаса ёки мавжуд асбоб -ускуналар билан уни бажариш ўта мураккаб бўлса, у ҳолда тегишли операцияни бажара оладиган асбоб - ускуналарни яратиш вазифаси қўйилади ёки бундай технологияни яратиш имконияти йўқ эканлиги маълум бўлади.

Ахборот технологиялари соҳасининг ўта долзарб соҳага айланиб бораётганлиги боис янги замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг мавжуд бўлишлиги ёки уларни яратиш заруриати пайдо бўлди. Шу аснода ахборот технологияларининг янгидан-янги авлодлари яратилган ва улардан жамият тараққиёти йўлида фойдаланиб келинмоқда. Буларга инсоният томонидан кенг кўламда фойдаланиб келинаётган уяли телефон воситалари, интернет хизматларидан фойдаланиш, товар харид қилиш ва коммунал хизматлар тўловларини рақамли технологиялар воситасида амалга ошириш каби юзлаб жаҳоншумил ўзгаришларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Ахборот технологиялари йўналишларида бир қатор хусусиятлар, жумладан, маълумотлар базаси ва компьютер тармоқларидан фойдаланиш негизида ахборот маҳсулотларини яратиш ва қайта ишлаш учун қуйидагилар талаб қилинади:

- дастлабки ахборот маълумотларини тўплаш, қайта ишлаш ишларини олиб бориш ихтисослиги ва амалий малакаси етарли бўлмаган ходимларга топширилмасдан, юқори малакали мутахассислар танланиб, улар таҳлил қилиш ва бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда фаол қатнашадилар;

- замонавий компьютерлар билан иш юритиш барча мутахассислар малакасининг

ошишига, улар касбий тайёргарлиги даражасининг юқори бўлишига олиб келинади;

- ҳисоб - китобларни юритиш ва ҳужжатларни расмийлаштириш жараёнларида тежалган вақт алоҳида ҳисобга олинади ва муқобил баҳолар берилади.

Бозор механизмларига ўтиш шароитларида иқтисодий фаолиятнинг тобора мукаммаллашиб бориши билан ахборот технологиялари соҳасининг тобора тараққий этиши учун зарурий шарт - шароитлар таъминланади, бу эса соҳани ривожлантириш амалиётига ўзининг самарали таъсирини кўрсатади, бунинг натижасида:

1. Ахборот - коммуникация технологиялари кўринишидаги фаолият иқтисодий нуқтаи назаридан самарали ҳамда нисбатан арзон, шу билан бирга, ҳам оммабоп, ҳам қўлай бўлиб қолаверади.

2. Мамлакатнинг жаҳон ҳамжамияти томонидан қўллаб – қувватла-надиган глобаль ахборот тузилмаларига кириш имконияти юзага келади.

3. Бозорларга турли хил йўналишларга мўлжалланган техник воситалар ва дастурий таъминот маҳсулотлари етказиб берилади. Улар кенг фойдаланувчилар доирасининг таъминотини анча самарали бошқаришлари мумкин.

Бундай тизимлар асосий эътиборларини ахборотни тайёрлаш ва манзили бўйича етказиб беришда абонентларнинг умумий фойдаланиш тармоқларида маълумотларни шифрлаш ва уларни очиш жараёнида ахборотларнинг сақланиб қолинишига кафолат берадиган хусусиятлар ҳам шулар жумласига киради. Ахборотни ҳимоя қилиш дастурий усулининг нисбатан кенг тарқалишининг асосий сабаблари ҳам айнан шундан келиб чиққан.

Албатта, бунда ахборот яратувчилар ва ахборот маҳсулотларидан фойдаланув-чилар ўртасида умумий техник, шифрлаш ва шу каби масалалар борасида келишиб олишлари керак бўлади. Ахборот алмашинуви ва бошқарувнинг тезкорлиги, хусусан ахборотни зудлик билан қайта ишлашга бўлган талабнинг кучайишига олиб келади.

Фойдаланувчиларнинг ахборот таъминотини автоматлаштирилган маълумотлар банки амалга оширади. Мазкур маълумотлар банкида кўп даражали иқтисодий объектларнинг ташкилий - функционал тузилмаси ахборот маълумотларини машиналар воситасида юритишни ҳисобга олган ҳолда тузилади.

Ахборот технологиялари маҳсулотларини яратувчилар ва улардан фойдаланувчилар бевосита алоқада бўлиб, ҳар икки томонни ҳам қониқтирадиган юқори натижага эришиш талаб этилади. Икки томонлама узлуксиз алоқа ва ахборот алмашинуви шароитида улар турли соҳаларда самарали ҳаракат қилишлари мумкин.

Бундай ҳолларда маълумотларни қайта ишлаш, мавжуд муаммоларни ҳал қилиш ва маълумотлар базаси билан шахсий фойдаланувчиларнинг иш жойларида ишлаш мақсадга мувофиқ, деб қаралади.

Ҳозирги даврда ахборот технологияларини ривожлантиришнинг энг машҳур ва кенг тарқалган технологик воситалари "Интернет " технология-лари ҳисобланади. Дистрибутед системс, глобаль, регионал, локаль тармоқлар технологиялари илм - фан, ишлаб чиқариш, бизнеснинг турли соҳаларида фаол равишда қўлланилиб келинмоқда.

Жаҳонда рақамли технологияларнинг узоқ вақт давомида тарқалиши мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ривожланиш йўлларини белгилаб берди, инсонлар ҳаётидаги туб ўзгаришларга сабаб бўлди ва фанда рақамли иктисодиёт иборасининг пайдо бўлиши учун тамал тошининг қўйилишига олиб келди.

Иқтисодиётда ва ижтимоий соҳаларда рақамли ахборот техноло-гияларини жадал жорий этиш жуда кам сонли етакчи мамлакатларда муваффақиятли амалга оширилмоқда. Бугунги кунда рақамли ахборотлашган давлатлар орасида энг биринчи қаторга Норвегия, Швеция ва Швецария киритилган. Рақамли ахборот технологиялари ривожланган 10 та давлатлар рўйхатида АҚШ, Буюк Британия, Дания, Финландия, Сингапур, Жанубий Корея ва Гонконг каби давлатлар жой олишган**.**

Хулоса ва таклифлар. Ахборот технологияларининг хусусиятларидан келиб чиқ-қан ҳолда, уларнинг ривожланиши юзасидан қуйидаги **хулосаларни** қилиш мумкин:

1**.** Ахборот технологиялари - бу объектнинг ҳолати, унда содир этилган жараён ёки воқеаларнинг янги хусусиятлари тўғрисида ахборот олиш учун бирламчи маълумотларни кузатиш, жамлаш, гуруҳлаш, қайта ишлов бериш ва фойдаланувчиларга тақдим этиш восита ҳамда усуллари мажмуидир.

2.Ахборот технологиялари соҳасида ҳам янги замонавий техноло-гияларнинг мавжуд бўлишлиги ёки уларни яратиш заруриати пайдо бўлади. Шу аснода ахборот технологияларининг янгидан - янги авлодлари яратилган ва улардан жамият тараққиёти йўлида фойдаланиб келинмоқда.

3.Ахборот технологияларининг ривожланиши жараёнида бошқарув фаолиятини компьютерлаштиришнинг предмет соҳаси кескин кенгаяди, бошқарув фаолиятини амалга ошириш даражаси, натижаларнинг аниқлиги, уларни олиш тезкорлигига бўлган талаб ортади.

4.Иқтисодиётнинг бозор механизмларига ўтиши шароитларида фаолиятнинг мукаммаллашиб бориши билан ахборот технологиялари соҳасининг ҳам тобора тараққий этиб бориши учун зарурий шарт - шароит-лар таъминланади.

5.Хўжалик субъектлари ўртасидаги турли ахборот тизимларининг интерграциялашув тенденцияси ва турли ташкилотлар ахборот тизимларининг ўзаро фойдали коммуникация алоқалари барқарорлашади.

6.Кўпгина фаолият юритувчи хўжалик субъектларида янги ахборот технологияларига бўлган эҳтиёж кучаяди.

7.Замонавий ахборот технологияларининг ривожланиб бориши - рақамли иқтисодиётга ўтиш учун замин тайёрлаб боради.

8.Фойдаланувчиларнинг ахборот технологиялари воситаларида ишлай олиши уларга ахборотни қайта ишлаш тизимида фаол иштирок этиш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини беради.

9.Ахборотларни яратиш ва фойдаланувчиларга етказиш амалиётининг турли фойдаланувчилари, тизимлар ва бошқарув даражалари ўртасида ахборот алмашиш самарадорлигига бўлган талаб ортади.

10.Ахборот тизимлари фаолиятининг мақсадли йўналиши юзага келади, ўзгаради ва такомиллашиб боради.

11.Хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқариш фаолиятининг даромадлигини кучайтиришга кўмаклашиш даражаси уларнинг фойдалилиги мезони бўлиб қолади.

12.Бошқарув фаолиятини ахборот технологиялари воситалари билан таъминлашнинг предмет соҳаси кескин кенгаяди, бошқарув фаолиятини амалга ошириш даражаси, натижаларнинг аниқлиги, уларни олиш тезкорлигига бўлган талаб ортади.

13.Кўпгина фаолият юритувчи хўжалик субъектларида янги ахборот технологияларига бўлган эҳтиёж кучаяди.

14.Ахборот технологияларининг тараққиётини таъминловчи ва пировардида ундан фойдаланишдаги асосий бўғин барибир инсон бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 февралдаги “Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада ривож-лантириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги ПФ - 5349 - сонли Фармони.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 ноябрдаги “Ахборот технологиялари ва коммуникацияларининг жорий этилишини назорат қилиш, уларни ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ - 4024 - сонли Қарори.

3.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январдаги Олий Мажлис йиғилишига Мурожаатномаси”. // htth: //o’z/ politics/zbekiston-respublikasi – president –shovkat –mirziyoev -oliy-25-01-2020).

4.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон - 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги ПФ - 6079 - сонли Фармони.

5.Громов Г.Р. Информационные технологии эпохи Интернета.-М.:Наука, 2004.

6.Лойко В.И., Луценко Е.В., Орлов А.И. Современная цифровая экономика.-Краснодар, КубГАУ, 2018.
7.Лапидус Л.В. Цифровая экономика: управление электронным бизнесом и электронной коммерцией.-М.:ИНФРА, 2019.
8.Ғўломов С.С. ва бошқалар. Рақамли иқтисодиётда блокчейн техноло-гиялари.-Т., 2019.
9.Абдуллаев О.М. Рақамли иқтисодиёт.-Т., 2020.

Б.Янгибоев **Информационные технологии: сущность и их специфические особенности**	**B.Yangiboyev** **Information technologies: essence and their specific features**
Аннотация: В статье сделаны попытки по освещению специфических особенностей информационных технологий, в частности, производства, переработки информационных продуктов, а также сущность процессов, связанных с их доведением до пользователей и даны выводы по рассмотренным вопросам. **Ключевые слова:** информационные технологии, сбор, переработка информации, доведение их до пользователей, интернет, мобильные отраслевые связи.	**Abstract:** The article attempts to highlight the specific features of information technology, in particular, the production, processing of information products, as well as the essence of the processes associated with bringing them to users, and draws conclusions on the issues considered. **Keywords:** information technology, information collection, processing, delivery to users, internet, mobile network communications.

А.А.Бекмуродов – СамИСИ, “Банк иши” кафедраси ўқитувчиси

БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ РАҚАМЛАШТИРИШ: АСОСИЙ ТРЕНД ВА ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Аннотация: мақолада мамлакатимизда тижорат банкларининг трансформация жараёнларидаги муаммоларни кўрсатиш ва уни такомиллаштириш масалалари кўрсатиб берилган.
Калит сўзлар: необанк, рақамли банк, онлайн-банкинг.

Кириш. Тижорат банкларимизда трансформация жараёнларини жорий этиш хорижий илмий ва амалий манбаларни кўрганимизда необанклар тушунчасининг иқтисодий моҳияти бўйича ягона ёндашув мавжуд эмаслигига амин бўлдик. Фикримизча, необанк сифатида таснифланадиган ташкилотларга нисбатан ёндашувда IBM томонидан эълон қилинган “Барқарор рақамли банкни ишлаб чиқиш” (Designing a sustainable digital bank)[1] номли тадқиқот натижаларида келтирилган таърифларнинг қўлланиши мақсадга мувофиқ. Унга кўра, необанк (neobank) – бу финтех-компания бўлиб, банк хизматларини фақат масофавий форматда (мобил иловалар, онлайн-банкинг, мессенжерлар ва ижтимоий тармоқлар) кўрсатишга ихтисослашган. Необанкларда банк фаолиятини олиб бориш учун махсус лицензияга эга бўлиши ёки бўлмаслиги мумкин. Банк лицензияси бўлмаган ҳолатда банк хизматларини анъанавий банклар ёрдмасида амалга оширади. Рақамли банк (digital bank) – филиал ва бўлимларга эга бўлмаган ва барча хизматларни масофавий форматда кўрсатувчи банк. Улар қоида тарзида банк фаолиятини олиб бориш учун махсус лицензияга эга бўлишади. Номзод банк (challenger bank) – кам сонли бўлимларга эга бўлган, хизматларни асосан масофавий форматда кўрсатувчи ва банк лицензиясига эга бўлган банк.

Бунга мувофиқ ҳолда бир неча необанкларда фаолиятни ташкил этиш тартибини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мавзуга оид бир қатор иқтисодчи олимларнинг тадқиқот ишлари билан танишиб чиқилди.

Тижорат банкларининг хизматларини рақамлаштиришни амалга оширишда, россиялик олимлар Е.Ф.Жуков, О.И.Лаврушин, Т.Н.Нестерова, А.Н.Иванов, ва

[1] IBM Sales and Distribution White Paper Executive Summary. https://www.ibm.com/downloads/cas/XGJGOJWA маълумотлари асосида

франциялик иқтисодчи олим С. Де Куссерларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Питер С. Роуз жамоатчиликка банклар томонидан тақдим қилинадиган хизматлар,уларнинг сифат жиҳатдан юқори бўлиши билан бир қаторда хизматларни рақамлаштириш ҳам муҳимдир. Таниқли россиялик олим О.И. Лаврушин, банкнинг ҳусусияти унинг фаолияти моҳиятлари ёрдамида белгиланади ва мазкур фаолиятнинг натижаси банк маҳсулотининг яратилиши ҳисобланади, деб белгилаб ўтган.

Тадқиқот методологияси. Илмий ишларни амалга оширишда тижорат банкларининг хизматларини рақамлаштиришда иқтисодчи олимлар ва соҳа экспортларининг ёзма мулоҳазаларини таҳлил қилиш, иқтисодий жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишлича хусола, таклиф ва хулосалар берилган.

Таҳлил ва натижалар. N26. Европа Иттифоқининг нобанк секторида лидерлик мавқеъига эга бўлган необанклардан бири N26 (банк фаолияти амалга ошириш учун лицензия олингунга қадар (2016 йил) Number26 фин-тех компанияси) ҳисобланади. №26 2015 йилдан бошлаб, Германия ва Австрия мамлакатлари ҳудудида истиқомат қилувчи мижозларга банк ҳисобварақларини очиш ва MasterCard карталарини чиқаришни бошлаган. Шу йили фаолиятни ривожлантириш учун Valar Ventures инвестиция компаниясидан 10,6 млн.АҚШ доллари миқдорида маблағ жалб қилинган.

N26да ҳисобварақларни масофавий форматда очиш мумкин. Бунда онлайн буюртма шакли тўлдирилади ва унга шахсни тасдиқловчи ҳужжатнинг фото нусхаси илова қилинади. Гарчи ҳисобварақ эгаси Германия фуқароси бўлса шахс видеочат ёки PostIdent бўлинмаларига ташриф буюриш орқали тасдиқланиши мумкин. Бунда ҳисобварақдаги пул маблағлари карта олинмасдан туриб, смартфонлардаги иловалар орқали сарфланиши мумкин. Шу билан бир қаторда, суғурталаш, микрокредитлар ажратиш, ҳамкор молия ташкилотлари орқали қимматли қоғозларга инвестициялар киритиш ва бошқа банк хизматларини олиш имконияти яратилган.

2020 йил якунида N26 мижозларининг умумий сони 7 млн.кишидан ошиқроқни ташкил этиб, Берлик, Барселона, Мадрид, Милан, Париж, Вена, Нью-Йорк ва Сан-Паулу шаҳарларида жойлашган ваколотхоналарида 1500 киши фаолият юритган. 2019 йили инвестиция компанияларидан 470 млн.АҚШ доллари жалб этилган ва необанкнинг бозор капиталлашуви 3,5 млрд.АҚШдолларига тенг бўлган. Аксарият необанклар каби N26 томонидан молиявий ҳисоботлар ва таркибий тузилма тўғрисидаги маълумотлар эълон қилинмайди[1].

Chime. Chime компанияси 2013 йилда АҚШнинг Сан-Франциско шаҳрида ташкил этилган. Банк карталарини муомалага чиқариш учун The Bancorp Bank ва Stride Bank билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Chime – фойдаланиш учун қулай ва ишлатилиши осон бўлган илова. Мазкур иловада ҳисобварақлар масофавий форматда очилади (шахсий маълумотлар киритиш услубияти фақат фойдаланувчилар учун очиқланади) ва банк карталари олинмасдан туриб смартфонлар ёрдамида тўловларни амалга ошириш мумкин. Жамғарма ҳисобварақлари учун йиллик 0,5 фоиз тўланади. Кредит тарихи тўғрисидаги маълумотлар базасини шакллантириш учун 2018 йили Pinch фин-тех стартапи сотиб олинган. Шуни қайд этиш лозимки, 2020 йили Chime АҚШнинг пандемия шароитида аҳолига ёрдам бериш дастурида иштирок этган. Анъанавий банклардан фарқли равишда аҳолига пул маблағлари Chime ҳисобварағига келиб тушган санадан эмас, балки маблағ ўтказилганлиги тўғрисидаги маълумотлар олинган кундан бошлаб тўланган. 2020 йил давомида компания орқали 6 млр.АҚШ доллари миқдорида ёрдам пули тарқатилган.

2021 йилнинг январь ойида Chime мижозлари сони 13,1 млн.кишини ташкил этган (шу санада АҚШнинг Current компаниясида 4,0 млн.кишига, Aspirationда 3,0 млн.кишига, Varo да 2,7 млн.кишига хизмат кўрсатилган. Жаҳонда етакчи ҳисобланувчи

[1] N26 необанки расмий сайти https://n26.com/en-eu маълумотлари асосида

Monzo необанкида мижозлари сони 5,8 млн.кишини, Revolut да 3,1 млн.кишини, Starling да 1,9 млн.кишини, Monese да 1,8 млн.кишини ташкил этган). 2021 йилнинг иккинчи ярмида ўтказилган инвестицион раунд давомида 750 млн.АҚШ доллари жалб қилинган ва компаниянинг капиталлашуви 25 млрд.АҚШ долларига етказилган. Сўнгги раундда Chime нинг асосий инвесторлари SoftBank, Sequoia Capital Global Equities, General Atlantic, Tiger Global ва Dragoneer Investment Group бўлган[1].

NuBank. Бразилия необанклари ўртасида лидерлик позицияси 2013 йилда ташкил этилган NuBank га тегишлидир. 2018 йилга келиб, Е сериядаги инвестициялар ҳисобига NuBank “яккашоҳ” мақомига эга бўлган. 2018-2020 йиллар давомида хитойнинг Tencent бигтех компаниясига 90 млн.АҚШ долларлик инвестиция киритилган ва дастурий таъминотни ишлаб чиқаришга ихтисослашган Plataformatec компаниясини сотиб олинган.

Лотин Америкасининг анъанавий банкларидан фарқли равишда NuBank мижозларга ўз маблағлари, ҳисобварақлари ва карталарига онлайн-иловалар орқали монеъсиз эгалик қилиш имкониятини яратиб беради. NuBank да филиаллар ва банкоматлар тизими мавжуд эмас, ҳисобварақлар масофавий форматда очилади. Ҳисобварақ ва банк карталари учун тўловлар мавжуд эмас. Фақат бонусли дастурларга боғланиш пайтида опционал тўлов олинади.

2021 йил январь ойи ҳолатига NuBank банк лицензиясига эга эмас ва омонатларга маблағларни жалб этиш ҳуқуқи йўқ[2].

InstantPay. Компания 2013 йили SMSdaak India Ltd.нинг шуъба корхонаси сифатида ташкил этилган. 2015 йили фаолиятни ривожлантириш учун сингапурнинг RB Investments ва Kaleden Holdings дан беш миллион АҚШ доллари миқдорида инвестицияларни жалб қилган. InstantPay мижозларга молиявий хизматларни ICICI Bank, Axis Bank, IndusInd Bank ва Yes Bank билан ҳамкорликда кўрсатади.

InstantPay томонидан таклиф этилаётган хизматлар асосан тўловларни амалга оширишга тегишли. Тўловлар дебет карталари ёрдамида бажарилади. Карталар микробўлимларида (Digi Kendras) нақд пул киритиш орқали тўлдирилади. Компания микрокредитлар ажратиш билан шуғулланмайди. InstantPay да API-банкинг ҳамда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

Компания томонидан эълон қилинган маълумотларга қараганда, 2021 молия йилида асосий фаолиятдан 3,5 млрд.ҳинд рупияси (тахминан 49 млн.АҚШ доллари) миқдорида даромад олиниши режалаштирилган[3].

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги ва бошқа необанклар фаолиятини ўрганиш натижалари, шунингдек, етакчи аналитик марказлар томонидан эълон қилинган маълумотлар асосида улар фаолиятини ташкил этиш моделлари қуйидагича гуруҳланиши мумкин[4]:

1. Рақамли банк бренди (digital bank brand) модели.

Анъанавий банклар учун таклифлар, қадриятлар ва махсулотларга эга бўлган янги брендни яратиш анча хавфли стратегия ҳисобланади. Чунки янги брендлар фаолиятни ташкил этиш тартибидан қатъий назар умуман янги банклар сифатида қабул қилинади. Шунинг учун необанкларни ташкил этиш ва уларга банкнинг инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятининг берилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Бундан необанклар жумласига Сингапур OCBC банкининг шуъба корхонаси бўлган FRANK ни, Испаниянинг CaixaBank томонидан ташкил этилган LKXA ни киритиш мумкин.

[1]https://www.cnbc.com/2021/08/13/chime-earns-big-valuation-jump-in-latest-financing-nears-ipo.html ва Chime компанияси расмий сайти https://www.chime.com/ маълумотлари асосида

[2] NuBank расмий сайти https://nubank.com.br/ маълумотлари асосида

[3] InstantPay компанияси расмий сайти https://www.instantpay.in/ маълумотлари асосида

[4] https://www.bpcbt.com/blog/how-to-build-a-digital-bank How to build a digital bank. March 8, 2021; McKinsey https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/building-a-digital-banking-business маълумотлари асосида

2. Масофавий рақамли каналларга эга бўлган банклар (digital bank channel) модели.

Мазкур моделда фаолият олиб борувчи необанклар янги мобил ва онлайн иловаларни ишлаб чиқишда анъанавий банкларнинг тегишли модулларидан фойдаланишади, шунингдек, уларни такомиллаштириш ва мижозларнинг талабларига мослаштиришга ҳаракат қилишади. Бундай необанклар жумласига АҚШнинг Simple ва Moven компанияларини киритиш мумкин.

3. Анъанавий банкнинг рақамли бўлими (digital bank subsidiary) модели.

Мижозларга оптималлаштирилган махсулотлар жамланмасини таклиф этиш учун анъанавий банкларнинг рақамли каналларига қўшимча равишда эластик ва модулли (agile and modular) тизимлар талаб қилинади. Бундай ички тизимлар тайёр махсулот даражасидаги инновацияларни жорий этиш имкониятини беради. Шу билан бир қаторда янги, мухторий таркибий бирликлар бизнес-жараёнларни ташкил этиш тизимини принципал янги даражага чиқариш имкониятига эга.

Бундай необанк сифатида Франция BNP Paribas банкининг Hello Bank шуъба банкини қайд этиш мумкин.

4. Ҳақиқий (натив) рақамли банк (digital native bank) модели.

Ҳақиқий (натив) рақамли банкинг моделида мижозлар билан муносабатларни шакллантиришда рақамли каналлар асосий ролни ўйнайди, аммо бу офис (филиаллар, ваколотхоналар, бўлимлар ва х.к.) орқали хизмат умуман кўрсатилмайди дегани эмас. Филиал ёки офисларга эга бўлмаган банклар мижозлари билан шахсий учрашувларни молия марказлари ёки мобил ускуналардан чатлар орқали ўтказишлари мумкин.

Бундай необанклар жумласига Германиянинг Fidor Bank ва Канаданинг Tangerine банкларини киритиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 мартдаги ПФ-5953-сон Фармони
2. Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида” ги № ЎРҚ-578 Қонуни. 01.11.2019 й.
3. Жуков Е.Ф. “Банки и банковские операции”. М., 2017, “ЮНИТИ”.
4. Иванов А.Н. “Банковские услуги: зарубежный опыт и российский опыт” , М., 2019.
5. Лаврушин О.И. “Банковские операции”., /дарслик/, М., 2019.
6. Нестерова Т.Н. “Банковские операции”., М., 2020.
7. Питер С. Роуз, “Банковский менеджмент”, М. 2007.
8. https://sof.uz
9. https://uz.sputniknews.ru
10. https://cbu.uz
11. https://bankers.uz
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 январдаги ПФ-5296-сон «Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилнинг 23 мартида қабул қилинган “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3620 Қарори
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ– 3945-сонли “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
15. Sobirovich, Togayev Salim. "Banklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlovchi-daromadlar tarkibi va tendensiyasi." development issues of innovative economy in the agricultural sector (2021): 1052-1056.

А.Бекмуродов

Цифровизация банковских услуг: основные тренды и тенденции

Аннотация: В статье освещены проблемы в процессе трансформации коммерческих банков в нашей стране и вопросы их совершенствования.

Ключевые слова: необанк, цифровой банкинг, онлайн-банкинг.

A.Bekmurodov

Digitalization of banking services: main trends and tendencies

Abstract: The article highlights the problems in the process of transformation of commercial banks in our country and the issues of their improvement.

Keywords: neobank, digital banking, online banking

САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

М.Ибрагимов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доцент в.б., и.ф.н.
М.Мардонов – ТошДАУ Самарқанд филиали I-босқич магистранти

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИДА УЗУМЧИЛИК ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: ушбу мақолада узумчилик тармоғининг ривожлананиш тенциялари, қишлоқ хўжалигидаги ўрни, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдаги роли ва узумчилик тармоғида харажатлар ҳисобининг хусусиятлари баён қилинган. Харажатлар ҳисобини такомилаштириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида фермер хўжаликларида узум ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар шакллантирилган.
Калит сўзлар: фермер хўжаликлари, ишлаб чиқариш, узумчилик тармоғи, харажатлар, маҳсулот таннархи, харажат объекти, самарадорлик.

Кириш. Республикамиз аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлаш, ички бозорни сифатли мева-сабзавот ва узумчилик маҳсулотлари билан тўлдириш мақсадида агросаноат мажмуида етакчи тармоқлардан бири ҳисобланган мева- сабзавотчилик ва узумчиликни янада ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу тармоқ аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари, саноат корхоналарини эса хомашё ресурсларига бўлган талабини узлуксиз қондириш имкониятини беради. Қолаверса, Ўзбекистон боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотлари етиштириш учун салоҳияти юксак давлатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”[1] 4947-сонли фармони билан тасдиқланган 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари”да белгиланган вазифалар қаторига қишлоқ хўжалигида “... пахта ва бошоқли дон экиладиган майдонларни қисқартириш, бўшаган ерларга картошка, сабзавот, озуқа ва ёғ олинадиган экинларни экиш, шунингдек, янги интенсив боғ ва узумзорларни жойлаштириш ҳисобига экин майдонларини янада оптималлаштириш” вазифаси қўйилган. Хусусан, 2017 йилда замонавий агротехнологиялар асосида юқори ҳосилдорликка эга бўлган, эртапишар ҳамда ширин таъмга эга узумчиликни ривожлантириш ва дунё бозорларида харидоргир экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириш, жумладан, 7,3 минг гектар токзорлар ташкил қилиш ҳамда 9 минг гектар токзорларни реконструкция қилиш, мавжуд паст рентабелли токзорларни босқичма-босқич, йилига 10 фоиздан ёки 14,1 минг токзорларни интенсив усулга ўтказиш, янги ташкил этилаётган ва мавжуд интенсив токзорларга босқичма-босқич томчилатиб суғориш тизимини жорий қилиш, токзорлар майдонларини кенгайтириш ва уларнинг эскирган ва яроқсиз майдонларини янгилаш, токзорлар майдонларини янгилаш натижасида ер унумдорлиги ошиши ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш вазифалари белгиланган.

Ушбу вазифаларни амалга оширишда узумчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш харажатлар ҳисобини такомилаштириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, олиб борилган тадқиқотлар натижасида фермер хўжаликларида узум ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар шакллантирилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инглиз олимлари Ч.Т.Хорнгрен ва Дж.Фос-

[1] Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда

терлар бу ҳақда ўз фикрларини қуйидагича баён қилишган: “Харажатлар ҳисоби тизимини ташкил этишга иқтисодий асосланган ҳолда ёндошиш – бу ҳал этувчи гурухлар турини аниқлаб олиш (масалан, меҳнат харажатлари ёки материаллардан фойдаланиш назорати) ва уларга мос келувчи харажатлар ҳисоби объектларини танлаш (масалан, маҳсулот ёки бўлинма)”[4,20-бет]. Мазкур фикр, бухгалтерия ҳисобида узумчилик харажатлари ҳисобини юритишда харажат объектини тўғри танлаш зарурлигини белгилаб беради.

Россия Федерациясида узумзорларни яратиш харажатлари капитал харажатлар таркибига киритилиб, ушбу харажатларни маҳсулот таннархига киритиладиган қуйидаги харажат элементлари бўйича гурухлаб ҳисобга олиб боришни рус иқтисодчи олимлари таъкидлаб ўтишган: “Маҳсулот таннархини ташкил этувчи харажатлар қуйидаги иқтисодий элементлар бўйича гуруҳланади:

- материал харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чегирилган ҳолда);
- меҳнат ҳақи харажатлари;
- ягона ижтимоий солиқ;
- асосий фондлар амортизацияси;
- бошқа харажатлар”. [5,39-40-бетлар].

Узумчилик харажатлари ҳисобини тўғри ташкил этиш, маҳсулот таннархини реал ҳисобланишини ва ҳисоб маълумотларини ишончлилигини таъминлайди.

Тадқиқот методологияси. Мавзуга оид республикамизда қабул қилинган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, соҳа иқтисодчи олимларининг илмий ишлари, узумчилик тармоғида экин майдони, ҳосилдорлик, ялпи ҳосилни акс эттирувчи статистик маълумотлар ҳамда илмий-тадқиқот натижаларининг материалларидан фойдаланилди. Илмий-тадқиқот ишларини бажаришда қўлланиладиган кузатиш, гуруҳлаш, таҳлил қилиш ва бошқа усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Республикамизда қишлоқ хўжалигининг барча тармоклари каби узумчилик хам жадал ривожланмокда. Айникса, “2013-2015 йиллар давомида республика бўйича қишлоқ хўжалиги корхоналари ва фермер хўжаликлари томонидан 23,5 минг гектар янги токзорлар барпо этилиб, 17,4 минг гектр майдондаги эски, самарасиз токзорлар реконструкция килинди. Ўтган йиллар давомида барча тоифа хўжаликларида токзорлар майдони 141,7 минг гектардан 148,6 минг гектарга етказилиб, узум етиштириш 136 минг тоннага кўпайди. 2016 йилда ялпи ҳосил 1,7 млн.тоннани, 2017 йилда эса эса 1,9 млн тоннани ташкил килган”.[1]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 февралдаги ПК-3573 сонли “Виночилик соҳасини ва алкоголли маҳсулотларни реализация қилишни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарорида республикамизда виночиликни ривожлантириш, бунинг асосида узумнинг техник навларини етиштиришни янада кўпайтириш чора-тадбирлари белгиланди. Жумладан:

- 2019 йилнинг 1 январидан уз узумзор плантацияларининг хом-ашёсидан ишлаб чиқарилган табиий узум виноларини қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тоифасига киритилиб, ишлаб чиқариш фаолиятини лицензиялаш бекор килинди;
- виночилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни ёнилги-мойлаш материаллари, ўғитлар ва усимликларни химоя қилишнинг бошка воситалари билан узумнинг техник навлари плантацияларини шакллантиришнинг биринчи беш йиллигида имтиёзли нархларда таъминлаш белгиланди;
- узумнинг техник навларини ишлаб чиқарувчилар 2025 йилнинг 1 январига қадар муддатда ер солиғини тўлашдан озод қилинди.

Узумчилик соҳасига берилган ушбу имтиёзлар тармоқнинг янада ривожланиши, Республикамизда узум етиштиришни кўпайтириш имкониятини беради.

Маълумки ҳозирда Республикамизда етиштирилаётган узум ҳосилининг асосий қисми фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади (1-жадвал).

[1] Интернет сайти:vinsanoat.uz.

1-жадвал

Самарканд вилоятида 2019-2020 йилларда токзорлар майдони ва узум ялпи ҳосили кўрсаткичлари[1]

Т/р	Хўжаликлар тоифаси	Токзорлар майдони, га			Ялпи ҳосил, тонна			Ҳосилдорлик, ц/га		
		2019 й.	2020 й.	Ўсиш суръати,%	2019 й.	2020 й.	Ўсиш суръати,%	2019 й.	2020 й.	Ўсиш суръати,%
1	Барча тоифадаги хўжаликлар	37433	39283	104,9	559903	564278	100,8	14,9	14,4	96,6
1.1	Ш.ж. фермер хўжаликлари	25685	27150	105,7	300468	299020	99,5	11,7	11,0	94,0
1.2	Деҳкон (шахсий ёрдамчи) хўжаликлар	10071	10588	105,1	245452	250635	102,1	24,4	23,6	96,7
1.3	Қишлоқ хўжалик фаолиятини амалга оширувчи бошқа ташкилотлар	1677	1545	92,1	13983	14623	104,6	8,3	9,5	114,4

1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Самарқанд вилоятида 2020 йилда мавжуд жами 39283 гектар токзорларнинг 27150 гектари ёки 69,1 фоизи фермер хўжаликларида бўлиб, жами узум ҳосилининг 299020 тоннаси ёки 53,0 фоизи фермер хўжаликлари томонидан етиштирилган.

Узумчилик тармоғининг жадал ривожланиши, ушбу тармоқда маҳсулот миқдорини кўпайтириш, сифатини яхшилаш билан бирга маҳсулот таннархини пасайтириш, маҳсулот рақобатбардошлигини таминлаш асосида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни талаб қилади. Бу вазифаларни амалга оширишда тармоқда ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини тўғри ташкил қилиниши ва юритилиши муҳим рол ўйнайди. Ҳозирда узумчилик йўналишидаги фермер хўжаликларида тармоқда бажариладиган агротехник тадбирларнинг асосий қисми яъни, токни қирқиш, ток тупларини кўмиш ва очиш, ҳомток ўтказиш, узум ҳосилини йиғиштириб олиш асосан фермернинг ўзи томонидан қўл кучи асосида бажарилади. Натижада ушбу агротехник тадбирларни бажариш учун иш ҳақи ва иш ҳақига нисбатан ижтимоий суғурта ажратмалари, баъзи бошқа харажат моддалари бўйича килинган харажатлар ҳам бухгалтерия ҳисобида тўлиқ акс эттирилмасдан қолмоқда.

Фермер хўжаликларида узумчилик ишлаб чиқариш харажатларини 2-жадвалда келтирилган тартибда ҳисоб–китоб қилиниши ва бухгалтерия ҳисобида қатъий ҳисобга олинишини таклиф қиламиз.

2-жадвал

Фермер хўжаликларида узумчилик ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга тартиби

Т/р	Харажат моддалари	Ҳисоблаш тартиби	Расмийлаштириладиган ҳужжат
1.	Меҳнат ҳақи харажатлари. (Ток тупларини очиш, ток тупларига ишлов бериш, суғориш, ҳомток қилиш, касалликларга ва зараркунандаларга қарши дорилаш, ҳосилни узиб олиш, токни қирқиш ва кўмиш ишлари)	Наряд бўйича бир бирлик ишни бажариш учун белгиланган таърифни бажарилган иш ҳажмига кўпайтириш йўли билан аниқланади	Наряд, табель, ҳисоб - тўлов қайдномаси
2.	Ижтимоий суғуртага	Ҳисобланган иш ҳақини белгиланган	Махсус ҳисоб-

[1]Вилоят статистика бошкармаси маълумотлари

	ҳисобланган ажратмалар	ставкага кўпайтириш йўли билан аниқланади	китоб
3.	Минерал ва маҳаллий ўғитлар ҳамда кимёвий дорилар сарфи	Узумзор майдонини 1 га майдонига сарфланган минерал ўғитлар ва кимёвий дорилар миқдорига ва уларнинг бир бирлигининг хақиқий таннархига кўпайтириш йўли билан аниқланади	Минерал ўғитлар ва кимёвий дорилар сарфи далолатномаси
4.	Ёқилғи сарфи	Фермер хўжалигида мавжуд экин турлари ўртасида қишлоқ хўжалик техникасининг ҳар бир экин турида ишлаган вақтига (соат) ёки иш ҳажмига (эталон/гектар) қараб тақсимланади	Нарядлар, тракторчи-машинистнинг ҳисоб варақаси, трактрнинг йўл варақалари
5.	Суғурта тўловлари	Токзор майдони бўйича ҳисобланган суғурта тўлови бўйича	Суғурта полиси, шартнома
6.	Иш ва хизматлар	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Махсус тақсим-лаш ҳисоб-китоби
7.	Амортизация харажатлари	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича ҳисобланади	Махсус амартиза-ция (эскириш) ҳи-соблаш ҳисоб-китоби
8.	Умумишлаб чиқариш харажатлари	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Махсус тақсим-лаш ҳисоб-китоби

Ишлаб чиқариш харажатларининг тўғри ҳисоб-китоб килиниши ва ҳисобининг тулик хамда тўғри юритилиши етиштирилаётган маҳсулотнинг таннархини хамда молиявий натижаларни тўғри аниқлаш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Узумчиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини такомиллаштириш маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича қуйидаги хулосаларга келинди:

– Тармоқда бажарилган барча ишлар ва харажатларни белгиланган тартибда ҳисобга олиш;

– Меҳнат унумдорлигини ошириш, унумсиз харажатларни камайтириш;

– Ишловчилар сонини оптималлаштириш;

– Сарфланаётган моддий ресурсларни меъёрларда сарфланишини таъминлаш;

– Ишлаб чиқариш технологиясига қатъий риоя қилиш, уларни ўз вақтида амалга ошириш;

– Сотиб олинаётган моддий ресурслар, жумладан, минерал ўғитлар билан бирга маҳаллий ўғитлардан фойдаланишни таъминлаш;

– Маъмурий бошқарув ходимлари сонини қисқартириш.

Демак, узумчилик тармоғидан олинган маҳсулотлар таннархини пасайтириш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш имкониятларидан фойдаланиш самарадорликка эришишга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 февралдаги ПК-3573 сонли “Виночилик соҳасини ва алкоголли маҳсулотларни реализация қилишни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 11-декабрдаги ПҚ-4549 сонли “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик тармоғини янада ривожлантириш, соҳада қўшилган қиймат занжирини яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарори.

4. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж.. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. Пер. с англ./Под ред.Я.С.Соколова.- М: “Финансы и статистика”. 2001.-416 с.
5. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве в первычных документах и проводках. Под редакции М.Ф.Огийчука ва В.М.Гаврилюка. Киев “Фактор”, 2008.-480 с.
6. К.Б.Уразов, С.В.Вахидов. Бошка тармокларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари.-Т., «Адиб нашриёти» МЧЖ, 2011. 188-189б.
7. Интернет сайти: vinsanoat.uz

М.Ибрагимов, М.Мардонов

Совершенствование учета затрат виноградарства в фермерских хозяйствах

Аннотация: В настоящей статье изложены тенденции развития отрасли виноградарства, ее место и роль в сельском хозяйстве, в обеспечениии продовольственной безопасности страны а также, особености учета затрат отрасли. В результате исследований по совершенствованию учета затрат и снижению себестоимости продукции разработаны предложения по повышению эффективности производства винограда в фермерских хозяйствах.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, производство, отрасль виноградарства, затраты, себестоимость продукции, объекты затрат, эффективность.

M.Ibragimov, M.Mardonov

Improving the accounting of the costs of viticulture in farms

Abstract: This article describes the development trends of the viticulture sector, its role in agriculture, in ensuring food security in the country, and the characteristics of cost accounting in the viticulture sector. As a result of research on improving cost accounting and reducing the cost of production, proposals and recommendations for improving the efficiency of grape production on farms have been formed.

Keywords: farms, production, viticulture, costs, cost price, cost object, efficiency.

А.Э. Тангиров – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти, и.ф.н.
Р.Т. Кудратов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти в.б., и.ф.н.

ЧЎЛ-ЯЙЛОВ ЧОРВАЧИЛИГИ ҚУЙИ МАЖМУАСИ ТАШКИЛИЙ-ТАРКИБИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ

Аннотация: мақолада хўжалик юритиш шаклидан қатъи назар, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни модернизация қилиш ва инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда уларни оптималлаштириш зарурияти, шунингдек, хомашёни ҳудудларнинг ўзида чуқур қайта ишлаш қуйи мажмуанинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини оширишнинг йирик захираси эканлиги асосланган.

Калит сўзлар: Хўжалик юритиш тизими, инфратузилма, оптималлаштириш, модернизациялаш, инновация, чўл-яйлов чорвачилиги комплекси, хизмат кўрсатиш, қайта ишлаш, самарадорлик.

Кириш. Республиканинг чўл-яйлов минтақаларини чўл-яйлов чорвачилиги хусусан қоракўл зотли қўйларни кўпайтиришга ихтисослаштириш, чўл ҳудудларининг табиий имкониятларидан интенсив фойдаланиш, чекка туманларда ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши, агросаноат мажмуаси самарадорлигини ошириш ва ушбу асосда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалаларини ечиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўрганилган адабиётларда маҳсулотларни қайта ишлашнинг ҳозирги ҳолати, инфратузилма ва уни ривожлантириш, сервис хизмати кўрсатиш ва чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш тизимини такомиллаштириш, чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси ташкилий-таркибий қисмини оптималлаштириш, чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари ва сервис хизмати корхоналари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш каби масалаларга бағишланган[1,2,3,4,5].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг методологик асоси назарий ва амалий маълумотларни, қонунчилик ва бошқа ҳуқуқий хужжатларни, адабий манбалар ва нашрларни ўрганиш натижасида шакллантирилди. Тадқиқотда назария ва амалиѐт

ўртасидаги боғлиқликларга асосланиб, шу билан биргаликда иқтисодий ва статистик таҳлил, таққослаш, илмий-башоратлаш ва бошқа усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасининг халқ хўжалигидаги аҳамияти тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан белгиланади. Чўл-яйлов чорвачилигининг муҳим хусусияти – арзон табиий яйлов озуқаси ҳисобига ривожланишидир. Чўл-яйлов чорвачилиги қоракўл териси, қўй, эчки ва туя жуни, қўй ва бошқа чорва моллари териси каби саноат учун ўта қимматбаҳо хом ашё, маззали қўй ва бошқа чорва моллари гўшти, шифобахш туя ва қўй сути каби озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириб берувчи ўзига хос чорвачиликнинг ноёб соҳасидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида агросаноат комплексини барқарор иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришни таъминлаш бевосита қишлоқ хўжалигини илмий асосланган хўжалик юритиш тизимини ишлаб чиқариш ва уни хўжаликларда, туманларда ҳамда ҳудудларда жорий этишдир. Бу – тизимнинг марказий бўғини чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудлари учун яйловларни модернизациялаш ва маҳсулотларини интенсив технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳамда уларни жойларда қайта ишлашни йўлга қўйиш. Ушбу жараёнда муҳим масала – чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасини мақбул (оптимал) ишлаб чиқариш таркибини аниқлаш, иқтисодий механизм ва унинг амал қилишини шакллантириш ҳисобланади.

Қоракўлчилик хўжаликлари ва уларнинг ишлаб чиқариш бўлинмалари ҳажми хўжалик юритиш шакли, аҳоли яшаш пунктларининг ҳудудда жойлашиш ўринлари, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ҳолати, қишлоқ хўжалик ерлари майдони, қўйлар ва бошқа чорва моллари бош сони, ишловчилар сони, хўжаликнинг ихтисослашганлик даражаси, ишлаб чиқариш йўналиши яъни наслчилик хўжаликлари, наслчилик-маҳсулотлари (репродукторы) хўжаликлари, товар хўжаликлари, табиий яйловлар ва яйлов айланмаси билан таъминланганлиги, озуқлантириш ва сақлаш технолгиясининг қўлланиш даражаси, сув манбалари билан таъминланганлик ҳолати ва бошқаларга боғлиқ.

Юқорида таъкидланган омилларнинг мутаносиблиги хўжалик ва ишлаб чиқариш бирликларининг оптималлигини таъминлайди, буларнинг ичида ҳал қилувчиси озуқа билан таъминланганлигидир.

Яйловлардан узлуксиз ва пала-партиш фойдаланиш, уларнинг ҳосилдорлигини ошириш имконини берувчи фитомелиоратив тадбирларнинг олиб борилмаслиги туфайли ҳозирги кунда аксарият яйловларда турли даражадаги инқироз юзага келган. Кейинги йилларда олинган маълумотларга кўра, республика чўл-яйловларининг 9 млн. гектарида ўсимликлар дефляцияси натижасида ҳосилдорлик 20% га, 5 млн. га яйловда 20-30 % га ва 2,5 млн. га яйловда 40 % ва ундан юқори даражада пасайган. Яйлов инқирозини юзага келтирувчи асосий омил эса уларда меъёридан ортиқ мол боқишдир. Бундан ташқари, яйлов ўсимлик қопламидан ўтин сифатида фойдаланиш, техноген омиллар, қазилма бойликларни ўзлаштириш, магистрал қувурларни ётқизиш каби инсон фаолияти ҳам чўл-яйлов экотизимларига катта салбий таъсирини ўтказмоқда.

Аммо, чўл-яйловларининг катта қисми деградацияланганлиги, табиий яйловлар ҳосилдорлиги пасайиши ва сув манбалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги, моллар бош сонининг кўпайиши қоракўл қўйларнинг табиий яйловларда ками билан 85,0 фоиз озуқасини олиш ўрнига атиги 50-55 фоизини олиши ҳамда хўжалик ва ишлаб чиқариш бирликларига хизмат кўрсатиш самарадорлигини тубдан ошириш ва етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни йўлга қўйиш мақсадида яйловларни модернизациялаш асосида чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари фаолиятини ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, ихтисослашган хўжаликларда отарлардаги қўйлар бош сони 750 бош ўрнига 500-600 бошдан ошмайди ёки ўрнатилган меъёрларга нисбатан 20-33 фоиз паст. 60 фоиздан кўпроқ деҳқон хўжаликларида 50 бошгача, 18-20 фоизида 100 бошгача, 7

фоизида 200 бошгача, 5 фоизида 300 бошгача ва 3 фоизида 500 ва ундан кўп қўйлар парваришланмоқда. Фермер хўжаликлари ҳажми ҳам қўй боши бўйича турлича бўлиб, 1000 ва ундан кўп бош урчитаётган фермерлар атиги 8-10 фоизни ташкил қилади. Отарлар ва хўжаликларнинг қўй бош сони бўйича майдалиги ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни чегараловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу сабабли ихтисослашган хўжаликларда бирламчи ишлаб чиқариш бирликларини (отарлар), фермер ва деҳқон хўжаликлари размерлари ишлаб чиқилган, янги технологиялардан унумли фойдаланган ҳолда оптималлаштириш мақсадга мувофиқ.

500 бош қўйни озуқа билан таъминлаш учун 1500 гектар табиий яйловлар талаб қилинади. Ушбу майдонларга яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош қўйга 0,28-0,29 га. юқори ҳосилли сунъий яйловлар яратиб, қўйлар сонини ихтисослашган хўжаликлар бирламчи ишлаб чиқариш бирликларига ва фермер хўжаликларида 2500 бошга ва деҳқон хўжаликларида 300-500 бошга етказиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин ошириш имконини бериш билан биргаликда ишлаб чиқариш инфратузилмаси ривожланиши ва маҳсулотларни қайта ишлашни шакллантириш ҳисобига чўл ҳудудларининг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига муҳим маблағ манбаи бўлиб хизмат қилади.

Чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил қилиш учун замон талабларига жавоб берадиган чўпон уйлари ва хизмат кўрсатувчи ходимлар учун уй-жой, ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатувчи бино ва иншоотлар қуриш. Шулар билан биргаликда қоракўл қўйларининг асосий қисми майда деҳқон хўжаликларида парваришланаётганлигидан келиб чиқиб, ҳамда мавжуд техника ва технологияларнинг қувватини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш шаҳобчалари миқдорини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Ҳар 8000-12000 бош қўйлар мавжуд ҳудудда битта зооветеринария хизмати кўрсатувчи шахобча, ҳар 3500-4000 бош она қўйга битта турғун ёки кўчма сунъий қочириш пункти, ҳар 10000-12000 бош она қўйи мавжуд ҳудудда қўзи сўйиш ва қўйлар жунини қирқиш пунктлари, 700-800 бош марри қўйга 5 та соғиш аппаратидан иборат соғиш майдончаси, 54,0-55,0 минг бош қўйга эга бўлган ҳудудда битта гўштни ва қўй териларини қайта ишлаш корхоналарини ташкил этиш лозим.

Жадвалда чўл-яйлов чорвачилигининг жойлашиш хусусиятларини ва мавжуд технологияларнинг имкониятидан келиб чиқиб, Навоий вилояти ва қоракўлчилик туманлари бўйича ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш шахобчалари миқдори келтирилган. Уни ташкил қилиш янги иш ўринлари ташкил этилишига олиб келади.

жадвал

Навоий вилоятида чорвачиликка хизмат кўрсатиш шахобчаларига талаб

Кўрсаткичлар	Навоий вилояти	Туманлар				
		Кони-мех	Қизил-тепа	Нур-ота	Том-ди	Уч-қудук
Зооветеринария пункти:						
шартли қўйлар сони, минг бош	2721,9	495,3	402,3	418,0	332,1	142,9
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	10000	10000	12000	10000	8000	8000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	272	50	33	42	41	18
Сунъий қочириш пункти:						
она қўйлар сони, минг бош	1046,6	267,7	102,8	205,2	162,9	64,9
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	4000	3500	4000	4000	3500	3500
талаб қилинадиган пункт сони, дона	262	76	26	51	46	18
Қўзиларни сўйиш пункти:						
сўйиладиган қўзилар сони, минг бош	494,9	132,4	43,4	92,4	89,3	38,4

хизмат кўрсатиш меъёри, бош	5000	5000	5000	5000	5000	5000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	99	26	9	18	18	8
Қўй жунини қирқиш пункти:						
қўйлар сони, минг бош	1869,0	453,7	166,9	350,7	316,4	125,7
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	12000	12000	12000	12000	12000	12000
талаб қилинадиган пункт сони, дона	156	38	14	29	26	10
Қўй сутини соғиш майдончаси:						
марри она қўйлар сони, минг бош	494,9	132,4	43,4	92,4	89,3	38,4
хизмат кўрсатиш меъёри, бош	800	800	800	800	800	800
талаб қилинадиган пункт сони, дона	618	165	54	12	11	5

Манба: Муаллифлар тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

Масалан, зооветеринария пунктлари ҳисобидан Навоий вилоятида 1360-1370 та иш ўрни яратиш имконияти вужудга келади. Она қўйларни сунъий қочириш пунктларини ташкил этишда бир ой давомида 785-790 кишини иш билан банд қилиш, қоракўл қўзиларни сўйиш пунктларига 30-35 кун давомида 1180-1190 кишини қоракўл терисига даслабки ишлов беришга, 1870-1875 кишини қўй жунини қирқишга ва 2-3 ой давомида 7415-7420 кишини марри қўйлар сутини соғиб олишга жалб қилиш мумкин бўлади.

Чўл-яйлов чорвачилиги ҳудудлари иқтисодий-ижтимоий ривожланишининг орқада қолиш сабабларидан бири етиштирилаётган маҳсулотларнинг хом ашё шаклида истеъмолчиларга етказиб берилаётганлигидадир.

Таҳлиллардан кўринадики, бир дона қоракўл терини сотиб олиш нархи 38,0 минг сўм, уни тайёр маҳсулот сифатида 118,0 минг сўм, 1ц гўшт, 1ц жун, бир дона қўй териси мос равишда 2000,0 ва 2780,0; 800,0 ва 3478,6; 15,0 ва 225,0 минг сўм ёки қайта ишланган маҳсулот 3-4 баробар юқори баҳоларда сотилган.

Тадқиқотлар натижаси кўрсатмоқдаки, қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг 70,0-75,0 фоизи хом ашё ҳиссасига тўғри келишига қарамасдан олинаётган фойданинг 80,0-90,0 фоизини ўзлаштиришмоқда. Бунга сабаб, сотиб олинган хом ашё бирлигини тайёр маҳсулот шаклида 3,0-4,0 баробар юқори баҳоларда сотилишидир. Хом ашёни ишлаб чиқарувчи ва уни қайта ишловчилар ўртасидаги номувофиқликни бартараф қилишнинг муҳим йўлларидан бири чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган ҳудудларда уларни қайта ишлашни интеграция ва кооперация асосида ташкил этиш ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар. Изланишлар натижасига асосан:

1. Яйловларни модернизациялаш асосида чўл-яйлов чорвачилиги комплексларини ташкил этишни;

2. Яйловларда фойдаланишнинг инновация технологиясини жорий қилиб, яъни бир бош қўйга 0,28-0,29 га. юқори ҳосилли сунъий яйловлар яратиб, қўйлар сонини ихтисослашган хўжаликлар бирламчи ишлаб чиқариш бирликларига ва фермер хўжаликларида 2500 бошга ва деҳқон хўжаликларида 300-500 бошга етказишни;

3. Ҳар 8000-12000 бош қўйлар мавжуд ҳудудда битта зооветеринария хизмати кўрсатувчи шахобча, ҳар 3500-4000 бош она қўйга битта турғун ёки кўчма сунъий қочириш пункти, ҳар 10000-12000 бош она қўйи мавжуд ҳудудда қўзи сўйиш ва қўйлар жунини қирқиш пунктлари, 700-800 бош марри қўйга 5 та соғиш аппаратидан иборат соғиш майдончаси, 54,0-55,0 минг бош қўйга эга бўлган ҳудудда битта гўштни ва қўй териларини қайта ишлаш корхоналарини ташкил этишни;

4.Хомашёни ишлаб чиқарувчи ва уни қайта ишловчилар ўртасидаги номувофиқликни бартараф қилишнинг муҳим йўлларидан бири чорвачилик

маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган ҳудудларда уларни қайта ишлашни интеграция ва кооперация асосида ташкил этишни;

5. Хизмат кўрсатиш соҳалари ва хом ашёни қайта ишлашни ҳудудларнинг ўзида ташкил этиш ҳисобига янги иш ўринларини ташкил этиш ҳисобига ишсизлик муаммосини бартараф қилишни таклиф қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каюмов Ф.К. и др. Каракулеводческий подкомплекс и его роль в формировании конъюнктуры рынка. Т. "Узинформагропром". 1993 г.
2. Ибрагимов Ю. Канада чорвачилиги, бугунги ҳолати ва ривожланиш истиқболлари. Зооветеринария, Ж. №2, 2012. 38–43б.
3. Тангиров А.Э. Қоракўлчилик қуйи мажмуаси ва уни модернизациялаш “Стар-Медиа Пресс” нашриёти, Тошкент, 2017.152 б.
4. Тангиров А.Э. “Яйлов қоракўлчилик комплекси модели” ва унинг иқтисодий самарадорлиги. Зооветеринария 2015й. № 1 ва 2. 35-36б. ва 42-43б.
5. Тангиров А.Э. ва Нуманов Ш. Чўл-яйлов чорвачилиги муаммолари ва уларнинг ечими.2020 йил, №3, 48-50б.

А.Тангиров, Р.Кудратов **Оптимизация организационной структуры пустынно-пастбищного животноводческого подкомплекса**	**A.Tangirov, R.Kudratov** **Optimization of the organizational structure of the desert-pasture livestock subcomplex.**
Аннотация: В основе статьи лежит необходимость модернизации производства и услуг и их оптимизации с использованием инновационных технологий независимо от формы хозяйствования, а также глубокая переработка сырья в регионах является крупным резервом для повышения социально-экономической эффективности подкомплекса.	**Abstract:** The article is based on the need to modernize production and services and their optimization using innovative technologies, regardless of the form of management, as well as deep processing of raw materials in the regions is a large reserve for increasing the socio-economic efficiency of the subcomplex.
Ключевые слова: система ведения хозяйства, инфраструктура, оптимизация, модернизация, инновация, пастбищно-животноводский комплекс, сервис, переработка, эффективность.	**Keywords:** farming system, infrastructure, optimization, modernization, innovation, pasture and livestock complex, service, processing, efficiency.

Дж.Файзиев – к.т.н., доцент СамИЭС

АМИНОКИСЛОТНЫЙ СОСТАВ БЕЛКОВ СЫРА

Аннотация. В работе изучены аминокислотный состав белков и качественный состав свободных аминокислот мягких сыров полученных по новой технологии. Результатами расчетов аминокислотного скора показана хорощая сбалансированность сыров незаменимыми аминокислотами и их высокая биологическая ценность.
Ключевые слова: молоко, сыворотка, термокислотная коагуляция, мягкий сыр, аминокислота, аминокислотный скор.

Введение. Научно-обоснованными нормами питания потребность в белках на одного человека составляет в количестве 90-100 г в сутки. На долю белков животного происхождения должно приходиться 55 %. Дефицит белков в питании населения испытывают все страны мира. Существенные резервы молочного белка содержатся в нежирном молочном сырье. Они содержат весь набор аминокислот, в том числе незаменимых, и соотношение их в этих белках подобрано путем эволюционного отбора так, что соответствует потребностям человеческого организма для полноценного питания.

Обычно в созревающем сыре сырная масса под действием ферментов, выделяемых молочнокислыми бактериями, подвергается биохимическим превращениям, обус-

лавливающим в сыре специфический вкус, запах, цвет и рисунок. Расщепление белков в созревающем сыре приводит к накоплению многочисленных и разнообразных азотистых соединении: водорастворимых белков, полипептидов, пептидов, аминокислот и продуктов более глубокого распада (аминов, свободного аммиака). В свежих сырах процессы расщепления белков протекают не очень интенсивно, однако, изучение начального аминокислотного состава сыров представляет определенный научный интерес.

Обзор литератур. В научных данных имеется много сообщений об исследованиях общего аминокислотного состава мягких сыров адыгейского типа. В частности, результаты расчета аминокислотного скора осуществленные О.А.Суюнчевым показали высокую биологическую ценность белков «Адыгейского Альпийского» и адыгейского сыров, для всех незаменимых аминокислот скор повышал 100%[1]. По данным Т.Н. Рыжковой и других в опытной партии козьего сыра «Орион» выработанного по новой технологии массовая доля протеина (общего белка), в том числе, незаменимых аминокислот было больше на 2,21 и на 1,5 %, в сравнении с аналогичными показателями в контрольной партии мягкого козьего сыра «Адыгейского»[2]. Однако, свободные аминокислоты мягких сыров изучены недостаточно. Целью наших исследований явилось изучение аминокислотного состава разработанного авторами нового мягкого сыра, вырабатываемого путем комплексной коагуляции белков молока.

Методология исследований. В результате проведённых исследований в целях изучения начального аминокислотного состава сыров были использованы методы сравнительного анализа, экономико-статистический анализ, физико-химические и химические методы. В частности, содержание общих и свободных аминокислот в опытных и контрольных сырах определяли на аминокислотном анализаторе «Хитачи 835» (Япония) в соответствии с ISO 13903:2005 «Составные кормов для животных. Определение содержания аминокислот».

Результаты и обсуждение. Анализ проведенных исследований показал, что все изученные образцы мягких сыров богаты как по количественному, так и качественному составу аминокислот. В составе белков всех вариантов сыров обнаружено 17 аминокислот: аспарагиновая кислота, треонин, серин, глутаминовая кислота, пролин, глицин, аланин, цистеин, валин, метионин, изолейцин, лейцин, тирозин, фенилаланин, гистидин, лизин и аргинин; наибольшее их содержание приходится на долю глутаминовой кислоты, лейцина и пролина. Как содержание отдельных аминокислот, так и их общее количество в опытных сырах меньше по сравнению с контрольными. Это, по-видимому, связано с тем, что опытные варианты сыров имеют повышенную массовую долю влаги.

В белках исследованных образцов мягких сыров обнаружены все незаменимые аминокислоты (триптофан не определяли). Суммарное количество незаменимых аминокислот в белках изученных сыров составляет 36,38 - 39,63%, а их количество практически одинаково в опытных и контрольных сырах. Наши данные хорошо согласуются с исследованиями, проведенными Павленковой Т. П. и др., которыми было установлено, что суммарное количество незаменимых аминокислот в белках адыгейского сыра составляет 37,7%[3].

Из полученных данных состава и содержания свободных аминокислот исследованных образцов следует, что абсолютное количество свободных аминокислот в опытных и контрольных вариантах обезжиренных и с массовой долей жира (м.д.ж.) в сухом веществе 20% сырах неодинаково. Так, суммарное количество свободных аминокислот в опытных и контрольных обезжиренных и с м.д.ж. в сухом веществе 20% сырах составило 11,5, 8,96, 11,3 и 8,34 мг в 100 г продукта. Относительное увеличение свободных аминокислот в опытных обезжиренных и с м.д.ж. в сухом веществе 20 % мягких сырах по сравнению с контрольными составляет 128,3 и 135,5%.

Качественный состав свободных аминокислот опытных и контрольных сыров также различен. В составе опытных сыров как обезжиренных, так и с м.д.ж. жира в

сухом веществе 20% преобладает глутаминовая кислота, глицин, аланин, валин и тирозин. Такое отличие состава свободных аминокислот опытных и контрольных вариантов сыров объясняется следующим образом: молочная сыворотка, сквашенная чистыми культурами молочнокислых бактерий и используемая в качестве коагулянта, содержит значительно больше свободных аминокислот, что связано с более глубоким гидролизом белков молока под действием ферментов молочнокислых бактерий, а также молочной кислоты; опытные варианты сыров были получены с внесением 17,5-18,5% молочной сыворотки и отличались заметно повышенной массовой долей влаги и молочной сыворотки.

Известно, что на вкус и запах сыров влияет содержание таких аминокислот как глицин, аланин, пролин, треонин и серин имеющих сладкий вкус. Указанные аминокислоты обнаружены как в составе общих, так и в составе свободных аминокислот. Возможно, они оказывают положительное влияние на формирование пряного вкуса сыров.

Определяли биологическую ценность белков исследованных сыров методом аминокислотного скора, основанным на сравнении результатов определения аминокислотного состава белков продукта с соответствующим аминокислотным составом «идеального» белка. В настоящее время большинство исследователей в качестве «идеального» используют гипотетический (теоретический) белок, рекомендованный ФАО и ВОЗ в 1973 г. В 1 г такого белка содержится следующее количество незаменимых аминокислот (в мг): изолейцина - 40, лейцина - 70, метионина+цистина -35, лизина – 55, фенилаланина+тирозина - 60, треонина - 40, триптофана - 10, валина - 50.

Результаты расчетов аминокислотного скора опытных и контрольных обезжиренных и с м . д . ж . в сухом веществе 20% сыров приведены в табл. 1, 2.

Таблица 1

Незаменимые аминокислоты	Массовая доля, г на 100 г			Химический «Скор»	
	А	**Б**	**В**	**С**	**Д**
Изолейцин	4,0	4,27	4,15	106,6	103,6
Лейцин	7,0	9,88	9,74	141,2	139,2
Метионин+цистин	3,5	1,65	1,76	47,2	50.3
Лизин	5,5	6,63	6,39	120,5 ,	176,2
Фенилаланин+тирозин	6,0	7,60	5,60	126,6	93,4
Треонин	4,0	3,90	3,90	100,0	100,0
Валин	5,0	5,25	4,84	105,1	100,0

А- «идеального» белка; Б - обезжиренный мягкий сыр (опыт); В - обезжиренный мягкий сыр (контроль); С - обезжиренный мягкий сыр (опыт); Д - обезжиренный мягкий сыр (контроль).

Таблица 2

Незаменимые аминокислоты	Массовая доля, г на 100 г			Химический «Скор»	
	А	**Б**	**В**	**С**	**Д**
Изолейцин	4,0	4,57	4,45	114,3	111,2
Лейцин	7,0	10,37	10,6	148,2	152,8
Метионин+цистин	3,5	1,66	1,21	47,5	34,7
Лизин	5,5	6,86	7,05	124,7	128,1
Фенилаланин+тирозин	6,0	6,59	6,52	109,8	108,7
Треонин	4,0	4,15	4,17	103,9	104,3
Валин	5,0	5,43	5,00	108,7	100,0

Оценивая качество белков сыров методом аминокислотного скора, можно отметить, что они отличаются хорошей сбалансированностью. Так оптимальное

содержание одной из незаменимых аминокислот - лейцина в «идеальном» белке должно составлять 70 мг в 1 г, тогда как в белках опытных и контрольных обезжиренных и с м.д.ж. в сухом веществе 20% сыров этот показатель составил 98,8, 97,4, 103,7, 107,0 мг. Как видно из результатов расчета аминокислотного скора опытные сыры (как обезжиренные, так и жирные) по сбалансированности незаменимых аминокислот не уступают контрольным сырам и имеют высокую биологическую ценность. Лимитирующими аминокислотами являются метионин и цистеин, «Скор» которых для исследованных сыров составил 34,7-50,3%.

Выводы и рекомендации. Таким образом, все изученные образцы мягких сыров богаты как по количественному, так и качественному составу аминокислот. В составе белков всех вариантов сыров обнаружено 17 аминокислот. Меньшее по сравнению с контрольными содержание как отдельных аминокислот, так и их общее количество в опытных сырах по-видимому, связано с тем, что опытные варианты сыров имеют повышенную массовую долю влаги.

В белках исследованных образцов мягких сыров были обнаружены все незаменимые аминокислоты, суммарное количество которых в белках изученных сыров составляет 36,38 - 39,63% и их количество практически одинаково в опытных и контрольных сырах.

Результатами исследований состава и содержания свободных аминокислот установлено также относительное увеличение свободных аминокислот в опытных обезжиренных и с м.д.ж. в сухом веществе 20 % мягких сырах по сравнению с контрольными, которые составляют соответственно 128,3 и 135,5%. Установлено также различный качественный состав свободных аминокислот опытных и контрольных сыров. Так, в составе опытных сыров как обезжиренных, так и с м.д.ж. жира в сухом веществе 20% преобладает глутаминовая кислота, глицин, аланин, валин и тирозин.

Результатами расчетов аминокислотного скора установлено хорощая сбалансированность опытных сыров (как обезжиренных, так и жирных) незаменимыми аминокислотами и высокая их биологическая ценность. Таким образом, учитывая высокую пищевую и биологическую ценность исследованных сыров технология их производства рекомендуется к широкому практическому внедрению.

Список использованных литератур:

1. Суюнчев О А. Биологическая ценность мягких сыров. DairyNews. ru. https: // www. dairynews. ru / news / biologicheskaja_cennost_magkih_syrov. html

2. Рыжкова Т. Н., Иванов С. В., Шаповалов С. О. Биотехнология мягкого козьего сыра «Орион», выработанного термокислотным способом производства. “Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and education”, 2014. SWorld – 17-28 June 2014. http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the - content - of -conferences / archives - of - individual – conferences / june-2014

3. Пищевая ценность и условия хранения адыгейского сыра. Павленкова Т.П., Дунаева Т.И., Черкасов А.И., Краснов В.О.//Молочная промышленность. -1987. № 6. –С. 14-16.

Ж.Файзиев

Пишлоқ оқсилларини аминокислотали таркиби

Аннотация: Мақолада янги технология асосида олинган юмшоқ пишлоқлар оқсилларини аминокислотали таркиби ва эркин аминокислоталарни сифатий таркиби ўрганилган. Аминокислота скорини ҳисоблаш натижалари билан пишлоқларни алмаштирилмайдиган аминокислоталар билан яхши балланслanганлиги ва уларни юқори биологик қиймати кўрсатилган.

Калит сўзлар: сут, зардоб, термокислот коагуляция, юмшоқ пишлоқ, аминокислота, аминокислота “Скор”и.

J. Fayziev

Amino acid composition of proteins of cheese

Abstract: The paper studied the amino acid composition of proteins and the qualitative composition of free amino acids of soft cheeses received by new technology. The results of calculations of the amino acid score are shown by the originality of the cheese of the cheese with indispensable amino acids and their high biological value.

Keywords: milk, serum, thermal acid coagulation, soft cheese, amino acid, amino acid

И.Ҳ. Шукуров – СамИСИ, “Сервис” кафедраси мудири, т.ф.н.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЕТИШТИРИЛАДИГАН АЙРИМ МЕВА НАВЛАРИНИНГ СИФАТ ТАДҚИҚОТИ

Аннотация: ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси ҳудудида етиштириладиган айрим мева навларининг сифат кўрсаткичлари, яъни улар таркибидаги қуруқ модда ва қанд миқдорлари аниқланиб, таҳлил қилинган. Худди шундай маҳаллий шароитда етиштирилган ўрик ва олма навларининг сифат кўрсаткичлари МДҲ давлатларида етиштирилган кўрсаткичлари билан таққосланганда 1,2-1,5 марта юқори эканлиги аниқланган. Шунингдек, соҳани ривожлантириш бўйича тавсия ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: Мева, ўрик навлари, олма навлари, қуруқ модда, қанд миқдори, МДҲ давлатлари, “Ўзбекистон илмий-синов ва сифат назорати маркази” ва бошқалар.

Кириш. Маълумки, Марказий Осиё минтақасида жойлашган республикалар мева ва сабзавотларни етиштириш бўйича лаззатмакон юрт ҳисобланади. Шу минтақада етиштириладиган мева ва сабзавотларнинг деярли 60% Ўзбекистон Республикаси ҳисобига тўғри келади. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистоннинг ҳом ашё базасидан сифатли тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва уларни экспорт қиладиган давлатга айланишига ҳамда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар қаторидан жой эгаллашига имкон беради. Унинг учун Республикада етарли бўлган қулай иқлим шароити меҳнат ресурслари ва моддий техника базаси мавжуд. Республика иқлим шароити сабзавотлар етиштириш бўйича йилига 2-3 марта ҳосил олишга имкон беради. Бундан ташқари, кейинги 10-15 йил давомида Республикада барпо этилган токзор ва боғларнинг умумий майдони қарийб 2,5-3 марта, улардан олинадиган ялпи ҳосил эса 3,5-4 марта ошди. Бугунги кунда етиштириладиган йиллик мева ва резаворлар ҳосили 2,76 млн тоннага, сабзавот ва полиз маҳсулотларининг ҳосили эса 12,25 млн тоннага етказилди. Келажакда мева ва сабзавотларнинг йиллик ҳосилини 25 млн тоннага етказиш кўзда тутилган [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган мева ва сабзавотларни йиғиштириш, сақлаш ва уларни қайта ишлашга катта эътибор қаратилмоқда. Шу сабабли Марказий Осиё давлатлари, жумладан: Ўзбекистонда етиштириладиган мева ва сабзавотларнинг сифатини аниқлаш билан боғлиқ бўлган илмий-тадқиқотларни олиб боришда чет эллик олимлардан: Л.В.Метлицкий, А.А.Колесник, М.Н.Журавлева, М.А.Николева, З.В.Коробкина, Л.Г.Елизарова [2]. ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган. Шунингдек, мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам шу соҳа бўйича қатор изланишлар олиб борилган. Хусусан: Т.Худайшукуров, Р.Нормахматов, Т.Остоноқулов, И.Сулаймонов, Ю.Кенжаев ва бошқаларнинг бу борада олиб борган тадқиқотларини таъкидлаб ўтиш лозим бўлади

Бундай илмий-тадқиқот ишларини ўрганиш Республикамиз тараққиёти учун долзарб аҳамиятга эга.

Тадқиқот методологияси. Ўтказилган илмий-тадқиқотлар натижасида маҳаллий шароитда етиштириладиган ўрик ва олма навларининг ўрганилиш жараёнида таққослаш, тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий фикрлаш, танланма кузатиш усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “**Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида**”ги ПФ-5853-сон Фармони ижросини таъминлаш, мева-сабзавот ва узумчилик соҳасида юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқариш, экспорт ҳажмини ошириш, фойдаланишдан чиққан ва лалми ерларни ўзлаштириш, пахта, ғалладан қисқартирилаётган майдонларга экспортбоп қишлоқ хўжалиги экинлари экишни кўпайтириш, шунингдек, боғ, токзор ва иссиқхоналар имкониятларидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилган [1].

Ҳозирги вақтда етиштирилган ҳосилнинг тенг ярми Республика аҳолисининг шу маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга сарфланади. Етиштирилган ҳосилнинг аҳоли эҳтиёжидан ташқари қисмини қайта ишлаш учун ҳам Республикада тўлиқ имкониятлар мавжуд. Бугунги кунда Республикада умумий ишлаб чиқариш ҳажмларига нисбатан меванинг **18,9 фоизи**, сабзавот ва полиз маҳсулотларининг **5,6 фоизи**, узумнинг **9,5 фоизи** саноат корхоналарида қайта ишланмоқда.

Таҳлиллар натижасининг кўрсаткичига кўра, мева-сабзавотчилик маҳсулотлари ҳажмларининг йилдан-йилга ошиб бориши сақлаш ва қайта ишлаш тармоғидаги бир қатор муаммо ва камчиликларни бартараф этиш, соҳани ислоҳ қилишда замонавий инновацион, ресурс тежайдиган рақамли технологиялардан кенг фойдаланган ҳолда туб бурилишни амалга оширишни талаб этади.

Етиштириладиган мева ва сабзавотлар ҳосилининг кўпайиши тармоқ мутахассислари олдига мева ва сабзавотлардан ишлаб чоиқариладиган тайёр маҳсулотлар ассортиментини кенгайтириш, ишлаб чиқариш салмоғини ошириш, янги технологияларни ишлаб чиққаришга жорий этиш, ҳамда қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган моддий-техник базани яратиш бўйича муаммоларни ҳал этиш маъсулятини юклайди.

Ўзбекистонда етиштирилган мева ва сабзавотлар ҳамда уларни қайта ишлаш натижасида олинган маҳсулотларнинг ташқи бозордаги рақобатбардошлигини, унинг умумий сифат кўрсаткичлари ҳисобланган ташиш, сақлаш ва қайта ишлаш жараёнларидаги афзалликлари, шунингдек инсон саломатлиги ва атроф муҳитга бўлган зарарсизлиги билан баҳоланади. Маълумки, Ўзбекистон табиий иқлим шароити қулай бўлган географик кенгликда жойлашган бўлиб, қуёшли кунларнинг йиллик кўрсаткичи 280-300 кунга етади. Ёз ойларида ҳавонинг ҳарорати 38-42°С гача кўтарилади. Бундай табиий иқлим шароитининг мавжудлиги ушбу минтақада етиштирилаётган ҳар қандай мева ва сабзавотларнинг ширадор, хуштаъм, хушбўй ва биологик фаол моддаларга бой бўлиб, пишиб етилиши учун асос бўлади. Бундан ташқари, улар дастлабки ишлов беришда бажариладиган тадбирлар (ташиш, сақлаш) ва қайта ишлаш жараёнларида бўладиган сифат ўзгаришларига бирмунча чидамли бўлиб, рангининг тиниқлиги ва иссиқлик таъсирига чидамлилиги билан ажралиб туради. Шунингдек Ўзбекистонда етиштирилган мева ва сабзавотларнинг асосий сифат кўрсаткичларидан яна бири улар таркибидаги қуруқ модда, жумладан қанд миқдорининг юқорилиги билан характерланади. Қанд моддаси таркибининг асосий қисми эса моносахаридлар, аниқроғи фруктоза улушига тўғри келади ва бу кўрсаткич уларнинг ширадорлигини таминлайди. Шунинг учун, Ўзбекистон меваларидан консерваланган маҳсулотлар тайёрланганда уларга солинадиган шакар миқдори кам сарфланиши ҳисобига маҳсулот таннархининг пасайишига эришилади.

Республикамизда етиштирилган мева навларининг сифатини аниқлаш учун Самарқанд вилояти ҳудудида кўп етиштириладиган айрим мева навлари (танлаб олинган мева навлари қуйида батафсил келтирилган) танлаб олинди.

Ўрганиш ва текшириш натижасида улар таркибидаги қуруқ модда миқдори ва қанд миқдори аниқланиб, бу кўрсаткичлар МДҲ двлатлари ўртача кўрсаткичлари билан таққосланди. Текшириш натижалари ҳар бир нав ва кўрсаткич бўйича 4-5 мартадан такрорий текшириш орқали ўртача арифметик қийматини ҳисоблашлар орқали амалга оширилди.

Мева навларининг сифат кўрсаткичларини аниқлаш “Сервис” кафедраси қошидаги “Озиқ-овқат маҳсулотларини сифат экспертизаси” лабораториясида амалга оширилди.

Сифат кўрсаткичларини аниқлашда қуйидаги усуллардан фойдаланилди: қуруқ модда миқдори – қуритиш шкафида 105^0С ҳароратда доимий ўзгармас массага келгунча қуритиш усулида, қанд миқдори эса поляриметрик усул ёрдамида аниқланди.

Юқоридаги фикрларимизнинг далили сифатида қуйидаги рақамларга эътибор берайлик. Ўзбекистонда етиштириладиган мевалар экин майдонларининг ярмидан

кўпини ўрик ва олмазорлар ташкил этади. Шу боис, Самарқанд вилоятида етиштириладиган ўриклар (“Исфарак”, “Субхони”, “Кўрсадиқ”, “Қайса” ва бошқалар) навларининг таркибий қисми текширилди (1-жадвал).

1-жадвал

Самарқанд вилояти шароитида етиштирилган ўрик навларининг кимёвий таркиби

Ўрик навлари	**Қуруқ модда миқдори,%**	**Шу жумладан қанд миқдори,%**
Исфарак	19,3	15,2
Субхони	11,3	8,1
Кўрсадиқ	24,2	18,8
Қайса	20,4	16,8

Жадвалдан кўриш мумкинки, ўрик навларининг мағзи таркибидаги қуруқ модда миқдори навларига қараб 11,3-24,2 фоизгача ёки ўртача 17,75 фоизни, қанд миқдори эса 8,1-18,8% ёки ўртача 13,5%ни ташкил этади [4]. Айниқса, “Кўрсадиқ” навининг таркибидаги қанд миқдори бошқа навли ўрикларга нисбатан 1,5-2 марта кўплиги аниқланди. Айтиш жоизки, етиштирилган ўрик навларининг ўртача кўрсаткичларини собиқ Иттифоқ[1] ўртача кўрсаткичлари билан таққослаганда, қуруқ модда миқдори 3,75 фоизга, қанд миқдори эса 4,5 фоизга ортиқ эканлигини кўриш мумкин. Бундан ташқари, олинган натижалар шуни кўрсатадики, маҳаллий шароитда етиштирилган ўриклар таркибидаги минерал элементлар ва витаминлар миқдори бўйича ҳам МДҲ давлатлари ўртача кўрсаткичларига нисбатан устунликларга эга.

Шунингдек, Самарқанд вилоятининг табиий иқлим шароитида етиштирилган олма навларининг сифат кўрсаткичлари ўрганилганда, уларнинг сифат даражаси ҳам МДҲ давлатлари ўртача кўрсаткичларидан юқори эканлиги кўзга ташланади (2-жадвал).

2-жадвал

Самарқанд вилояти шароитида етиштирилган олма навларининг кимёвий таркиби

Олма навлари	**Қуруқ модда миқдори,%**	**Шу жумладан қанд миқдори,%**
Золотое грайма	14,8	12,3
Пармен зимний	14,2	12,2
Графенштейнское красное	12,8	9,8
Джонатан	13,2	11,3

Ҳозирги вақтда амалда бўлган меъёрий ҳужжатларга кўра олма учун белгиланган стандарт талаблари бўйича улар таркибидаги қуруқ модда миқдори 13 % ва қанд миқдори 9 % эканлигини эътиборга оладиган бўлсак, маҳаллий шароитда етиштирилган олма навлари таркибидаги қанд моддасининг миқдори 1,3 марта кўпдир.

Хулоса ва таклифлар. Ўтказилган тажрибалар асосида қилинган таҳлиллар Ўзбекистон шароитида етиштирилган меваларнинг сифат кўрсаткичлари МДҲ давлатлари ўртача кўрсаткичларидан анча юқори эканлигини тасдиқлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Республикамизда етиштирилаётган мева ва сабзавотларни қайта ишлаш натижасида экспортга йўналтириладиган маҳсулотлар салмоғини ошириш орқали мамлакатимиз иқтисодий потенциалини мустаҳкамлаш учун тармоқ корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватини 2-3 марта ошириш талаб этилмоқда. Бунинг учун мавжуд бўлган қайта ишлаш корхоналари қайта таъмирланган (реконструкция), замонавий технологияларга эга бўлган турли мулкчилик шаклидаги қайта ишлаш корхоналари ташкил қилинмоқда. Лекин, ушбу корхоналарни яратиш, замонавий жиҳозлар билан таъминлаш учун зарур бўлган молиялаштириш манбаларидан бири – хорижий сармоядорларни жалб этиш масаласи бугунги кунда долзарб муаммо бўлиб

[1] Химический состав пищевых продуктов: книга 1: Спроавочные таблицы содержания веществ и энергетической ценности пищевых продуктов./Под ред.проф., доктора техн. Наук И.М.Скурихина и проф доктора мед.наук М.Н.Волгарева-2-е изд.; перераб. И допаолн.-М.:Во «Агропромиздат», 1987.стр.70.

қолмоқда. Дарвоқе, соҳага хорижий сармоядорларни жалб этишда уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қонунлар билан бир қаторда мева ва сабзавотларнинг сифат кўрсаткичларини тавсифловчи меъёрий ҳужжатлар ҳам муҳим рол ўйнайди.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида, Биз, Республикамизда мева ва сабзавотларни қайта ишлаш сохасини ривожлантириш бўйича хорижий сармоядорларнинг қизиқишини янада ошириш мақсадида қуйидаги меъёрий ҳужжатларни яратилишини кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун қуйидагиларга эътибор қаратилиши лозим:

Биринчидан, “Ўзбекистон илмий-синов ва сифат назорати” маркази ва унинг тизимидаги ташкилотлар Республикамизда етиштириладиган мева ва сабзавотларнинг стандартларини ишлаб чиқиш масаласини тезлаштириши лозим. Бугунги кунда қўлланилиб келинаётган стандартларнинг асосий қисми собиқ Иттифоқ даврида яратилган меъёрий ҳужжатлар (ГОСТ, ОСТ ва бошқалар бўлиб), уларда акс эттирилган сифат кўрсаткичлари Республикамизда етиштирилган мева ва сабзавотларнинг ҳақиқий сифат кўрсаткичларини ифода этмайди.

Иккинчидан, Республикамизда етиштирилган мева ва сабзавотларнинг ҳақиқий кимёвий таркиби – қуруқ модда, оқсил, углевод, ёғ, минерал модда, витаминлар ва бошқа кўрсаткичларни ифодаловчи махсус справочник ишлаб чиқарилиши лозим. Бунинг учун шу соха йўналишида фаолият кўрсатаётган илмий текшириш институтлари тармоқ корхоналари таркибидаги махсус лабораториялар хизматидан фойдаланиш ҳисобига Республикамизда етиштириладиган барча мева ва сабзавотларнинг кимёвий таркиби аниқланиб, олинган натижалар умумлаштирилиши зарур.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги меъёрий ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши, хорижий сармоядорлар қизиқишининг ортишига ва тармоқ фаолиятининг ривожланишига, шунингдек экспортга йўналтирилган маҳсулотлар салмоғини ошишига, қолаверса Республикамиз иқтисодиётининг ўсишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “**Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида**”ги ПФ-5853-сон Фармони.
2. Николаева М.А. Теоретические основы товароведения. М.: Норма, 2007, 448с.
3. Введение в товароведение продовольственных товаров | Колесник Арсений Адамович, Елизарова Л. Г.. – М: Экономика, - 1980.
4. Химический состав пищевых продуктов: книга 1: Спроавочные таблицы содержания веществ и энергетической ценности пищевых продуктов./Под ред.проф., доктора техн. Наук И.М.Скурихина и проф доктора мед.наук М.Н.Волгарева-2-е изд.; перераб. И допаолн.-М.:Во «Агропромиздат», 1987.стр.70.

И. Шукуров

Исследование качества фруктов и овощей

Аннотация: В данной статье определены и исследованы показатели качества некоторых фруктов и овощей, выращиваемых на территории Республики Узбекистан, то есть содержание в них сухих веществ и сахара. Аналогичным образом, при сравнении показателей качества абрикос и яблок, выращенных в стране, было в 1,2–1,5 раза выше, чем в странах СНГ. Также были даны рекомендации и предложения по развитию отрасли.

Ключевые слова: фрукты, овощи, абрикос, яблоко, сухое вещество, содержание сахара, страны СНГ, “Узбекский центр научных-испытаный и контроля качества”.

I.Shukurov

Research on the quality of fruits and vegetables

Abstract: This article identifies and studies the quality indicators of some fruits and vegetables grown on the territory of the Republic of Uzbekistan, that is, the content of dry matter and sugar in them. Similarly, when comparing the quality indicators of apricots and apples grown in the country, it was 1.2–1.5 times higher than in the CIS countries. Also, recommendations and proposals for the development of the industry were given.

Keywords: fruits, vegetables, apricot, apple, dry matter, sugar content, CIS countries, “Uzbek Center for Scientific-Drinking and Quality Control”.

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА СЕРВИС

Т.С.Шарипов – СамИСИ доценти, и.ф.н.,
Д.Ҳ.Шаймардонова - СамИСИ магистранти

ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Аннотация: Мақолада қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш имкониятларининг фойдали жиҳатлари, камчиликлари, ютуқлари тўғрисида амалий тавсия ва таклифлар берилган.
Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш, тадбиркорлик фаолияти, аҳоли фаровонлиги, ишлаб чиқариш, бандлик даражаси, кичик бизнес.

Кириш: Бугунги кунда мамлакатимизнинг қишлоқ жойларида аҳолининг фаровон ва қулай шароитда ҳаёт кечиришлари учун хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасида тадбиркорлик фаолияти учун кўплаб чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Аммо яратилаётган ва ишлаб чиқилаётган чоралар ўла ўзини оқлаётгани йўқ.

Хусусан, хизмат кўрсатиш соҳаси қишлоқ аҳолисининг бандлигига кўмаклашишида, янги иш ўринларини яратилишида, аҳоли даромадларини ошишида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва кенгайтиришда ушбу соҳанинг ўрни беқиёсдир.

Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш орқали янги иш ўринларининг кўпайишини, бандлик даражасининг ошишини, аҳолининг турмуш даражасининг ошишини, хизматлар, ишлаб чиқариш, сифатли маҳсулотлар яратилишини таъминлаб беради ва шакллантиради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили: Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини амалга оширишда кичик безнис ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва аҳамияти” мавзусидаги Халқаро Конференциясида “Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб иқтисодиётнинг ушбу тармоғини жадал ривожлантиришга устувор аҳамият берилгани бизга эски мустабид, режали-тақсимот тизимидан қолган инқирознинг ўта ўткир муаммоларини ҳал этишда энг муҳим омили, таъбир жоиз бўлса, локомотив хизмат қилгани билан боғлиқ. Бу соҳани тез суръатлар билан тараққий топтириш ва умуман, мамлакатни ислоҳ этиш ва модернизация қилиш бўйича биз танлаган модел 2008-йилда бошланган, бугунги кунда афсуски, чуқурлашув тенденсиясига эга бўлиб бораётган глобал молиявий-иқтисодий инқирознинг салбий ва ҳалокатли оқибатларини олдини олиш ва бартараф этишда Ўзбекистон учун ҳал қилувчи рол ўйнайди деб таъкидлаганлар.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг жорий Президенти Шавкат Мирзиёев ва ишбилармонлар тадбиркорлик соҳасидаги асосий йўналишлар, уларга яратилаётган имкониятлар ва муаммолар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг тадбиркорлар билан очиқ мулоқоти давомида ҳам тадбиркорлик фаолияти учун муҳим бўлган йўналишларни белгилаб берди. Бунда молиялаштириш ва кредитлаш, солиқ тизимини такомиллаштириш, солиқ юкини камайтириш, инфратузилма муаммолари, экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш, кичик бизнесни экспорт фаолиятига жалб этиш янги имкониятлари, транспорт ва логистика масалаларига алоҳида тўхталиб ўтдилар ва бу йўналишларни тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун муҳим мезон сифатида белгилаб берди.

Тадбиркорлик фаолиятини кўплаб олимлар хусусан,Англия иқтисодчиси Р.Кантилон,Франсуз иқтисодчиси Ж.Б.Сей Л.Тароу,А.Смит-қарашлари бўйича “Тадбиркор ўзи сармоя киритади,режалаштиради,ишлаб чиқаришини ташкил етади ва ўз меҳнат натижаларини ўзи тасарруф етади.Унинг фойдаси-бу мулкдорнинг хавф-хатар

қопланмасидир”дейди. Ушбу иқтисодчи олимлар ўз фикр мулоҳазаларида тадбиркорликнинг илмий жиҳатлари ҳақида фикр мулоҳазалари ёритилган.Аммо унинг ижроси ва амалий томонлари ўз тасдиғини тўла топгани йўқ ва ушбу мақолада соҳанинг амалий ривожлантириш имкониятлари ҳақида фикрлар берилган.

Тадқиқот методологияси: Ушбу тадқиқотнинг мақсади қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қулай муҳит яратиш, ушбу соҳани ривожлантириш учун яратилган имкониятлар, ажратиладиган кредитлар миқдори, соҳанинг ривожига тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун қилинаётган ва ишлаб чиқилган чора-тадбирларнинг амалдаги тасдиғини ҳаётга жорий қилиш ва соддалаштиришни тартибга солишдир. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида илмий абстракт фикрлаш, мантиқий ёндашув каби усуллардан фойдаланилади.

Таҳлил ва натижалар: Қишлоқ жойларида аҳолининг фаровон ҳаёт кечириш-лари учун кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётни ривожлантириш, аҳоли бандлиги ва даромадларини оширишда муҳим омилдир. Бугунги кунда фаолият юритаётган кичик бизнес субектларининг 80,4 мингтасини ёки 81% айнан хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритмоқдалар. Республика бўйича соҳада фаолият юритаётган икки мингдан ортиқ корхоналар дастур доирасида белгиланган имтиёзлардан фойдаланмоқда. Дастурларни амалга ошириш ҳисобига жами хизматлар ҳажми 1,7 баробар, аҳоли жон бошига хизматлар эса 1,6 баробарга ошган.

Соҳада ривожланишнинг асосий юқори суръатлари молия, қурилиш, соғлиқни сақлаш, алоқа ва ахборотлаштириш, компютерда дастурлаш, қишлоқ хўжалиги техника-ларига техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш ҳамда маиший хизматларида кузатилади.

Алоҳида шуни таъкидлаб ўтиш лозим, соҳа ўсишига таъсир кўрсатаётган асосий омиллардан бири бу кичик бизнес соҳасига яратиб берилаётган қулайликлар, имкониятлар, қулай инвестицион иқлим ҳамда тижорат банклари томонидан ажратилаётган кредит маблағлари ҳисобланади.

Умуман, Республикамиздаги тижорат банклари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини молиялаштириш, уларнинг ривожланишига кўмаклашиш мақсадида қуйидаги чора- тадбирлари амалга ошириш лозим:

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга ёрдам бериш учун биринчи навбатда уларга:

- Банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан имтиёзли кредитлаш механизмини йўлга қўйиш;

- Қишлоқ шароитида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш мақсадида қисқа муддатли имтиёзли кредитлар ажратиш, бу билан импорт ўрнини қопловчи ва экспортбоп маҳсулотлар етиштиришга эришиш;

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субектларини банкларнинг ўз маблағлари ҳисобидан узоқ муддатли имтиёзли кредитлаш йўли билан замонавий қишлоқ хўжалик техникалари таъминотини амалга ошириш;

- Янги ташкил қилинган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида қишлоқ жойларда ноқишлоқ хўжалик фаолиятини ривож-лантириш учун турли молиялаштириш манбалари ҳисобидан микрокредитлар ажратиш.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши маҳаллий инвестициялар билан бирга хорижий сармоялардан ҳам самарали фойдаланишни тақозо қилади. Ҳозирги чет эл кредит линиялар ҳисобидан халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кредитлар билан таъминлаш ўз самарасини бермоқда. Бунга Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки ва Халқаро Молия Корпорацияси каби қатор ташкилотлар кредит линияларини мисол келтириш мумкин. Бундан ташқари, фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш билан чегараланиб қолаётган якка турдаги тадбиркорлар кичик тадбиркорлик субъектлари сифатида фаолият юритишга

ҳаракат қиладилар ва уларга:

- биринчидан, қўшимча ишчи ўринлари ташкил қилиб, қишлоқдаги ишсизлик муаммоларини ҳал қилишга ўз ҳиссаларини қўшадилар;

- иккинчидан, маҳсулотни қайта ишлаш натижасида маҳсулот бирлигидан олинадиган умумий тушум ёки даромадлар миқдорини кўпайтиришга эришадилар;

- учинчидан, қишлоқ бозор инфратузилмасини ривожланишига ва қишлоқни иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатадилар;

- тўртинчидан, маҳсулотни экспорт қилиш орқали валюта тушумини кўпайтириш имкониятига эга бўладилар. Кредит қарзга пул олишнинг энг кенг тарқалган шарти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг миллий валютадаги кредит маблағлари манбаи бўлиб, тижорат банклари, шунингдек. Бюджетдан ташқари фондлер маблағлари ҳисобланади. Улар хусусий тадбиркорликни, кичик бизнес субъектларини ривожлантиришга ёрдам бериш учун махсус ташкил этилган. Тадбиркорликни кредит орқали хорижий валютада қўллаб-қувватлаш маҳаллий тижорат банкларининг валюта маблағлари томонидан, шунингдек, хорижий ва халқаро молиявий институтларининг кредит линиялари ҳисобига амалга оширилади. Ҳозирги вақтда бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари ва кафолатли банклар, яъни фондлер билан керакли битимларга эга бўлган банклар орқали ажратилади. Шунинг учун, исталган ҳолда тадбиркор кредит юзасидан тўғридан-тўғри тижорат банкига мурожаат этади ва ўзининг кредит дастурини тайёрлаш ҳамда амалга ошириш бўйича барча ўзаро алоқаларни у ёки бу банк тизими билан амалга оширади. Республика ҳудудида хўжалик субъектларини кредитлаш тижорат банклари томонидан қайтариб бериш, тўлов, таъминланганлик, муддатлилик ва ажратилган маблағлардан фойдаланишнинг мақсадли ишлатилиши шарти асосида амалга оширилади. Кредит бериш мижознинг банк ҳисоб варағи мавжуд бўлган жойда амалга оширилади. Ажратилиш муддатига кўра кредитлар қисқа муддатли ва узоқ муддатлиларга бўлинади. Қисқа муддатли кредит 12 ойгача муддатга бериладиган ссуда бўлиб, унинг муддати кредитланадиган тадбирлар муддатидан, қопланиш муддатидан ва бошқа шартлардан келиб чиқади. Узоқ муддатли кредит 1 йилдан кўп муддатга, ишлаб чиқариш ва ижтимоий йўналишдаги объектларни қуриш, қайта қуриш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш билан боғлиқ бўлган сармояли мақсадлар учун берилади.

Хулоса ва таклифлар: Юқоридаги фикрлар асосида хулоса қилишимиз мумкинки,қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантиришни ташкил қилиш ва уни янада ривожланиши қишлоқ аҳолисининг фаровон яшаши учун янги ва мураккаб жараён бўлиб,доимий еътибор қаратишни,ёрдам ва қўллаб-қувватлашни талаб қилади.Шу нуқтаи назардан соҳа ривожи учун қуйидаги йўналишларни олиб бориш муҳим аҳамият касб етади.

- Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш учун тадбиркорлик фаолияти субъектларига турли хил имтиёзлар бериш;

-ушбу соҳани ривожлантириш борасида тадбиркорларга имтиёзли кредитларбериш ва кредит тизимини соддалаштириш,шу билан бирга муддатини узайтириш;

-Тадбиркорлик билан шуғилланувчиларга амалий кўмак берган ҳолда фаолияти доирасида суғурталаш тизимини такомиллаштириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Умурзаков У.П., Тошбоев А. Ж., Рашидов Ж., Тошбоев А. А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти. —Т.: Иқтисод- Молия. 2008, 286б.
2. Умурзаков У.П., Абдурахимов И.Л. Сув хўжалиги менежменти. - Т.: Иқтисод-Молия 2008, л-2жилд.
3. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик: ташкил этиш, режалаштириш, бошқариш. -Т.: Фан ватехнология, 2005. 444 б.
4. Тадбиркорлик асослари. 1-қисм. Асосий тушунчалар, тадбиркорлик маркетинги, тадбиркорлик маданияти. - Т.: ТМИ. Иқтисод-молия, 2006.
5. https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/services -2.

Т.Шарипов, Д.Шаймардонова **Возможности развития предпринимательства в сфере услуг в сельской местности** **Аннотация:** В статье даются практические советы и предложения о преимуществах, недостатках и достижениях возможностей развития бизнеса в сфере услуг в сельской местности. **Ключевые слова:** услуги, предпринимательство, благосостояние, производство, занятость, малый бизнес.	**T.Sharipov, D.Shaymardonova** **Opportunities for entrepreneurship development in the field of services in rural areas** **Abstract:** the article provides practical advice and suggestions on the useful aspects, disadvantages, achievements of entrepreneurship development opportunities in the field of services in rural areas. **Keywords:** service, entrepreneurial activity, population welfare,production,employment rate,small business.

А.Н.Холиқулов – СамИСИ, “Иқтисодий таҳлил ва статистика” кафедраси мудири, и.ф.н. доцент

МАМЛАКАТИМИЗДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПРОГНОЗ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: маколада мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантиришнинг прогноз кўрсаткичлари таҳлили, ҳамда бу соҳанинг бошқа соҳаларга нисбатан самарадорлиги юқори бўлиш томонлари ёритиб берилган.
Калит сузлар: хизмат, хизмат кўрсатиш, хизматлар соҳаси, хизмат турлари, прогноз, кўрсаткичлар таҳлили.

Кириш. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, аҳоли турмуш даражасини юксалтириш ва аҳолининг бандлик масаласини ҳал қилиш каби муҳим тадбирлардан бири хизмат соҳасини ривожлантиришдир.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарорида яна бир бор таъкидланди. Мазкур қарорда «Хизматлар соҳасининг мамлакатимиз иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, жойларда хизматлар соҳасидаги мавжуд имкониятларни тўлиқ ишга солиш, хизматлар турларини кенгайтириш ва сифатини ошириш бўйича ўз ечимини кутаётган муаммоли масалаларни ҳал қилиш, мазкур йўналишда тадбиркорлик субъектларини янада қўллаб-қувватлаш, уларнинг ғоя ва ташаббусларини рағбатлантириш»[1] мақсадида бир қанча тадбирларни амалга ошириш лозимлиги кўрсатиб ўтилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хизмат кўрсатиш ва туризм соҳаси тадқиқотлари билан бир қанча МДҲ мамлакатлари олимлари шуғулланиб келмоқдалар. Булар жумласига М.Б.Биржаков[2], В.А.Квартальнов[3], А.Дурович[4], Ю.Ф.Волков[5], Г.А.Бондаренко[6] кабиларини киритиш мумкин. Республикамиз олимларидан Ғ.Ҳ.Қудратов[7], М.Қ. Пардаев[8], М.М.Мухаммедов[1], К.Б.Уразов[2] кабиларнинг асарларида

[1] “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-5113 сон қарори. 2021 йил 11 май. https://lex.uz/ru/docs/5421233

[2] Биржаков М.Б. Введение в туризм. С.Пб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2006 г.

[3] Квартальнов В.А. Туризм: Учебник. - М.: Финансы и статистика, 2003.-320 б., Квартальнов В.А. Туризм: теория и практика: Избранные труды: В 5ти. т. –М.: Финансы и статистика, 1998

[4] Дурович А.П. Маркетинговые исследования в туризме: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 384 б. Дурович А.П. Организация туризме. – СПб.: Питер, 2009. – 320 б.

[5] Волков Ю.Ф. Экономика гостиничного бизнеса. Изд. 2-е.- Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 380 с.

[6] Бондаренко Г.А. Гостиничное и ресторанное хозяйство. 2-изд. Мн.: БГЭУ, 2001.

[7] Қудратов Ғ.Ҳ., Ҳошимов М. Буюк Ипак йўлида туристик сервисни амалга ошириш масалалари.// Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2008. 4.1-боб. – 105-11 бетлар.

[8] Пардаев М.Қ. Атабаев Р. Туризм асослари. Самарқанд, СамИСИ. 2006 – 74 б., Пардаев М.Қ., Атабаев Р, Пардаев Б.Р. Туризмни ривожлантириш имкониятлари.Т.: “Фан ва технология”. 2007. 32 бет, Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм сохаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Т.: “Иқтисод ва молия”. 2008. 259 б.

туризм соҳаси ва меҳмонхона бизнесини ривожлантириш масалалари тадқиқ этилган.

Бироқ, мазкур олимларнинг асарларида хизмат кўрсатиш корхоналарида сервис сифатини яхшилаш, улар самарадорлигини ошириш масалалари махсус ва чуқур тадқиқ этилмаган. Хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлиги таҳлилини такомиллаштиришнинг назарий ва услубий асослари яратилмаганлиги бу мавзуда чуқур тадқиқот олиб бориш лозимлигини тақозо қилади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида анализ ва синтез, индукция ва дедукция, сабаб ва оқибат, макон ва замон, тизимли ёндошув каби услублардан, натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик функционал бўлганда молиявий-иқтисодий таҳлилнинг анъанавий усулларидан, улар ўртасидаги боғлиқлик стахостик бўлганда иқтисодий-математик ва статистик усуллардан ҳам фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Хизмат кўрсатишга қаратилган эътибор фақат бугун пайдо бўлган эмас. Маълумки, биринчи Президентимизнинг 2006 йил 17 апрел куни «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, Ўзбекитсон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2016 — 2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида” қарори эълон қилинган эди. Бу қарорлар олдинги олиб борилган ишларни янада аниқлаштириш ва мамлакатда ислоҳотларни чуқурлаштиришга қаратилган амалий тадбирлардан бири эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарорида олдинги қарорлардан фарқ қилган ҳолда, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг мақсадли параметрлари ҳар бир хизматлар номи бўйича алоҳида кўрсатиб ўтилган (4.1-жадвал).

4.1-жадвал

2021 — 2023 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизматлар соҳасини ривожлантиришнинг МАҚСАДЛИ ПАРАМЕТРЛАРИ[3]

Т/р	Хизматлар номи	2020 йил		Прогноз (ўсиш суръати, фоиз)			
		ҳажми, млрд. сўм	ўсиш суръати, фоиз	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2023 йилда 2020 йилга нисбатан, баравар
	Жами хизматлар	**218853,5**	**102,3**	**120,7**	**128,6**	**134,7**	**2,1**
	шу жумладан асосий турлари бўйича:						
I	**Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари,** *шу жумладан:*	**12 885,9**	**115,3**	**123,1**	**133,6**	**138,6**	**2,3**
1.1.	Компьютер дастурлаштириш, маслаҳат бериш хизматлари ва бошқа ёрдамчи хизматлар	891,7	119,1	125,8	136,3	141,4	2,4
1.2.	Ахборот соҳасидаги хизматлар	632,2	157,8	125,7	135,4	140,5	2,4

[1]Мухаммедов М.М., Рахматов Ф. Туризм соҳасида бозор муносабатларининг шаклланиши ва унинг тармоқ самарадорлиги кўрсатгичларига таъсири. //Сервис ва туризм: Бошқариш ва ривожлантириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Самарқанд, 2007, 4-7 сентябр.

[2] Уразов К.Б. Туристик ташкилотларда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари. Самарқанд, СамИСИ, 2007. – 46 б., Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2008. 8-боб. - 219-242 бетлар., Уразов К.Б., Худайбердиев Н.У. Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг долзарб муаммолари. “Сервис” журнали. – 2009. № 1 – 107-114 бетлар.

[3] “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-5113 сон қарорига 1.1-илова. 2021 йил 11 май. https://lex.uz/ru/docs/5421233

II	**Молиявий хизматлар,** *шу жумладан:*	**45 817,2**	**125,6**	**122,5**	**135,2**	**140,7**	**2,3**
2.1.	Суғурталаш, қайта суғурталаш ва нафақа таъминоти бўйича хизматлар, мажбурий ижтимоий суғурталаш бўйича хизматлардан ташқари	2 333,5	104,7	116,4	129,9	135,4	2,0
III	**Транспорт хизматлари,** *шу жумладан:*	**53 772,5**	**91,6**	**120,4**	**125,9**	**130,8**	**2,0**
3.1.	Автотранспорт хизмати	29 196,6	103,5	121,0	126,5	131,4	2,0
3.2.	Қувур йўли транспорти хизматлари	9 167,3	89,0	120,3	125,2	130,9	2,0
3.3.	Темир йўл транспорти хизматлари	7 420,9	111,6	120,5	125,7	130,7	2,0
3.4.	Ҳаво транспорти хизматлари	3 139,2	41,9	120,2	121,8	126,8	1,9
3.5.	Почта ва курьерлик хизматлари	355,4	77,2	121,0	126,2	130,5	2,0
IV	**Яшаш ва овқатланиш хизматлари**	**5 878,5**	**86,5**	**128,9**	**136,3**	**139,8**	**2,5**
V	**Савдо хизматлари**	**56 553,9**	**101,7**	**119,7**	**125,8**	**132,9**	**2,0**
VI	**Кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар**	**6 089,7**	**91,1**	**119,5**	**125,4**	**133,4**	**2,0**
VII	**Таълим соҳасидаги хизматлар**	**9 073,0**	**107,4**	**119,2**	**128,7**	**134,9**	**2,1**
VIII	**Соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар**	**3 209,4**	**89,9**	**128,8**	**136,0**	**142,0**	**2,5**
IX	**Ижара хизматлари**	**4 172,1**	**98,9**	**117,9**	**125,3**	**131,5**	**1,9**
X	**Компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар**	**3 407,4**	**96,1**	**116,2**	**124,5**	**133,0**	**1,9**
XI	**Шахсий хизматлар**	**4 983,3**	**92,1**	**116,6**	**124,5**	**132,5**	**1,9**
XII	**Меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар**	**4 925,7**	**93,7**	**117,7**	**123,8**	**129,8**	**1,9**
XIII	**Бошқа хизматлар:** *шу жумладан:*	**8 084,7**	**98,3**	**116,9**	**123,2**	**130,2**	**1,9**
13.1.	Ҳуқуқ ва бухгалтерлик ҳисоби соҳасидаги хизматлар	560,7	116,7	116,5	123,0	129,8	1,9
13.2.	Бош компаниялар хизмати; бошқарув масалалари бўйича маслаҳат бериш хизматлари	1 463,6	239,8	116,8	123,3	129,8	1,9
13.3.	Реклама ва бозор конъюнктурасини ўрганиш соҳасидаги хизматлар	564,7	78,5	116,3	122,8	129,3	1,8
13.4.	Туристик агентликлар, тур-операторларнинг хизматлари, бронь қилиш ва у билан боғлиқ бошқа хизматлар	521,4	56,7	117,0	123,3	130,2	1,9
13.5.	Биноларга хизмат кўрсатиш ва ландшафтни ободонлаштириш бўйича хизматлар	513,2	85,5	117,6	123,3	130,4	1,9
13.6.	Маданият ва спорт соҳасидаги хизматлар	712,0	89,9	115,9	122,9	129,8	1,8
13.7.	Бошқалар	3 749,1	91,9	117,3	123,4	130,5	1,9

Юқоридаги жадвалда кўриниб турибдики, хизматлар 13 гуруҳга бўлинган, ва барча гуруҳлар бўйича 2023 йилгача бўлган прогноз кўрсаткичлари келтирилган. Бу қарорда кўрсатилишича мамлакатимизда кўрсатиладиган жами хизматлар соҳасидан тушаган тушум 2023 йилга қадар 2,1 баробар оширилиши кўзда тутилган.

Мазкур қарорнинг 2023 йилдаги прогноз кўрсаткичлари бўйича бажарилиши кўрсатадики, энг юқори ўсиш тенденцияси яшаш ва овқатланиш хизматлари ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлари 2,5 баробар ошиши кўзда тутилган. Энг паст ўсиш тенденцияси кузатиладиган хизмат турлари, Ижара хизматлари, компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар, шахсий хизматлар, меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар ва бошқа хизматлар 1,9 баробар ошиши прогноз қилинган.

Мазкур қарорнинг афзаллик жиҳатларидан яна бири шундаки, бу қарорда мамлакатимиз ҳудудлари бўйича хизматлар соҳасини ривожлантириш орқали прогнози алоҳида кўрсатиб ўтилган. Хусусан, бу қарорда Самарқанд вилоятида ҳам жами хизматлар ҳажми 2020 йилга нисбатан 2023 йилда 2,1 баробар ошиши прогноз қилинган. (4.2-жадвал).

4.2-жадвал

2021 — 2023 йилларда Самарқанд вилоятида хизматлар соҳасини ривожлантиришнинг МАҚСАДЛИ ПАРАМЕТРЛАРИ[1]

Т/р	Хизматлар номи	2020 йил		Прогноз (ўсиш суръати, фоиз)			
		ҳажми, млрд. сўм	ўсиш суръати, фоиз	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2023 йилда 2020 йилга нисбатан, баравар
	Жами хизматлар:	**14 318,7**	**102,6**	**120,6**	**127,8**	**134,4**	**2,1**
	шу жумладан асосий турлари бўйича:						
I	Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари	698,8	108,4	120,1	131,4	136,4	2,2
II	Молиявий хизматлар	2 077,9	121,3	122,8	134,0	139,6	2,3
III	Транспорт хизматлари	3 484,9	99,6	120,2	126,3	131,5	2,0
3.1.	*шу жумладан автотранспорт хизмати*	3 366,5	105,8	121,3	127,4	132,6	2,0
IV	Яшаш ва овқатланиш хизматлари	458,3	87,8	128,1	135,7	139,4	2,4
V	Савдо хизматлари	4 202,0	103,2	120,0	126,0	133,6	2,0
VI	Кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар	324,4	89,6	120,8	125,3	134,0	2,0
VII	Таълим соҳасидаги хизматлар	736,7	114,3	121,0	129,5	136,2	2,1
VIII	Соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар	225,3	108,1	128,0	135,1	141,8	2,5
IX	Ижара хизматлари	414,2	92,8	119,9	125,4	132,1	2,0
X	Компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар	363,9	95,8	116,5	124,8	133,5	1,9
XI	Шахсий хизматлар	552,6	90,7	116,7	124,7	133,0	1,9
XII	Меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар	296,9	85,7	118,8	124,1	130,8	1,9
XIII	Бошқа хизматлар	482,7	88,5	117,0	123,3	131,0	1,9

[1] “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-5113 сон қарорига 1.9-илова. 2021 йил 11 май. https://lex.uz/ru/docs/5421233

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Самарқанд вилоятида, 2020 йилда айрим хизматлар 2019 йилга қараганда камайиш тенденциясига эга бўлган. Жумладан, Транспорт хизматлари 0,4 фоизга, Яшаш ва овқатланиш хизматлари 12,2 фоизга, Кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар 10,4 фоизга, Ижара хизматлари 7,2 фоизга, Компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар 4,2 фоизга, Шахсий хизматлар 9,3 фоизга, Меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар 14,3 фоизга, Бошқа хизматлар 11,5 фоизга камайганлигини кўришимиз мумкин. Бу камайишга албатта энг таъсир кўрсатувчи омил, карантин чекловлари бўлганлигини қайд этишимиз мумкин. Бундан кўринадики, 13 кўрсатилган хизмат турларидан 8 тасида камайиш ҳолатлари аниқланган. Шунга қарамай Самарқанд вилоятида хизмат кўрсатиш ҳажми 2019 йилга қараганда 2,6 фоизга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бунга сабаб, биринчидан, нисбатан улуши юқори бўлган хизматлар ўсиш тенденциясига эга бўлган, иккинчидан энг кам камайиши содир бўлган транспорт хизматларининг улуши юқори бўлган.

Хизмат кўрсатиш соҳасини йилдан йилга ривожлантириб бориш ҳар доимо мамлакатимиз раҳбарларининг эътиборларида бўлган. Жумладан, 2007 йил 21 майда биринчи Президентнинг “Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги яна битта қарори эълон қилинди. Мазкур қарорга асосан Ўзбекистон Республикасида 2007 -2010 йилларда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг ҳудулар бўйича янгиланган асосий параметрлари ҳамда “Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини 2007-2010 йилларда ривожлантириш Дастури”нинг мавжуд эхтиёжларни ҳисобга олиб аниқлаштирилган ва тўлдирилган асосий йўналишлари ва тадбирлари ишлаб чиқилди. Мазкур дастурда 9 та асосий хизмат турлари бўйича истиқболлар белгилаб берилган. Буларга қуйидагилар киради:

- савдо ва умумий овқатланиш хизматлари;
- транспорт хизмати;
- алоқа ва ахборотлаштириш хизмати;
- банк-молия хизматлари;
- туризм ва сайёҳлик хизматлари;
- меҳмонхона хўжалиги хизмати;
- коммунал-маиший хизматлар;
- автомобил ва бошқа техник воситаларни таъмирлаш хизмати;
- соғломлаштириш ва болалар спортини ривожлантириш хизматлари кабилар.

2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-5113 сон қарорида 13 та асосий хизмат турлари бўйича истиқболлар белгилаб берилган. Буларга қуйидагилар киради:

- алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари;
- молиявий хизматлар;
- транспорт хизматлари;
- яшаш ва овқатланиш хизматлари;
- савдо хизматлари;
- кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар;
- таълим соҳасидаги хизматлар;
- соғлиқни сақлаш соҳасидаги хизматлар;
- ижара хизматлари;
- компьютерлар ва маиший товарларни таъмирлаш бўйича хизматлар;
- шахсий хизматлар;
- меъморчилик, муҳандислик изланишлари, техник синовлар ва таҳлил соҳасидаги хизматлар;
- бошқа хизматлар.

Хизматларнинг юқорида келтирилган турларини таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг ҳаммасида ҳам кескин ўсиш кўзда тутилган. Мамлакатимиз ҳозирги пайтда давлат ва нодавлат тузилмалари томонидан минглаб хизматлар кўрсатилмоқда. Уларнинг айрим қисми аҳолига, алоҳида шахсларга, оилаларга, жамоаларга, ҳудудларга, давлатга кўрсатиладиган хизматлар бўлса, айримлари шу субъектларнинг бир-бирига кўрсатадиган хизматларидир.

Хулоса ва таклифлар. Хизмат кўрсатиш соҳаси шунчалик кенг қамровлики, ҳозирги кунда, бу соҳа кириб бормаган бирон-бир тармоқ йўқ. Бу соҳанинг бошқа соҳаларга нисбатан самарадорлиги юқори бўлиш томонлари қуйидагилар билан белгиланади:

1. Кам инвестиция ҳисобига янги иш ўринларини тезда яратиш имконияти.
2. Бу соҳада янги ташкил этилган иш ўринларининг аксарияти катта малака ва билим талаб қилмайди.
3. Истеъмолчиларнинг талабига қараб хизмат кўрсатиш турларнин кўпайтириш имконияти мавжудлиги.
4. Дунёда сервис соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ўртча 61 фоизни ташкил этади, бизнинг мамлакатимизда бўлса 36 фоизни ташкил этади[1]. Демак бизда бу соҳани янада ривожлантириш имкониятлари мавжудлиги.
5. Хизматлар соҳаси барча аҳоли қатламларини қамраб олиши, ҳамда жамиятда содир бўлаётган барча ижтимоий иқтисодий жараёtларга таъсир кўрсатиши.
6. Хизмат кўрсатиш соҳасини мунтазам равишда доимий мамлакатимиз ҳукумати томонидан қўллаб-қувватлаш турилиши.

Юқоридагиларни инобатга олиб айтишимиз мумкинки, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳаси энг истиқболли тармоқ турларига киради. Унинг барча ялпи ички маҳсулоидаги ҳиссаси ҳозирги кунда иқтисодий ривожланган мамлакатлар билан солиштирилганда бир мунча кам бўлиши мумкин, аммо унинг ҳиссаси келажакда ошиб бораверади. Бу кейинги йиллардаги статистик ахборотларда ҳам ўз тасдиғини топмоқда. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши, 2018 йилда 31,8 фоиз, 2019 йилда 32,2 фоиз, 2020 йилда 34,6 фоизни ташкил қилганлиги ҳам хизмат кўрсатиш соҳаси жадал суръатлар билан ривожланаётганлигидан далолат беради.

А.Холикулов

Анализ прогнозных показателей дальнейшего развития сферы услуг в нашей стране

Аннотация: В статье анализируются прогнозные показатели дальнейшего развития сферы услуг в стране, а также аспекты высокой эффективности этого сектора по сравнению с другими секторами.

Ключевые слова: услуга, сфера услуг, виды услуг, прогноз, анализ эффективности.

A.Kholikulov

Analysis of forecast indicators for further development of the service sector in our country

Abstract: The article analyzes the forecast indicators for further development of the service sector in the country, as well as aspects of the high efficiency of this sector compared to other sectors.

Keywords: service, field of services, types of services, forecast, performance analysis.

Sanobar Bakhriddinovna Kipchakova – SamIES teacher

FEATURES OF TEACHING IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract: The article discusses the problems of the relationship between the teacher and the students, the issue about the correct presentation of educational materials, the skills of the teacher in the course of the lesson. It talks about the effects of teaching during the transfer of information to the audience, discusses issues of pedagogy and psychology.

Keywords: Quality of education, psychological competence, psychological outlook, psychology, culture of speech, process learning, verbal and non-verbal communication

Introduction. It is well known that the influence of the culture of learning in the

[1] https://review.uz/oz/post/xizmatlar-bozorini-rivojlantirish-iqtisodiyotning-ustuvor-yonalishi

process of pedagogical activity is clearly seen in the difference in social norms and values. The impact of the learning culture is also reflected in the students' perception of the entire learning material. I must say that both social and personal explanations of our social behavior make sense, since at every moment we are simultaneously creators and creations of our social world. Our choice of teaching methodology today influences the outcome we face tomorrow. But what exactly determines the behavior of students - an external situation or an internal predisposition.

As you know, there are several teaching methods. These include practical (exercises, experiments, experimentation ...), visual (observation, demonstration of the image ...), verbal (conversation, the story of the teacher and children, reading fiction, etc.), play (creating an imaginary situation, the method of space-time displacement, entering the role, etc.).

Also known are interactive teaching methods (a group of modern methods based on interactionism - one of the most popular concepts in modern social psychology).

Within the framework of this concept, an understanding of the social interaction of people is assumed. The lesson can be fruitful and joyful, or it can be boring to drag on, tired of the children and the teacher, and the reason lies in the emotional mood of the whole lesson, since a lot depends on the teacher's mood, given that students are trying to listen to the teacher with interest. If the lesson is based on cognitive conversation, consisting of imagination, then students can use abstract thinking, in particular, it would be cognitive for elementary school students.

In this context, one should also recall the stimulation of children to study, which include praise for homework done correctly, grades, points, awards for success; thus increase the level of children's interest in learning about the world.

Literature review The teaching method is characterized by three features: it denotes the goal of teaching, the way of assimilation, the nature of the interaction of the subjects of learning.

American educator **K. Kerr** identifies four "revolutions" in the field of teaching methods, depending on the predominant teaching means.

The first was that parent teachers, who served as a model, gave way to professional teachers, the second was the replacement of the spoken word with the written word, the third introduced the printed word into teaching, the fourth, which is currently taking place, involves partial automation and computerization of teaching.

It must be said that the empirical approach to the problem of the teaching method has led to great disagreement among different authors. Studies of teachers and psychologists have shown that the assimilation of knowledge and methods of activity occurs at three levels: conscious perception and memorization; application of knowledge and methods of activity according to the model; creative application.

At present, the teaching method in the practice of many teachers ensures the assimilation of knowledge and methods of activity, mainly at the first two levels, due to the poor development of the theoretical concept of the teaching method, which is characterized by descriptiveness and empiricism.

The perception process of some students is more sensitive and more susceptible to a particular situation at the time of the presentation of educational material by the teacher, who is trying to convey information to the students in an accessible language. [1, p. 251]

As you know, there is a category of personalities that differ from the entire mass of students, in this case we are talking about individuals who are more or less susceptible to susceptibility.

The Greek philosopher Socrates convinced - “Know thyself”, a person with an interdependent concept of “I” feels to a greater extent that he belongs to something or someone. In this sense, we can confidently say that students with a heightened sense of self-esteem and self-control assimilate educational material more qualitatively, as a result of which they reach the heights of career growth. The sense of "I" helps to organize your

thoughts and actions, and direct all your attention to the learning process. It should be noted that the relationship between the teacher and students has an important role, given the fact that, first of all, students, also students pay attention to the type of teacher, to his external and internal culture, culture of dialogue, culture of teaching a lesson, culture of addressing class, audience, etc., it all has important in the learning process.

“If the character in all its varieties is plastic - especially the classical character is especially plastic, of course - then the type is picturesque. If the character is established in relation to the last values of the worldview, directly correlates with the latest values, expresses the cognitive and ethical attitude of a person in the world, and, as it were, is brought directly to the very boundaries of being, then the type is far from the boundaries of the world and expresses the attitude of a person in relation to the already limited the era and the environment for values, for benefits, i.e. to the meaning that has already become being. " [2, p. 159]

Methodology of the research. The current condition of education system of Uzbekistan has been analyzed by using analysis and synthesis, systematic, comparative and factor analysis, statistics and questionnaires, forecasting and other methods. Statistics are made by the help of official statistic sites of Uzbekistan.

Analysis and results. It is important to note that the speech of a person, in this context, of a teacher, is the main lever of human thinking. Without a consistent organization of thought, it will be difficult for a teacher to convey the educational material to the audience, because the teacher's speech determines the nature of his personality. Given the fact that there is a complete relationship between the human psyche and speech, the teacher has a special responsibility in the learning process, since he is responsible for shaping the future generation. Bright, lively thoughts, correctly chosen tone and timbre of voice, will allow the teacher to convey the necessary material during the lesson, and bring the teaching mechanism to a high-quality level of perception. It should not be forgotten that only having a relaxed speech, the teacher will be able to fully capture the audience's attention. How often, because of a monotonous voice, or an expressionless gaze, not only for the teacher, but also for the speaking student, it is difficult for the student to concentrate on himself, on the spoken text. Therefore, preparation for the learning process is always a rather complex psychological process, in which a contact of understanding must arise between the student and the teacher. In other words, the teacher must be sincere and by his sincerity inspire unlimited confidence in himself, carry cognitive information, be able to convince, explain, and at the same time be a friend of students, teach them to listen and help in mastering the educational material.

“The teacher must know what to say ... he must feel with all his heart that it needs to be said. He should be characterized by kindness and compassion, which merge him with the audience and make it a particle. He influences the audience in such a way that his smile is reflected on their faces ... and the beating of his heart echoes in the chest of all those present ...”. [3, p. 37]

As you know, at the heart of such a science as pedagogy is a constituent factor that combines such a concept as culture, in this case we mean the culture of expression of the word, and the culture of mutual communication, and the culture of listening, as well as the culture of the tone of voice ...

As we can see, the tone of voice also matters, because the direct impact on the audience depends on it, as a result of which the material and topics presented by the teacher (lecturer, speaker, etc.) reach the audience in the best quality.

In the general concept of culture, as you know, there are such spheres of human activity as education, upbringing, science, literature, art, ethics, international relations, and much more ...

It should be noted that the general level of culture of a society is determined by three main factors:

1. the activities of creative individuals;
2. the level of susceptibility;
3. intellectual potential.

In this context, we can note that morality is critically dependent on upbringing. The culture of the individual has a decisive influence on the fate of the person himself, on his role in the society in which he creates. Thus, it can be assumed that the internal culture of a person has a huge impact on the environment, on the culture of the people as a whole, on the mentality, character, way of life, etc., especially when it comes to a teacher, about that area activities in which the concepts of "culture", "morality" have a valuable understanding. [4, p.73-75] As you know, the competence of a teacher is formed as a result of the knowledge, skills, and attitude towards students, it is such a complex skill that can have a positive dynamics in the learning process. Naturally, the teacher must formulate the foundation of his activity, gain basic knowledge in his subject, and also study related sciences, which will make it possible to acquire professional skills, pedagogical and psychological elements of influence on the audience.

Speaking about the preparation and skills of the teacher, it should be noted about another important factor, as a discipline that is external and internal, thereby expressing the interest of the audience, and interest in this subject.

The discipline forms the correct organization of the educational process, providing an opportunity for students to master the proposed theoretical and practical material. “In our opinion, a combination of benevolence and demandingness should become a prerequisite for classes, it is this that is the basis for creating a working creative atmosphere”. [5, p.16]

As you know, everyone who is engaged in pedagogical activity is concerned about the issue of establishing mutual understanding between the teacher and students, whose attention I would like to focus on the subject, arouse interest in it and increase the ability to work for knowledge that will form personal qualities and increase the level of intellectual development. For this, the teacher must have psychological and pedagogical skills, in other words, the teacher must be tuned in to the effectiveness of the learning process.

In this case, it is appropriate to remember that speech etiquette is considered an important component of communication with people, within the framework of which the rules of speech behavior, verbal norms of the literary language are understood. It must be said that mastering speech etiquette generates trust and respect for the teacher, in this case, to strengthen his reputation.

Conclusion/Recommendations. As the researchers note, the success of verbal communication and its failure depend on many factors, including thinking, will, knowledge, emotions, memory, purpose, situation, and much more.

In this context, the teacher purposefully chooses speech means that should have the desired impact on the audience, using speech actions. As you know, in the process of transferring information, each teacher uses not only verbal (linguistic), but also non-verbal (movement) means of communication, thanks to which the teacher tries to arouse interest in his subject and interest students.

The activation of preparation occurs only when these levels of interdependence are understood by the individual as a whole. Psychological training can be described as a complex dynamic structure that includes the following features:

• understanding of individual needs and requirements, professional tasks specific to the subject of pedagogical activity;

• understanding the goals of developing competencies;

• operating conditions, assessment and understanding of the experience of performing a specific task, feedback;

• analysis of personal experience and the search for the most suitable methods and tools to fulfill the tasks assigned to them within the framework of psychological capabilities, self-control. Internal and external conditions include:

• novelty, relevance, creativity, content, level of complexity of educational tasks;
• behavioral characteristics of others;
• features of the system of active support, support for actions and results, incentives;
• the level of aspiration and motivation for success;
• take into account the readiness and psychological capabilities of the subject, as well as the necessary willpower;
• the ability to create a positive psychological climate, environment and support at different stages of work to improve their competence.

Many opinions were expressed that the development of professional psychological competence depends not only on the volume, volume and quantity of psychological knowledge, skills and abilities, but also on the desire of the subject to accept and implement a competent model of professional behavior.

Considering the fact that the face is an important means of helping a person create the desired image in the eyes of the interlocutors, it should also be noted that the teacher's face is an instrument of influence on the audience, and a positive impact on students. Therefore, the teacher bears a colossal responsibility in teaching the lesson so that his face does not reflect negative, negative emotions. In other words, facial expressions, gestures, movements, glance, i.e. kinetic means of communication play a significant role in the presentation of educational material. Glance plays an important role in the culture of oral business communication. Let us recall the words of the famous American poet of the 19th century. Henry Wadsworth Longfellow, in one of his books on non-verbal communication:

"He is silent, but his eyes speak ...". [6, p.180]

It is known that, since ancient times, theorists of oratory in their works on lecturing skills have attached great importance to gestures. In this context, the teacher most often uses emotional gestures that betray excitement, delight, bewilderment, as well as rhythmic gestures directly related to speech, which are expressed in intonation, logical stress. Speaking about gestures, it is appropriate to recall those that are undesirable for the lecturer, since they are mechanical and are produced unconsciously, are devoid of information content, as a result of which they distract the attention of students from the content of speech, and also interfere with the perception of the presented educational material.

In general, it should be noted that a great responsibility is assigned to the teacher, since in the process of transmitting educational material, in addition to all the subtleties and details of the lesson listed, the most important are concepts such as the rate of speech and the strength of the sound of the voice, that is, the tone of voice, which also affects the good assimilation of educational material and the positive dynamics of this process. [7, p.11]

Thus, we can say that the task of the teacher is not only in the transmission of educational material, not only in achieving the assimilation of the course passed, but also in the ability to correctly build relationships, to convey to the students those important qualities that are the culture of expression, the culture of speech in general, demeanor and respectful communication between the teacher and the audience.

Bibliography:

1. David Myers. Social Psychology. 5th int. edition. St. Petersburg - 2000, 684 p.
2. M.M. Bakhtin. Aesthetics of verbal creativity. Moscow "Art" 1979, 420 p.
3. Paul Soper. Fundamentals of the art of speech. Foreign Literature Publishing House. Moscow. 1968 - 471 s.
4. Fuad Mammadov. Culturology. Printing house of the company "Abilov, Zeynalov and Sons" Baku. 2002 534 p.
5. Anna Brusser. Methodical recommendations and practical tasks for novice teachers. Moscow 2008, 112 p. –VTsKhT (“I enter the world of arts”).
6. Edited by Ph.D. L.A. Vvedenskaya. "Russian language and culture of speech". Moscow, RAGS publishing house. 2005, 581 p.
7.V.A. Maslova Linguoculturology. Moscow. Publishing Center "Academy" -2010, 202 p.

Кипчакова С.Б. **Олий таълим муассасаларида таълимнинг ўзига хос хусусиятлари** **Аннотация:** мақолада олий таълим муассасаларида таълим сифати ва уни яхшилаш йўллари, шунингдек, таълим жараёнларининг самарадорлигини оширишда ўқитувчиларнинг педагогик тайёргарлиги ҳамда мавжуд потенциалини ривожлантириш йўллари ёритилган. Шунингдек, мақола таълим жараёнларида педагог ва талаба ўртасидаги муносабатлар ҳамда ўқитувчининг педагогик таъсир доирасини кенгайтириш масалалари кўриб чиқилган. **Калит сўзлар**: таълим сифати, психологик компетенция, психологик дунёқараш, психология, нутқ маданияти, ўрганиш жараёни, оғзаки ва оғзаки бўлмаган мулоқот.	**Кипчакова С.Б.** **Особенности обучения в высших учебных заведениях** **Аннотация:** В статье рассматриваются проблемы взаимоотношений учителя и студентов, поставлен вопрос о правильной подаче учебного материала, о навыках учителя в ходе урока. В нем рассматривается вопросы взаимоотношения между преподавателем и студентом и расширение педагогического воздействия при процессе обучения. **Ключевые слова:** качество образования, психологическая компетентность, психологическое мировоззрение, психология, культура речи, процесс обучения, устное и неустное общение.

Ш.У. Ташматов – СамИСИ ўқитувчиси

ИНТЕРНЕТ-ДЎКОН – ЧАКАНА САВДО ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШИ СИФАТИДА

Аннотация: Мақолада интернет-дўкон тушунчаси таърифлари таҳлил қилинган, интернет дўконнинг асосий элементлари, турлари ҳамда даромад олиш усуллари бўйича таснифи кўриб чиқилган.
Калит сўзлар: Интернет-дўкон, интернет-савдо, электрон-савдо, электрон тижорат, электрон бизнес, аутсорсинг, дропшипинг.

Кириш. Глобал пандемиянинг салбий оқибатлари туфайли юзага келган чекланишлар интернет орқали савдо жараёнларини амалга оширишни нафақат алоҳида корхона учун, балки бутун тармоқлар учун ўсиш суръатларини сақлаб қолишнинг энг самарали ва реал имконияти сифатида қаралмоқда. Ушбу жараёнларнинг мақсади нафақат ишлаб чиқариш муаммоларини самарали ҳал этишга, балки жисмоний ва кибермакон интеграцияси орқали ижтимоий фаровонликни таъминлашга ҳам йўналтирилгандир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Интернет-дўкон тушунчаси дунёдаги кўпчилик аҳоли учун янги тушунча эмас. Бироқ, ҳозирги кунда ушбу атаманинг умумқабул қилинган таърифи мавжуд эмас, шунинг учун ҳам у фактларни тўплаш ва уларни англаш босқичида турибди [1].

Ахборот жамияти ва янги иқтисодиёт бўйича изоҳли луғатда таъкидланишича: “Интернет-дўкон/ INTERNET SHOP – бу интернетдаги жой бўлиб, унда товарларни истеъмолчига (юридик ёки жисмоний шахсга) тўғридан-тўғри сотиш, шу билан бирга етказиб бериш амалга оширилади. Бунда истеъмолчи тўғрисидаги маълумотларни олиш, товар буюртмаси ва битим ўша жойда, яъни тармоқ ичида (Интернет-дўкон сайтида) амалга ошади” [2].

Ф.Н. Гуров ўзининг “Интернетда бизнесни тарғиб қилиш: ҳаммаси тармоқдаги PR ва реклама ҳақида” номли китобида интернет-дўконни қуйидагича таърифлайди: “Интернет-дўкон – бу оффлайн дўконнинг Интернет тармоғида жойлашган “витрина”си бўлиб, одатий витринадан фарқли ўлароқ, у Интернет тармоғи орқали товарларга буюртма бериш имкониятини беради. Интернет-дўкон сайтида одатда товарларнинг батафсил каталоги нархлари билан бирга кўрсатилади ва унинг асосида мижозлар ўзларининг буюртмаларини шакллантиради” [3]. Ушбу фикрга қўшила олмаймиз, чунки инетернет-дўкон ташкил қилиш учун оффлайн дўконнинг мавжуд бўлиши шарт эмас.

Мутахассис А. Салбернинг фикрига кўра, “интернет-дўкон (инг. online shop ёки e-

shop) – бу товар ёки хизматни реклама қилувчи, буюртмаларни қабул қилувчи, фойдаланувчига ҳисоб-китоб варианти, буюртмани қабул қилиш усулини таклиф қилувчи ҳамда тўлов учун квитанция ёзиб берувчи интерактив веб-сайт” [4]. Бизнингча, интернет-дўкон товар ва хизматларни реклама қилиш билан эмас, балки таклиф қилиш билан шуғулланади.

Бизнинг фикримизча, «интернет-савдо», «электрон савдо» ва «электрон тижорат» бир бутунликнинг элементлари бўлиб, тадбиркорлик фаолиятиининг тури ҳисобланади. Айниқса электрон тижорат атамаси анча кенг бўлиб нафақат савдо фаолиятини, балки факторинг, лизинг, банк хизматлари, суғурта, инвестиция ва бошқа тадбиркорлик фаолияти турларини ҳам англатади. Шу билан бирга электрон тижоратнинг муҳим жиҳати барча ҳисоб-китоб ишлариинг электрон шаклда амалга оширилиши сақланиб қолади.

Тадқиқот методологияси сифатида илмий абстракциялаш, таҳлил ва синтез, статистик маълумотларни гуруҳлаш, қиёсий таҳлил, танлама кузатиш, эксперт баҳолаш, прогнозлаш усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Техник нуқтаи назардан интернет-дўкон веб-сайтга ўрнатилган ва фирма маҳсулотларининг Интернет орқали сотилишини таъминловчи кўп функцияли дастурий модул сифатида таърифланади [5].

Умуман олганда, интернет-дўкон тушунчасини “электрон бизнес”, “электрон савдо” ва “электрон-тижорат”даги тушунчалар орқали ҳам ифодалаш мумкин. «Whatis.com» инглиз электрон луғатида қуйидаги таъриф берилган: “Электрон тижорат – бу Интернет орқали товар ва хизматларини харид қилиш (сотиш)дир. Ушбу атама амалиётда кўпинча “электрон бизнес”, “электрон савдо” ва “интернет-тижорат” тушунчалари билан алмаштирилади” [6].

Шундай қилиб, интернет-дўкон – бу сайтнинг махсус тури бўлиб, унда таклиф қилинаётган маҳсулотлар каталоги жойлашган ва бу маҳсулотларни харидор уйдан чиқмасдан туриб сотиб олиши мумкин. У анъанавий чакана савдо дўконларига нисбатан бир қатор рақобат устунликларига эга: ижара харажатларининг йўқлиги, ходимларнинг оптимал штати, харидор учун вақтнинг тежалиши.

Интернет-дўкон қуйидаги асосий элементларга асосланади [7]:

1. Асосий элемент – маъно. PR мутахассиси фаолияти натижаси ҳисобланади. Алоқа воситаси сифатида веб-сайт PR мутахассиси томонидан амалга ошириладиган мақсадга тўлиқ боғлиқ бўлиши керак. Агар бирон бир сайтдан барча расмлар, рангли безакларни олиб ташлансак ва фақат матннинг ўзини қолдирсак, унда биз фойдаланувчи ва компания ўртасидаги ўзига хос диалогни кўрамиз.

2. Эстетик элемент – сайтнинг визуал дизайни, ранли ва услубий (стилистик) жиҳатлари дизайнер томонидан техник талабларга мувофиқ ишлаб чиқилади. Бренддан фойдаланиш бўйича ўзига хос қўлланма бўлган брендбук сайтни яратишдаги эстетик муаммони ҳал қилишнинг яхши воситаси ҳисобланади. Унда компанияни тавсифловчи маълумотлар: мақсадли аудитория, компания позицияси, фирма услуби (стили) ва бошқалар ўз аксини топади. Ушбу маълумотлар PR мутахассисига компаниянинг ташқи ва ички муҳити билан самарали алоқа ўрнатиш имконини беради. Дизайнер учун фирма услуби (стили) ёки корпоратив идентификация бўлими муҳим ҳисобланади. Сифатли брендбук сайтнинг визуал қисмини яратишга кетадиган вақтни сезиларли даражада тежаши мумкин. Сайтнинг оддийлиги ва фойдаланишга қулайлиги муҳим ҳисобланади.

3. Техник элемент – сайт фаолиятининг дастурий асосини ифодалайди ҳамда сайт лойиҳада кўзда тутилганига нисбатан қанчалик аниқ ишлашини аниқлаб беради. Муҳими, ушбу элемент учун юқори даражали компетенцияга эга мутахассис (дастурчи) жавоб бериши керак. Техник элементнинг нотўғри ишлаши мижознинг маҳсулот билан ўзаро муносабатига бевосита таъсир кўрсатувчи жиддий хатоларга олиб келиши мумкин. Натижада, фойдаланувчи ҳеч нарса қила олмайди ва сайтдан кўнгли қолиб, унга бошқа қайтмайди [8].

Замонавий интернет-дўкон ўзаро муносабатларнинг воситали характери, товар ва

хизматлар визуализацияси ҳамда индивидуал ёндашув имкониятини ўзида бирлаштиради. Савдонинг ушбу формати анъанавий шакллардан сезиларли фарқланади. Интернет оламида харидор қаерда бўлишидан қатъий назар интернет-дўкон хизматларидан фойдаланиш имконига эга. Шундай қилиб, рақамлаштириш механизмларининг қўлланиши хизматлар, интернет хизматлари, Интернет-савдо ҳажмининг ўсишига ёрдам беради.

Интернет-дўконнинг муайян бизнес-моделга мўлжалланиши ҳам муҳим масаласи ҳисобланади. Қуйидаги турдаги интернет-дўконлар мавжуд:

1. Онлайн дўкон (соф кўринишда)

2. Офлайн бизнесни онлайн бизнес билан бирлаштириш (интернет-дўкон мавжуд савдо тузилмаси асосида ташкил қилинганда). Ушбу турдаги интернет-дўкон классик бизнеснинг ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади: омбор, сотиб олинган товарлар партияси, ходимлар, бухгалтер, ҳуқуқшунос ва бошқалар.

3. Аутсорсинг асосидаги интернет-дўкон. Аутсорсинг сақлаш, бутлаш, қабул қилиш, етказиб бериш ишларини бошқа корхонага бериш ва фақат ташкилий ишларни компаниянинг ўзида қолдиришни англатади.

4. Дропшипинг тизими бўйича сотиш (товар етказиб берувчидан тўғридан-тўғри буюртмачига сотилади, интернет-дўкон воситачи бўлади).

Интернет-дўконларнинг даромад олиш усуллари бўйича таснифланиши:

1. Товарларни ўз сайти орқали ёки расмий вакил номидан таклиф қилиш;

2. Товарларни тарғиб қилиш учун ҳамкорлик дастуридан фойдаланиш (филиал тармоқлар). Бунда даромаднинг бир қисми ҳамкорлар ўртасида тақсимланади.

3. Ахборот хизматлари – контент таклифи: пуллик электрон жўнатмалар ва пуллик сайтлар.

Интернет-дўконлар самарали фаолият юритиши ва сотиш бозорини кенгайтириши учун интернет-дўкон хизматлари ҳажмининг ўсишига таъсир этувчи воситаларни қўллаш кетма-кетлигини баҳолаш зарур.

Хулоса ва таклифлар. Бизнинг назаримизда, электрон тижорат соҳасида фаолият юритаётган корхоналарнинг бошқарув тизими, бизнес жараёнларни ташкил қилишдаги ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда чакана савдо хизматлари соҳасида интернет-дўконлар фаолиятии янада ривожлантиришда улкан имкониятлар мавжуд. Буларни қуйидаги тенденциялар орқали изоҳлашимиз мумкин:

Биринчидан, товар ва хизматлар ишлаб чиқарувчилари билан боғлиқ бўлиб, “ишлаб чиқарувчи – таъминотчи –чакана савдо” занжирида чакана савдонинг устунлик жиҳатлари кўплиги, чакана савдо брендлари пайдо бўлиши кутилмоқда. Яқин келажакда рақобатнинг кучайиб бориши шунга мувофиқ ҳолда чакана савдо субъектлари ўртасида кузатилади. Интернет технологияларининг қўлланилиши билан кўпгина товарлар анъанавий чакана савдо каналларини четлаб ўтмоқда. Шу боисдан ҳам таъминотчилар тўғридан-тўғри чакана истеъмолчилар билан ўзаро муносабатларни йўлга қўйишга интилмоқда. ОАВ рекламадан фарқли равишда интернет рекламаси мослашувчан, ишлаб чиқарувчи ва таъминотчилардан сезиларли бюджет талаб этмайди ва шахсий веб-саҳифалар орқали исталганча силжитиш имконияти мавжуд.

Иккинчидан, тижорат мақсадларида фойдаланиладиган кўчмас мулк билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар (сотиб олиш, ижара ва шу кабилар) в бозорга янгидан кириб келган тадбиркорлар учун катта маблағ, қулай жой ва талаб қилади. Бозорга киришдаги бу каби тўсиқлар янги иштирокчиларнинг тармоқли компанияларга бирлашиш ва электрон муҳитга ўтишни талаб қилади. Айниқса мамлакатимизнинг йирик шаҳарлари (Тошкент, Самарқанд ва вилоят марказлари)да кўчмас мулк нархининг жуда юқорилиги ҳам интернет савдонинг тараққий этишини рағбатлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади[9].

Учинчидан, мамлакатимизнинг йирик шаҳарларида “тежамкор” истеъмолчи хулқ-атвори шаклланиб бораётганлиги. Бугунги кунда мамлакатимиз бўйлаб дам олиш ва кўнгилочар, спорт соғломлаштириш хизматлари кўлами йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Бугунги авлод истеъмолчилари том маънода бозор муҳитига мослашган ҳолда аввало оилавий ва шахсий истеъмолни қондиришга, ўзи ва оиласи билан дам олиш ва хордиқ чиқариш орқали меҳнат қобилиятини янада оширишга асосий урғу бермоқда. Кейинги яна бир муҳим масала истеъмолчининг асосий моддий этҳиёжларини қаноатлантиргандан кейин унинг бошқа нозикроқ, турфа ҳилроқ ва ўта шахсий эхтиёжларини қондириш учун борган сари кўпроқ иқтисодий куч-қувват сарф қилинади.

Тўртинчидан, Ижтимоий-меҳнат муносабатларида демографик вазиятнинг мунтазам равишда ўзгариб бораётганлиги. Меҳнат муносабатларидаги гендер тафовутларнинг тобора камайиб бораётганлиги, жамиятда аёллар фаоллигини ортиши билан мамлакатимизда ҳам оилавий муаммоларни ҳал қилиш масаласи биринч навбатда аёллар зиммасига, эркаклар зиммасига эса меҳнат миграцияси асосида оила бюджетини ошириш масаласи пайдо бўлди. Буларнинг барчаси ташиш, етказиб бериш, танлаш ва саралаш билан боғлиқ хизмат турларининг янада соддалаштиришга бўлган эҳтиёжнинг юқорилашувига олиб келди.

Бешинчидан, мамлакатда аҳоли сонининг тез суръатлар билан кўпайиши, урбанизация даражасининг ортиши билан йирик шаҳарнинг транспорт-логистик имкониятлари чекланиб бормоқда. Айниқса, Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида юзага келаётган тирбандликлар электрон тижоартнинг янада оммалашувини жадаллаштирмоқда.

Олтинчидан, иш куни ва вақти давомийлигининг ортиб бораётганлиги. Бугунги кунда 18-00 да ишни тугатиш масаласи аҳамиятга эга эмас. Бундан ташқари иш вақти ва режимига қатъий риоя қилиш малакали ёки ёлланма кадрларнинг касбий карьераси учун сезиларли зарар келтириши мумкин.

Еттинчидан, маиший турмуш шароитида қўл меҳнатининг камайиши ва юқори технологияларга асосланган техник таъминотнинг такомиллашиб бораётганлиги. Уйда интернет тармоғидан фойдаланиш оммавий тус олган ҳолда аҳолининг аксарият қатламлари учун нарх жиҳатдан ҳам жуда қулайликлар яратиб бермоқа.

Саккизинчидан, аҳолининг аксарият қисмини ташкил қилган ўрта ёш сегментида интерактив муҳитда ишлашнинг маъқбул ечим сифатида қабул қилинган ҳолда (мобил телефон ёки компьютерлар орқали тил ўрганиш, бепул маслаҳатлар) глобал қидирув тизимларидан кенг фойдаланмоқдалар. Кўпгина йирик дўконлар истеъмолчилар ва тармоқ фойдаланувчиларини турли реклама ва PR ёрдамида жалб қилмоқдалар. Истеъмолчиларни жалб қилишда савдо корхоналарининг веб-сайтлари муҳим рол ўйнамоқдалар. Айниқса бу чекка ҳудудлар учун хосдир. масалан истеъмолчи маиший техника харид қилиш учун иккита корхона сайтига мурожаат қилади. Биринчи сайтда корхонанинг манзили, жойлашуви ва товар ҳақида маълумотлар берилган. Иккинчи корхона сайтида эса маиший техника буюмларининг турлари, ассортименти, нархлари, бевосита чакана савдо билан боғлиқ бўлмаган кўпгина саволларга жавоблар келтирилган. Истеъмолчилар катта эҳтимол билан иккинчи корхона сайтига такрор ташриф буюради. Айниқса бугунги кунда қидирув тизимлари (search marketing)да маҳсулотларни нархи бўйича таққослаш имконияти ҳам мавжудки, истеъмолчилар энг қулай нарх ва ассортиментдаги маҳсулотни харид қилиши мумкин бўлади. Виртуал муҳитда ҳам рақобат анъанавий чакана савдодаги каби кечади, яъни нарх бўйича рақобат предмети *энг муҳим товарлар, Зарурий товарлар ва иккинчи даражали товарлар* [10] ва қўшимча сервис хизмати бўлиб қолади. Чакана савдо корхоналарининг Web-сайти янги товарлар, ишлаб чиқарувчиларнинг махсус таклифи ва чегирмалари ва нархлар тўғрисида етарлича маълумотларга эга бўлиши керак. Бугунги кунда сайтлар фойдаланувчилар учун интернет-дўконнинг савдо заллари бўйлаб 3D ўлчамда сайр қилиш имконини беради.

Тўққизинчидан, нарх даражасининг қулайлиги. Одатда бирор нарса ёки буюм харид қилиш учун шаҳар маркази, супермаркет ёки махсус дўконларга бориш талаб этилади. Агар ушбу товар 45000 сўм турадиган бўлса, унга қўшимча 5000 сўмлик йўл кира, камида 1 соат вақт сарфланади. Ишлаб чиқарувчилар учун интернет орқали чакана савдо каналини четлаб ўтиш ва тўғридан-тўғри истеъмолчи билан боғланиш имконияти пайдо бўлади. Барчамизга маълумки, чакана савдода товарлар нархи бирмунча юқори бўлади. Айнан шу вазиятни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқарувчи ёки таъминотчилар бевосита истеъмолчи билан алоқа ўрнатиши, унинг талаб ва истакларини тўлақонли аниқлаши, тўғридан-тўғри етказиб бериш

орқали савдо устамасини ўз фойдасига киритиши, сифатни ошириш учун қўшимча маблағга эга бўлиши мумкин бўлади.

Ўнинчидан, вақтнинг тежаш орқали ижтимоий ишлаб чиқаришга асосий урғу берилаётганлиги. Бугунги кунда аҳолининг ўз-ўзини банд қилиши зарурат сифатида қаралиб, интернет имкониятлари ёрдамида бунга бўлган талаб тобора ортиб бормоқда Истеъмолчилар учун интернет-дўконлар орқали товарларни танлаш имконияти жуда кенг бўлиб, етарлича ахборотлар тақдим қилинганда сотувчи билан тезда алоқага кириши, айрим жиҳатларга аниқлик киритиш ҳамда харид тўғрисида қарор қабул қилиш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Максиянова Т.В. Место и роль интернет-коммерции в системе интернет-экономики на современном этапе развития информационной (новой) экономики // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И. Вернадского. 2011. № 3. С. 256–264.
2. Толковый словарь по информационному обществу и новой экономике URL: http://information_society.academic.ru (accessed: 21.07.2021). // М.
3. Гуров Ф.Н. Продвижение бизнеса в Интернете: все о PR и рекламе в сети / Ф.Н. Гуров, – М.: Вершина, 2008. 136 с.
4. Салбер А. Как открыть интернет-магазин. – М.: СмартБук, 2008. 302 с.
5. Фомина Т.Г., Соколова А.С. Интернет-магазин: понятие и виды // Nauka-Rastudent. ru. 2014. № 2. С. 20.
6. Definitions: e-business // SearchCIO.com Definitions [Электрон манба]. URL: https://searchcio.techtarget.com/ (date access 10.06.2021).
7. Горовой А.А., Плотников А.И. Методика оценки экономической эффективности управления заказами и пакетами услуг // Экономика и предпринимательство. 2016. № 77 (12 (2)). С. 886–890.
8. Роуз Р., Пулицци Д. Управление контент-маркетингом. Практическое руководство по созданию лояльной аудитории для вашего бизнеса // М.: Манн, Иванов и Фербер. 2014. (240).
9. Проектирование магазинов и торговых центров / К. Канаян, Р. Канаян, А. Канаян, 2088 г. -424 стр.
10. K.M Ibodov. Marketing: Darslik. T.: Fan va texnologiya, 2019. 356 b. –270 б

Ш.Ташматов	**Sh.Tashmatov**
Интернет-магазин - как перспективное направление развития услуг розничной торговли	**Internet shop - as a promising direction for the development of retail trade services**
Аннотация: В статье анализируются дефиниции понятия интернет-магазин, рассматриваются основные элементы, виды и классификация интернет-магазина по способам заработков.	**Abstract:** The article analyzes the definitions of the concept of an internet shop, examines the main elements, types and classification of an internet shop by means of earnings.
Ключевые слова: Интернет-магазин, интернет-торговля, электронная торговля, электронная коммерция, электронный бизнес, аутсорсинг, дропшипинг.	**Keywords:** Internet shop, internet-trade, e-trade, e-commerce, e-business, outsourcing, dropshipping.

У.Х.Худайбердиев – СамИСИ “Иқтисодий таҳлил ва статистика” кафедраси доценти, и.ф.н.

САВДО ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АЙРИМ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Аннотация: маколада савдо хизматларини ривожлантиришдаги айрим муаммолар ва уларнинг ечимлари, айниқса савдо хизматларининг аҳамияти, чакана савдо айланмаси ҳажми ва аҳамияти ёритиб берилган.

Калит сузлар: Савдо, савдо хизматлари, савдо хизматларининг аҳамияти, удгуржи савдо, чакана савдо.

Кириш. Инсон жамияти мавжуд экан, маҳсулотлар, товарлар ишлаб чиқарилади, хизматлар кўрсатилади. Жамиятда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш мавжуд. Бу дегани маҳсулот (товар) ишлаб чиқариш кенгайтирилган ҳажмда ва ассортиментда такрорланиб туради. Чунки бир томондан аҳоли сони кўпайиб бораётган бўлса, иккинчи томондан унинг эҳтиёжи кенгайиб, янгидан-янги товарлар ишлаб чиқарилиб, дўконлар (бозорлар) тўлдирилмоқда. Буларга мобил телефонларни, компютерларни мисол келтир-

сак бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳозирги вақтда мамлакатимиз олимлари томнидан хизматлар соҳаси бўйича хусусан савдо хизматлари бўйича илмий-тадқиқот ишлари бажарилмоқда, дарслик, ўқув қўлланмалар ёзилмоқда[1].

Лекин шунга қарамасдан иқтисодий адабиётларда савдо хизматларини ривожлантиришдаги айрим муаммолар ва уларнинг ечимлари тўлиқ очиб берилмаган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида жамлаш, гуруҳлаш, индукция ва дедукция, таҳлил ва синтез ҳамда иқтисодий таҳлилнинг анъанавий усуллари қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тўрт (4) жараённи ўз ичига олади. Бу 1) маҳсулотларни ишлаб чиқариш, 2) уларни тақсимлаш, 3) айирбошлаш ва 4) истеъмол жараёнларидир. Ҳар бир жараён ўз навбатида муҳимдир. Лекин ишлаб чиқарилган маҳсулот (товар) ўз истеъмолчисини топиб, у айирбошлансагина товар бўлади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар савдо соҳасида айирбошланади. Шунинг учун ҳам савдо муҳим соҳалардан ҳисобланади, айниқса бозор муносабатлари шароитида. Савдо хизматларининг аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- айирбошлаш жараёнида ишлаб чиқариш корхоналари (корхоналар деганда барча маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни тушиниш лозим) маҳсулотлари сотилиб, бу маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарфлаган харажатлари (маблағлари) қопланади. Натижада корхоналарда маблағ пайдо бўлиб, хом ашё ва бошқа керакли нарсалар сотиб олиб, маҳсулот ишлаб чиқаришни давом эттириш учун имконият яратилади;
- савдо орқали жамият аъзоларининг моддий ва маданий эҳтиёжлари (талаблари) қондирилади. Шунинг учун ҳам савдонинг қандай ташкил этилганлиги, нарх-навонинг ҳолати муҳим ижтимоий-иқтисодий ходисадир. Шу билан бир вақтда савдо товар ишлаб чиқарувчининг ва истеъмолчилар (аҳоли) ўртасидаги воситачидир. Савдо талаби кўп товарларни кўпроқ ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш корхоналарини рағбатлантиради;
- савдо орқали аҳоли ўзларининг пул даромадларини истеъмол товарларга алмаштириб, ҳаётларини давом эттиришга, ишчи кучини қайта тиклашга кўмаклашади. Бунда савдо ташкилотлари аҳолига сифатли ва экологик тоза товарларни этказиб берсалар, аҳолининг саломатлигига катта таъсир қилган бўладилар;
- савдо аҳолининг пул даромадларини керакли товарларга алмаштирибгина қолмай, аҳолига турли маданий-маиший товарлар (кир ювиш машинаси, музлатгич, телевизор, тикув машинаси, энгил машиналар ва шу кабилар) таклиф қилиб, уларнинг турмуш фаравонлигининг ошишига, маданий савиясининг кўтарилишига кўмаклашади;
- савдо аҳолининг пул даромадларини истеъмол товарларига алмаштирар экан, бу бўйича муомаладаги пул массасига катта таъсир қилади. Бунда банклар муомалага чиқарган (эмиссия қилган) нақд пулларнинг жуда катта қисми савдо ташкилотлари орқали яна банкларга қайтиб келади. Шундай қилиб, савдо пул муомаласини тартибга солиб туради ва нарх-навонинг барқарорлигига олиб келади. Шунинг учун ҳам барча савдо қилувчи субъектлар савдо пулларини тезроқ банкларга топширишлари лозим.

Бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар товар бўлиб, аҳолининг бирон-бир эҳтиёжини қондириб, товар-пул муомаласида иштирок этади ва

[1] Қудратов Ғ.Х. ва бошқалар. Савдо иқтисодиёти муаммолари. Т.: Иқтисод-молия. 2016, Пардаев М.Қ., Очилов Н.С. Хизмат кўрсатиш корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Монография. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2011., Пардаев М.Қ., Тўхлиев И.С. ва бошқалар. Ўзбекистонда туризм хизмат бозорини ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари. Монография. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2012., Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Услуги, технологии и продукты в туризме.-Т.: Гос. Науч. Изд-во “Ўбек-истон миллий энциклопедияси”, 2009., Пардаев М.Қ., Холикулов А.Н., Раҳимов Ҳ.А. Меҳмонхона хўжаликларида самарадорликни ошириш муаммолари. Монография. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2013. – 212 б. Пардаев М.Қ., ва бошқалар. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўқув қўлланма. Т.: - “Иқтисод-молия”, 2014., Уринбоева Ю. Хизмат кўрсатиш соҳаси ва аҳоли турмуш даражаси: ўзаро боғлиқлиги ва ривожланиш истиқболлари. Монография. – Т.: “Фан” нашриёти, 2013.

сотилади. Товарларни ишлаб чиқаришдан то истеъмолчиларга этказгувчи ва уларга сотилгунча улгуржи ва чакана савдо ташкилотлари (тизими шаҳобчалари) қатнашади. Улгуржи савдо турли мулк шаклида ташкил топган улгуржи савдо воситачилари (универсал, ихтисослашган бўлиши мумкин) турли хил биржалар ва савдо марказлари, базалари орқали амалга оширилади. Улгуржи савдо тизими орқали товарлар ишлаб чиқариш ассортиментидан (турлари, хилларидан) савдо ассортиментига ўтказилади. Чунки ҳар қандай ишлаб чиқарувчилар ўнлаб турдаги маҳсулотларнинг кўплаб миқдорини тайёрлайдилар. Ҳар қандай савдо шаҳобчасидан эса минглаб турдаги товарлар истеъмолчиларга кам миқдорда (ҳажмда) сотилади. Ҳозирги бозор муносабатлари шароитида халқаро меҳнат тақсимоти чуқурлашиб, товарларни мамлакатлараро тақсимоти кенгаймоқда, натижада халқаро улгуржи савдо ривожланиб бормоқда.

Улгуржи савдо ташкилотлари катта миқдордаги товарларни то харидорларга сотгунича сақлаши учун махсус жиҳозланган омборлари, ташиш воситалари бўлади.

Улгуржи савдонинг асосий иқтисодий кўрсаткичи – **улгуржи савдо** айланмасидир. Улгуржи савдо айланмаси - товарларни қайта сотиш учун харидорларга сотишдир. Буларга ишлаб чиқариш корхоналарининг тайёр маҳсулотларини савдо ташкилотларига, савдо ташкилотлари омборларидан бошқа савдо, овқатланиш ва бошқа корхоналарга, тадбиркорларга сотиш кабилар киради. Улгуржи савдо билан вазирликлар, давлат муассасалари, хорижий компаниялар, қўшма ва хусусий корхоналар шуғулланмоқда. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида улгуржи савдонинг алоҳида тури бўлмиш биржа савдолари тез ривожланмоқда. Ўзбекистонда қуйидаги биржалар фаолият юритмоқда:

- Республика «Товарлар ва хом ашёлар биржаси» ва вилоят филиаллари;
- Республика «Фонд биржаси» ва унинг вилоятлардаги бўлимлари;
- Республика «Валюта биржаси».

Улгуржи савдо айланмаси улгуржи савдо тизимидан улгуржи тарзда сотилган барча товарлар қийматларининг йиғиндиси бўлиб, унинг ҳажми омбор улгуржи товар айланмаси ва транзит улгуржи товар айланмасидан ташкил топади. Омбор улгуржи товар айланмасида товарлар дастлаб сотувчилардан улгуржи база омборларига олиб келинган ва кейинчалик харидорларга омбордан сотилган ҳажми ҳисобланади. Агарда улгуржи савдо тизими товарларни сотувчидан тўғридан-тўғри харидорга сотишни ташкил этган бўлса, транзит улгуржи савдо айланмасига киради. Транзит савдо айланмаси улгуржи савдо тизими ҳисоб-китобда (тўланган) қатнашган ва ҳисоб-китобда қатнашмаган (тўланмаган, яъни харидор ўзи тўлаган, улгуржи савдо тизими, фақат воситачи сифатида қатнашган) бўлиши мумкин.

Савдода муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткич – чакана товар айланмасидир. Чакана товар айланмаси – савдо ва бошқа ташкилот, корхона, фирма ва якка тадбиркорларнинг турли хил товарларни охирги истеъмол учун аҳолига, ҳамда жамоа истеъмоли учун харидорларга (касалхона, дам олиш уйлари, болалар боғчаси ва шу кабилар) сотилган қийматларининг йиғиндисидир. Чакана савдо айланмаси ҳажмига озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотларини сотиш суммасидан ташқари, қуйидагилар ҳам киради:

- китоб, газета, журналлар сотишдан тушган тушум;
- автомобилларни ва бошқа маданий буюмларни таъмирлашдан тушган тушум;
- дори-дармонларни сотишдан (дорихоналарда ва бошқа муассасаларда) тушган тушум;
- поябзал, кийим-кечакларни таъмирлашдан тушган тушум;
- прокат пунктлари тушуми;
- кредитга сотилган товарлар қиймати (тўлиқ қиймати, сотилгандан);
- майда-улгуржи савдо айланмаси (касалхона, дам олиш уйлари, болалар боғчаси ва шу кабилар).

Демак, дўконлардан товарлар харидорларга нақд пулга, банк чеклари, банк пластик карточкалари, банк орқали пул кўчириш йўллари билан, ҳамда кредитга сотилиши мумкин.

Савдо билан мулк шакли жиҳатидан: давлат савдо корхоналари, қўшма ва хусусий савдо корхоналари, акционер жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, матлубот кооперацияси кабилар шуғулланади.

Чакана савдо айланмаси ҳажми муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткич бўлиб, унинг моҳиятини қуйидагиларда ифодалаш мумкин:

- чакана савдо айланмаси товарларнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнининг охирги истеъмол жараёнига ўтиб, ҳаракатини тугатганини билдиради.
- ишлаб чиқилган тайёр маҳсулот товар сифатида сотилиб охирги истеъмолчисини топсагина (суммаси – чакана товар айланмаси) ишлаб чиқарувчи маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қилган харажатларини ҳаққиқатдан қоплаб, даромад олган ҳисобланади. Давлат буджетига ҳам келиб тушган солиқлар реал бўлади (маҳсулот таннархига киритилган солиқлар). Демак, ишлаб чиқарувчи ва бошқа хизмат кўрсатувчи корхоналарга фаолиятини яна давом эттириш учун маблағ келиб тушади ва имконият туғилади.
- аҳоли пул тариқасида олган даромадларини савдо орқали пул маблағларини товарга алмаштиради (олди-сотди жараёни). Натижада чакана савдо мамлакатдаги пул муомаласига таъсир кўрсатади. Муомалага чиқарилган пул массасининг 70-80 % чакана савдо орқали банкга қайтиб келади.
- чакана савдо айланмаси ҳажми, таркиби ва уларнинг ўзгариши, аҳолининг турмуш даражасини ва унинг ўзгаришини ифодалайди. Аҳоли даромади кўпайиб, турмуши яхшиланса, даромадининг маълум қисмини маданий-маиший (музлатгич, телевизор, кир ювиш машинаси ва шу кабилар) товарлар сотиб олишга сарфлайди;
- чакана товар айланмаси ҳажмининг кўпайиши (инфлясия даражаси юқори бўлмаган шароитда), умуман мамлакат иқтисодиётининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади (ривожланаётганлигини билдиради).

Савдода товар айланмаси ҳажми ва унинг ўзгаришига, аҳоли даромадлари ва уларнинг кўпайиши, товар заҳираларининг қолдиғи ва уларнинг узлуксиз таъминоти, савдо шаҳобчаларининг мавжудлиги (сони ва майдони) ва уларнинг жойланиши, товарлар нархлари ва уларнинг ўзгариши ва бошқа шу каби омиллар таъсир қилади.

Савдо корхоналарининг муҳим кўрсаткичларидан бири товар заҳираларидир**.** Савдо корхоналарида товар заҳиралари мутлоқ суммаларда ва неча кунлик эканлиги билан ифодаланади. Товар заҳиралари қолдиғи кунларда режалаштирилади. Товар заҳиралари режаси асосан жорий заҳира учун кунларда аниқланади. Режалаштиришда ҳар бир жорий заҳира товар ассортименти (турлари) бўйича таъминот даври (бу хил товарни таъминотчидан неча кунда сотиб олиниши), ушбу товарнинг сотилиши (бир кунда ўртача қанча сотилади) ва бошқа омиллар ҳисобга олинган ҳолда аниқланади**.** Лекин ҳозирги пайтда жуда кўп савдо шаҳобчаларининг мавжудлиги ва улардаги товарлар ассортиментининг кўплиги товар заҳираларининг қолдиғи барча савдо шаҳобчаларида оптимал режалаштирилади (кунларда) деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам айрим савдо шаҳобчаларида жуда катта ҳажмдаги товар заҳиралари тўпланиб қолган.

Чакана товар айланмаси муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичдир. Чакана товар айланмаси бир томондан аҳоли даромадлари ва уларнинг турмуш даражасини ифодалайди. Иккинчи томондан чакана товар айланмаси ишлаб чиқарилган маҳсулот ва кўрсатилган хизматларни истеъмолчилар томонидан қабул қилинганлигини билдириб, уларни сотувчилар (ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи тармоқ корхоналари) ишлаб чиқариш харажатларини қоплаб, маълум миқдорда фойда олганлигини билдиради. Бу эса ўз навбатида маҳсулотларни янада кўпроқ ишлаб чиқаришни ва хизмат кўрсатишни давом эттиришни таъминлайди. Товар ва хизматлар баҳолирига қўшилган турли солиқлар ҳам истеъмолчига сотилган ҳисобланиб, давлат буджети даромадларини кўпайтиради.

Хулоса ва таклифлар. Чакана савдо ва овқатланиш ҳажми ўсиб борганлиги билан бир вақтда бу борада, тўсиқ ва камчиликлар, муаммолар ҳам мавжуддир.

Улар қуйидагиларда ўз аксини топади:

- ✓ Савдо дўконларининг кўпчилиги хусусий бўлиб, товарларни сақлаш жойлари ва сотиш майдонлари жуда кичиклиги. Айниқса, бу қишлоқ жойлардаги савдо дўконларида жуда сезиларлидир. Бу муаммо катта ҳажмдаги ва кенг ассортиментдаги товарларни сотиб олиш имконини чеклайди;
- ✓ Жойларда худудлар бўйича улгуржи савдо билан шуғулланувчи субъектларнинг камлиги, айрим товарларни истеъмолчига этказиб беришда муаммоларнинг мавжудлиги;
- ✓ Савдо дўконларининг барча товарларини ҳам сифатли деб бўлмаслиги;
- ✓ Сотувчиларнинг мураккаб товарларни (мусиқа асбоблари, электр товарлари ва шу кабилар) ишлатишни билмасликлари, кўпларининг ўз касби бўйича саводлари пастлиги ёки умуман йўқлиги;
- ✓ Савдо дўконларининг кўпчилиги кичик бўлишига қарамасдан, турли товарларнинг (бир жойда ёнма-ён сақланиши мумкин бўлмаган) бир жойда сақланиб сотилаётганлиги ва бунинг натижасида товарларнинг сифати ўзгариши ва шу каби бир қатор муаммоларнинг мавжудлигидир.

Савдо дўконлари кўпчилигининг жойлари кичик бўлганлиги сабабли, ҳудудларда (катта йўллар кесишган, транспорт алоқаси яхши йўлга қўйилган жойларда) улгуржи товарлар базасини ташкил этиш лозим. Бу базалар махсус жиҳозланган бўлиб, товарларни сақлаш учун этарли шароитга эга бўлади. Бу базаларда ушбу товар турлари бўйича мутахассислар ишлайдиган бўлса, товарларнинг сифати дастлабки назоратдан ўтказилади. Айниқса, бундай базалар кичик савдо дўконларини мунтазам керакли ассортиментда товарлар билан таъминлаб туришда муҳим воситачилик вазифасини ўтайди. Маълумки, чакана савдо дўконлари кичик ҳажмдаги ва жуда кенг (кўп) ассортиментдаги товарларни сотиб олади ва аҳолига сотади. Шунинг учун ҳам улар тўғридан-тўғри ишлаб чиқариш корхоналари билан тайёр маҳсулотларини сотиб олиш бўйича шартномалар тузишга қийналишади. Чунки ишлаб чиқарувчилар катта ҳажмда, лекин маълум (кичик) ассортиментдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаради ва сотади. Бу борада улгуржи савдо базалари шундай кўп сонли кичик чакана савдо дўконлари ва бир неча турдаги тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасида муҳим рол ўйнайди. Демак, улгуржи савдо базалари ишлаб чиқарувчилардан тайёр маҳсулотларнинг бир неча турини катта ҳажмда сотиб олиб, уларни чакана савдо корхоналарига кичик миқдорда (ҳажмда) лекин кўп ассортиментда сотар экан. Товарларнинг ишлаб чиқарувчи корхоналардан то истеъмолчиларга этказилганга қадар бўлган ҳаракати товар ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат ва ҳаракат даври имкони борича жуда қисқа бўлиши лозим.

Савдо дўконларидаги товарлар сифатли бўлиши билан бир вақтда улар сотулгунча тўғри, товарлар хусусиятидан келиб чиқиб сақланиши лозим. Бунинг учун чакана савдо корхоналарида этарлича жиҳозлар (полкалар, шкафлар, музлатгичлар ва шу кабилар) бўлиши, сотувчилар ҳам товарларнинг хусусиятларини ва қандай фойдаланишни билиши керак. Бугунги кунда чакана савдо дўконларида ишлаётган сотувчиларнинг кўпчилиги, махсус билимга эга эмас. Шунинг учун ҳам ўрта махсус касб-ҳунар коллежларида «Озиқ-овқат товаршунослиги», «Ноозиқ-овқат товаршунослиги», «Маданий-маиший моллар товаршунослиги» мутахассислик йўналишларини очиб, махсус билимга эга бўлган сотувчи кадрлар тайёрланса ижобий иш қилинган бўлар эди.

У.Худайбердиев

Некоторые проблемы в развитии торговых услуг и пути их решения

Аннотация: В статье освещены некоторые проблемы развития торговых услуг и способы их решения, в частности, важность торговых услуг, объем и важность оборота розничной торговли.

Ключевые слова: торговля, торговые услуги, значение торговых услуг, оптовая торговля, розничная торговля.

U.Khudayberdiev

Some problems in the development of trade services and their solutions

Abstract: The article highlights some of the problems in the development of trade services and their solutions, in particular, the importance of trade services, the volume and importance of retail trade turnover.

Keywords: trade, trade services, the importance of trade services, wholesale trade, retail trade.

Ф.А.Сафаров – СамИСИ докторанти, PhD

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида ижтимоий-иқтисодий самарадорлик тўғрисида фикр юритилади. Унда иқтисодий ва ижтимоий самарадорлик ўртасидаги фарқ, ижтимоий самарадорликка эришишда иқтисодий, ижтимоий ва умумий институтларнинг ўрни кўрсатиб берилади. Шунингдек, пуллик хизматлар кўрсатиш соҳасининг ижтимоий самарадорлиги ва унда синергетик омилнинг ўрни ҳақида мулоҳазалар билдирилади.
Калит сўзлар: иқтисодий самарадорлик, ижтимоий самарадорлик, бошқарув, ижтимоий кўрсаткичлар, иқтисодий институтлар, ижтимоий институтлар, умумий институтлар, синергетик самара.

Кириш. Давлатнинг ижтимоий йўналтирилган сиёсатини ҳисобга олган ҳолда янги иқтисодий тизимни шакллантириш шароитида миллий, минтақавий ва тармоқ даражасида иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг оптимал мутаносиблигига асосанган моделларни ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлади. Замонавий жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши ўртасидаги чамбарчас боғлиқлик хўжалик юритишнинг ижтимоий йўналганлигини, шунингдек, моддий ва ишлаб чиқариш базасининг шаклланиши ва фаолият юритишини таъминлайди.

Иқтисодиёт ва давлатнинг роли ҳақидаги қарашларни қайта кўриб чиқиш натижаси “ижтимоий бозор иқтисодиёти” деб номланган янги воқеликнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бунга кенг маънода цивилизациянинг бир шакли сифатида, тор маънода эса – хўжалик тизимининг алоҳида тури сифатида қаралади. Бу тизимнинг ўзига хос хусусияти «ижтимоий адолат, ҳимояланганлик, ҳаётнинг юқори даражаси ва сифатига оид мақсадларга эришиш учун ушбу тизимнинг барча элементларининг фаолиятини йўналтирувчи ижтимоий-иқтисодий институтлар мажмуи” билан изоҳланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ордолиберализм деб аталувчи илмий йўналиш доирасида ижтимоий бозор иқтисодиётининг назарий асослари 1930-йилларнинг ўрталарида Германиянинг Фрайбург иқтисод мактаби вакиллари В.Ойкен, Ф.Бём, Г.Гроссман-Дерт ва бошқалар томонидан яратилди. Улар халқ хўжалиги элементлари ўртасидаги муносабатлар қандай тартибга солиниши кераклигини тушунтириб берадиган “хўжалик тартиблари” назариясини ишлаб чиқдилар. Ижтимоий бозор иқтисодиёти концепцияси неолиберализм ижтимоий йўналишининг кўзга кўринган вакили, немис иқтисодчиси А. Мюллер-Армак (1901-1978) томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, уни 1946 йилда нашр этилган "Иқтисодиётни бошқариш ва бозор иқтисодиёти" китобида баён қилган. Бу китобда у биринчи марта “ижтимоий бозор иқтисодиёти” атамасини ишлатган. Иқтисодиётнинг бозор моделини ижтимоийлаштириш йўналишида америкалик олимлар Э.Майо ва Т.Шульц, Германияда В.Рёбке ва А.Рюстовлар иш олиб бордилар.

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий йўналтирилган давлат самарадорлигини баҳолаш учун ҳозирда мавжуд бўлмаган, аммо халқаро ташкилотлар, давлатлар ва илмий ҳамжамиятлар томонидан ишлаб чиқилиши устида иш олиб бораётган кўрсаткичлар тизими зарур.

Давлатнинг ижтимоий йўналишини акс эттирувчи ана шундай кўрсаткичлардан бири Инсон тараққиёти индекси (Human Development Index) бўлиб, у 1990 йилдан бери ҳар йили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури (UNDP) экспертлари томонидан ҳисоблаб чиқиладиган интеграл кўрсаткичдир. Ушбу кўрсаткич аҳолининг турмуш даражаси, саводхонлиги, таълим даражаси ва яшаш давомийлиги каби хусуситларини мамлакатлараро солиштириш мақсадида қўлланиб келинади. Ушбу

индекс етарлича илмий асосга эга эмаслиги сабабли бир қатор олимлар томонидан танқид қилиб келинмоқда.

Халқаро амалиётда Ҳаётнинг жисмоний сифати индекси (Physical Quality-of-Life Index), Тараққиётнинг ҳақиқий кўрсаткичи (Genuine Progress Indicator), гендер билан боғлиқ ривожланиш индекси (Gender-related Development Index) ва бошқа кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Давлатнинг ижтимоий йўналтирилганлиги кўрсаткичларини ишлаб чиқиш йўналишларидан бири сифатида чекланган рационаллик концепциясининг муаллифи, 1978 йилги Нобел мукофоти совриндори Г. Саймоннинг асарлари асосида «иқтисодий бахтлилик назариясини» ишлаб чиқишни олиш мумкин. Чекланган рационаллик концепцияси шахснинг ўз ҳаётидан қониқиш ҳақидаги субъектив тасаввурларига асосланади. Бахтлиликнинг иқтисодий назарияси шу қадар машҳур бўлдики, аллақачон “бахтлилик” миқдорини аниқлаш усуллари ишлаб чиқилган, ҳатто ҳозирда ЯИМни ЯИБ (ялпи ички бахтлилик) кўрсаткичи билан алмаштириш муҳокама қилинмоқда.

Давлатнинг ижтимоий йўналтирилганлиги кўрсаткичларини шакллантириш жадаллиги иқтисодий фаолиятни баҳолаш учун фақат “иқтисодий самарадорлик”нинг ўзи етарли эмаслигидан далолат беради. Ҳозирда мавжуд кўрсаткичлар тизимининг диққатини иқтисодий ишлаб чиқаришни баҳолашдан инсон фаровонлигини баҳолашга йўналтириш зарурати туғилди.

Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги муаммоларини ҳал қилиш неъматларни тақсимлашда ижтимоий адолатга риоя қилиш зарурати билан мураккаблашади ва кўплаб ўзаро зид шартларни ҳисобга олишни тақозо этади: мулкни тақсимлаш; жамиятда яшаш минимумининг мавжудлиги; аҳолининг меҳнатга лаёқатсиз қисмининг эҳтиёжларини қондириш ва бошқалар. Аҳолининг ўз фаровонлигини оширишга доимий интилиши билан ишлаб чиқариш имкониятларининг чекланганлиги ўртасидаги тафовут муаммосини ҳал қилишда бундан ҳам мураккаброқ вазифа юзага келади. Иқтисодий тизим ушбу вазифани қанчалик самарали ҳал қилишига қараб, унинг такомиллашув даражаси ва ижтимоий йўналтирилганлиги намоён бўлади.

Шундай қилиб, иқтисодий тизим самарадорлигини оширишнинг муҳим элементларидан бири жамиятнинг барча ижтимоий қатламлари ва гуруҳлари эҳтиёжларини қондирадиган оптимал тузилмани шакллантиришдир. Яъни, самарадорлик аҳолининг иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини ўзида мужассамлаштириши керак, муаммо фақат харажатларга нисбатан пировард натижани ошириш эмас, балки олинган натижа тегишли жамият эҳтиёжларига мос келишини таъминлашда ифодаланади. Техник жиҳатдан ишлаб чиқариш жуда паст иш ҳақига асосланиш билан бир қаторда жуда юқори рентабелликка эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ўз ишчиларининг юқори турмуш даражасини таъминлаш билан бир қаторда аҳолининг аксарият қисмида на иш жойи, на ишга жойлашиш имконияти мавжуд бўлган вазиятни яратадиган замонавий юқори унумдорликка эга корхоналарнинг тор доирасининг фаолиятини мисол сифатида келтириш мумкин.

“Ижтимоий самарадорлик” тушунчасига таъриф беришда шуни эътиборга олиш керакки, жамиятнинг ўзи учун ижтимоий самарадорлик нафақат ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигига, балки сиёсий раҳбарият (мамлакат, вилоят, шаҳар ва бошқалар) самарадорлигига, яъни, жамият ёки унинг бир қисмини бошқариш самарадорлигига ҳамда сиёсий раҳбариятнинг ўз олдига қўйган мақсадларига ҳам боғлиқ бўлади. Иккинчи жаҳон уруши даври ва ундан олдинги давр иқтисодиётлари бунга мисол бўла олади. Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар Германиясининг ҳарбийлаштирилган иқтисодиёти иқтисодий жиҳатдан юқори самарадорликка эга бўлса-да, унинг ижтимоий самарадорлиги минимал эди. Тескари мисол сифатида, Шимолий Европанинг энг ривожланган мамлакатлари (Швеция, Финляндия, Дания, Норвегия, Исландия) иқтисодиётларининг максимал даражада ижтимоий самарадорликка йўналтирилганлигини таъкидлаш мумкин. Бунинг исботи сифатида бу

мамлакатлар иқтисодиётларидаги ижтимоий эҳтиёжлар ҳиссасига тўғри келадиган ажратмалар ЯИМнинг чорак қисмидан учдан бир қисмигача етади.

“Пуллик хизматлар соҳасининг ижтимоий самарадорлиги” таърифини шакллантиришда “маъмурият” атамасидан “бошқарув”, “раҳбарлик” ва “менежмент” каби атамаларга нисбатан синоним ва умумлаштирувчи термин сифатида фойдаланиш мумкин. Демак, ижтимоий самарадорлик пуллик хизмат кўрсатиш соҳаси субъектлари иқтисодий фаолияти ва бошқарувнинг умумий натижаси бўлиб, у аҳоли турмуш сифатини оширишда намоён бўлади.

Юқоридаги таърифдан келиб чиқадики, ижтимоий самарадорлик иқтисодий натижаларга боғлиқ, ва бу, шубҳасиз, исбот талаб қилмайдиган фактдир. Таърифда, шунингдек, ижтимоий самарадорлик кумулятив, яъни мужассам ва ажралмас натижа эканлиги таъкидланади,. Ижтимоий самарадорлик статистика органлари томонидан ижтимоий кўрсаткичлар орқали миқдорий жиҳатдан баҳоланади, лекин назария ва амалиётда бевосита ўлчаб бўлмайдиган ижтимоий кўрсаткичлар ҳам қўлланилади (масалан, "ижтимоий ривожланиш даражаси"). Бундай ҳолларда баҳолаш учун махсус усуллар ишлаб чиқилади.

Ижтимоий ва иқтисодий институтлар деганда, биринчидан, битта ижтимоий муносабатни ёки бир-бири билан боғлиқ бўлган бир нечта ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисини тушунамиз; иккинчидан, ижтимоий тузилманинг элементлари, жамият ҳаётини ташкил этиш ва тартибга солишнинг тарихий шакли - турли соҳалардаги муассасалар, меъёрлар, қадриятлар, маданий ўзига хосликлар, барқарор хулқ-атвор шакллари мажмуи тушунилади. Бундай кенг талқин ушбу атаманинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда қўлланилишини бир-бирига боғлаш имконини беради. Улардан назария ва амалиётда энг кенг тарқалган кўринишларини санаб ўтамиз; уларнинг барчаси, у ёки бу тарзда, пуллик хизматлар соҳасида ўзини намоён қилади.

Иқтисодий институтлар: хусусий мулк институти, иш ҳақи институти, бандлик институти, давлат-хусусий шериклик институти, ишчилар малакасини ошириш институти, молия институтлари (масалан, аҳолини кредитлаш институти, кичик ва ўрта бизнесни кредитлаш институти, биржа савдоси институти, инвестиция институти, ипотека институти ва бошқалар), ташқи иқтисодий фаолият институтлари, давлат харидлари институти ва бошқалар.

Ижтимоий институтлар: соғлиқни сақлаш институтлари, пенсия институти, жамоат ташкилотлари институти - касаба уюшмалари институти, васийлик органлари институти, ижтимоий ёрдам институти, никоҳ институти, оила институти, оналик. ва болалик институти, таълим-тарбия институти ва бошқалар.

Умумий институтлар: қонунчилик институти, вакиллик ҳокимияти институти, суд-ҳуқуқ институти, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар институти, жазони ижро этиш институти, сайлов тизими институти ва бошқалар.

Шубҳасиз, иқтисодий ва ижтимоий институтлар бир-бири билан боғлиқ ва доимий равишда бир-бири билан алоқада бўлади. Бу алоқа касаба уюшмалари ва иш берувчилар ўртасидаги каби тўғридан-тўғри ва бевосита ёки билвосита ва кўринмас шаклда бўлиши мумкин. Масалан, ишга қабул қилиш иқтисодий институти орқали тадбиркорлар ва давлат идоралари ишчиларни ёллайди, иш ҳақи иқтисодий институти орқали уларга иш ҳақи тўланади, пенсия ижтимоий институти орқали ходим пенсияга чиқарилади. Бу жараён институтлар ўртасидаги муносабатларнинг кўринадиган қисмидир.

Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик турли даражаларга эга бўлиши мумкин. Бу ривожланган, ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиётидаги давлатлар ўртасидаги фарқда яққол кўринади. Мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорликнинг энг юқори даражасига эришиш шартларидан бири бу синергетик самаранинг намоён бўлишидир.

Синергетик самара транзакция харажатларини, ташқи ва ички рискларни

камайтириш, бизнес тузилмаларининг инновационлиги ва рақобатбардошлигини ошириш имконини беради. Синергетик самаралар айниқса ижтимоий шериклик шароитида намоён бўлади. Ушбу жараён ҳозирги вақтда ижтимоий-иқтисодий тизимларни ташкил этишнинг етакчи тамойилларидан бирига айланиб бормоқда. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, синергетизм ижтимоий-иқтисодий самаранинг намоён бўлиши ва унинг даражасини оширишнинг асосий омилидир.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, пуллик хизматлар кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги пуллик хизматлар кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар, иқтисодий ва ижтимоий институтлар, бошқарув ва норасмий амалиётларнинг ўзаро ҳамкорлигининг ижобий натижаси бўлиб, аҳоли турмуш сифатининг ошишида намоён бўлади.

Пуллик хизмат кўрсатиш соҳасида, фикримизча, ижтимоий-иқтисодий самарадорлик натижанинг хизматларга бўлган эҳтиёжга мувофиқлиги даражасида ифодаланади. Ушбу эҳтиёжларнинг қондирилиши эса аҳоли турмуш сифатининг ошишига олиб келиши керак.

Ф.Сафаров **Особенности повышения социально-экономической эффективности в сфере услуг** **Аннотация:** В статье рассматривается социально-экономическая эффективность сферы услуг. Показана разница между экономической и социальной эффективностью, роль экономических, социальных и общих институтов в достижении социальной эффективности. Также даны комментарии о социальной эффективности сферы платных услуг и роли в ней синергетического фактора. **Ключевые слова:** экономическая эффективность, социальная эффективность, администрирование, социальные показатели, экономические институты, социальные институты, общие институты, синергетический эффект.	**F. Safarov** **Features of increasing socio-economic efficiency in the service sector** **Abstract:** The article deals with the socio-economic efficiency of the service sector. The difference between economic and social efficiency, the role of economic, social and general institutions in achieving social efficiency is shown. Comments are also given on the social efficiency of the sphere of paid services and the role of the synergistic factor in it. **Keywords:** economic efficiency, social efficiency, administration, social indicators, economic institutions, social institutions, general institutions, synergistic effect.

У.Н.Нормуродов – СамИСИ “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси мудири

ПАНДЕМИЯ ШАРОИТИДА НАРПАЙ ТУМАНИДА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИНГ ҲОЛАТИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: мақолада, Самарқанд вилояти Нарпай туманида хизмат кўрсатиш соҳаси кўрсаткичлари таҳлил қилиниб, ушбу соҳанинг драйверлари аниқланиб, замонавий хизмат турларини ташкил этиш ҳисобига хизмат кўрсатиш соҳасини 2021-2023 йилларда ривожлантириш истиқболлари бўйича таклифлар келтирилган.

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш соҳаси, замонавий хизмат турлари, пандемия, таҳлил, драйвер, ривожлантириш.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида “2021 йилда ҳам тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш бўйича янада қулай шароитлар яратилиши, туризм, транспорт ва умумий овқатланиш соҳаларига берилган имтиёзлар келгуси йил якунигача узайтирилиши таклиф этилди” [1]. Мурожаатномада мамлакатни яқин истиқболда ривожлантиришга доир белгиланган устувор вазифаларни амалга оширишда хизматлар соҳасини ривожлантириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Пандемия шароитида хизмат кўрсатиш соҳасининг миллий иқтисодиётдаги улушини кўпайтириш, хизматлар турларини замонавий хизматлар

ҳисобидан янада кенгайтириш ва сифатини яхшилаш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш ва даромадларини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5136-сонли Қарори [2] республикамиз минтақаларида хизматлар соҳасини янада ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Қарорда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ҳудудларда ушбу соҳадаги мавжуд салоҳиятларни тўлиқ ишга солиш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. АҚШлик машҳур иқтисодчи олим Ф.Котлер фикрига кўра “Хизматлар бир томон иккинчи томонга таклиф этиши мумкин бўлган ҳар қандай фаолият ёки неъмат, бирор нарсага эгалик қилиш имконини бермайдиган фойдали ҳаракатдир” [3]. Ўзбекистонлик олимлар М.Қ.Пардаев ва И.Очиловлар хизматлар деганда “... инсоннинг, хўжалик юритувчи субьектларнинг, давлатнинг ва жамиятнинг маълум бир эхтиёжини қондиришга йўналтирилган кишиларнинг наф келтирадиган хизмат жараёни билан боғлиқ онгли фаолияти тушунилади” [4] деб таъриф беришган. Республикамиз олимларидан М.Мухаммедов, Қ.Ж.Мирзаев, И.С.Тухлиев, О.Пардаев кабилар хизматлар соҳасининг республикамизда ривожланиши тенденциялари, ривожланишига таъсир этувчи омиллар, самарадорлик кўрсаткичлари кабиларни таҳлил этишган. Юқорида келтирилган иқтисодчи олимлар томонидан хизматлар соҳасининг кўплаб назарий асослари тадқиқ этилган бўлада, ушбу соҳасини мамлакатимиз туманлари бўйича таҳлили ва уни ривожлантиришнинг устувор вазифалари илмий-тадқиқот ишларида кам тадқиқ этилган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда илмий абстракция, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Республикамизда 2020 йилда кўрсатилган хизматлар ҳажми 219978,5 млрд.сўмни ташкил қилиб, 2019 йилга нисбатан 103,0 фоизга ўсган. Ҳудудлар орасида энг паст ўсиш суръати Самарқанд вилоятида кузатилган бўлиб, ушбу кўрсаткич 101,0 фоизни ташкил этган [5]. Шу боис бизлар вилоятда, хусусан Нарпай туманида хизматлар соҳасидаги ҳолатни таҳлил қилиб, муаммоларни аниқлаб, уларни бартараф этиш ҳамда мавжуд имкониятларни тўлиқ ишга солиш бўйича таклифларни ишлаб чиқдик.

Нарпай туманида 2020 йилда жами хизматларнинг умумий ҳажми 494,9 млрд сўмни *(вилоят бўйича 14086,1 млрд. сўм)* ташкил қилди. 2019йилга нисбатан 2020 йилда Самарқанд вилоятида хизмат кўрсатиш соҳаси 101,0фоизга ўсганбўлса, Нарпай туманида ушбу кўрсаткич 100,8фоизгагинаошган. Туманнинг вилоят хизмат кўрсатиш соҳасидаги улуши 2020 йилда – 2,9 фоизни ташкил этиб (2018,2019 йилларда – 2,2 фоиз), вилоятда фақатгина Пахтачи - 2,0%, Нуробод ва Қўшработ - 2,1%, Оқдарё тумани ва Каттақўрғон шаҳри - 2,7% дан олдинда бўлиб, вилоятда ушбу кўрсаткич бўйича 16 та ҳудуд орасида 10-ўринда [6] .

Туманда 2018-2020 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасида савдо ва транспорт хизматлари каби тармоқлари катта улушга эга бўлиб келмоқда. Жумладан, савдо хизматларининг улуши 2018 йилда 46,8%, 2019 йилда 47,7% ва 2020 йилда эса 31,3 фоизни ташкил этган бўлса, транспорт хизматларининг улуши эса мос равишда 2018 йилда-24,4%, 2019 йилда - 24,2% ва 2020 йилда эса 33,6 %ни ташкил этган.Аҳоли жон бошига туманда кўрсатилган хизматлар ҳажми 2020 йилда 1923,4 минг.сўмни *(вилоят бўйича ўртача 3659,8 минг.сўм)* ташкил қилиб, вилоят ўртача кўрсаткичидан 1736,4 минг сўмга ёки салкам 2 мартага кам. Ушбу кўрсаткич бўйича эса туман вилоятда 11 ўринни эгаллаган.

Нарпай туманидаги 57 та МФЙда 21 та хизмат кўрсатиш йўналишлари бўйича олиб борилган таҳлил натижари бўйича бугунги кунда маҳаллаларда 1707 та хизмат кўрсатиш объектлари фаолият кўрсатиб келмоқда. Маҳаллаларда аҳоли сонидан келиб чиққан ҳолда норматив бўйича янги 2649 та хизмат кўрсатиш объектларига талаб мавжудлиги аниқланди.

Туманда 2021-2023 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасида умумий қиймати 415 млрд.сўмлик ҳудудий инвестиция дастури доирасида жами 747 та лойиҳани амалга ошириш режалаштирилган. Жумладан, савдо хизматларида - 44 та, компьютер ва маиший товарларни таъмирлаш хизматларида– 10 та, яшаш ва овқатланиш хизматларида – 15 та, шахсий хизматларда – 176 та, зиёрат туризми масканларини очиш бўйича 1 та лойиҳа.Натижада 2023 йилгача туманда-1610 та янги иш ўринлари яратилади, 10 га яқин замонавий хизмат турлари ташкил этилади, хизматлар ҳажми 948,0 млрд.сўмга, соҳада фаолият кўрсатаётган объектлар сони эса 1412 та етиб, жами 6,2 млн.доллар хорижий инвестиция ўзлаштирилади ҳамда аҳоли жон бошига хизматлар ҳажми 3612,0 минг сўмга етади.

Туманда хизмат кўрсатиш соҳасини янада ривожлантириш мақсадида “**SWOT**” таҳлили амалга оширилиб, хизматлар соҳасини ривожлантиришда:туманнинг географик қулай жойда жойлашганлиги,“**М-37**” асосий магистрал йўлининг ўтганлиги, йирик бозор (Мирбозор)нинг мажудлиги, Навоий вилоятига (Навоий эркин саноат зонасига) яқинлиги,меҳнат ресурсларининг кўплиги,тадбиркорлик фаолиятининг барча турларини ривожлантириш имконияти мавжудлиги, темир йўл станциясининг мавжудлиги, тарихий-маъданий ва зиёрат туризмнинг ривожланиш имкониятининг мавжудлиги, хусусий мактаб ва мактабгача таълим муассасалари хизматларини ҳамда логистик хизматларни ташкил этиш имкониятининг мавжудлиги аниқланди.

Олиб борилган тадқиқот натижасида Нарпай туманида хизматлар кўрсатиш соҳасининг драйверлари этиб қуйидагилар белгиланди (1-жадвал).

1-жадвал

Нарпай туманида хизматлар кўрсатиш соҳасининг драйверлари

№	Драйвер-лар	Драйвер лойиҳалар	Эришиладиган натижалар
1	**Замонавий “Эко-бозор” ташкил этиш**	Аҳоли ва тадбиркорларга хизмат кўрсатиш ҳажмини ошириш мақсадида **"INTER GROUP NARPAY" МЧЖ** томонидан **2,0 гектар** майдонда қиймати **20,0 млрд.сўм**лик замонавий ёпиқ **"Эко-бозор"** ташкил этиш лойиҳаси амалга оширилади.	- **500 нафар**дан ортиқ тадбиркорлар учун замонавий шароитларга эга комплекс ишга тушиб, **1000 дан** ортиқ янги иш ўринлари яратилади. -Бюджетга қўшимча **34,2 млрд.сўм**лик тушумлар амалга оширилади. - Жон бошига чакана савдо ҳажми **1,6 млн. сўм**дан **2,5 млн.сўм**га вилоятдаги улуш **2,6 фоиз**дан **4,5 фоиз**га етишига эришилади.
2	**Йўл бўйи инфра-тузил-масини ривож-лан-тириш**	Тумандан ўтувчи **М-37** халқаро автомобил йўли йўл бўйи инфра-тузилмасини ривожлантиришда қиймати **151,0 млрд.сўм**лик **20 дан** ортиқ лойиҳалар амалга оширилади. Жумладан,**2 та** автомобилларга сиқилган газ қуйиш шаҳобчаси, **2 та** меҳмонхона ва **15 дан** ортиқ маиший хизмат объектларини ташкил этиш режалаштирилган.	**-20 дан** ортиқ лойиҳалар ҳисобидан бюджетга йилига қўшимча **36,0 млрд. сўм**лик тушумлар амалга оширилади. **-250 та** янги иш ўринлари яратилади. -Хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳажми **545,0 млрд.сўм**га етишига эришилади. -Туман ҳудудидан ўтувчи маҳаллий ва хорижий сайёҳлар учун қулай инфратузулма объектлари ишга тушурилади.
3	**Таълим, тиб-биёт ва иннова-цион ғояларни ривож-лан-**	Туманда жами **71 та** мактаб, **54 та** давлат боғчалар, **2 та** давлат ва хусусий шерикчилик ва **94 та** оилавий боғчалари мавжуд. 2021 йилда **"Мароқанд сифат" МЧЖ** томонидан Мирбозор шаҳарчаси ҳудудидан замонавий хусусий мактаб, хусусий боғча тиббиёт муассасаси, хаммом, **"IT-**	-Хусусий таълим мактаблари қурилиши натижасида таълим сифати ошиб, **"IT-парк"**, **боғча**, **мактаб**, **клиника**лар қурилиши орқали **300 дан** ортиқ янги иш ўринлари яратилиб, туман бюджетига ўртача йилига **10-15 млрд.сўм** солиқ тушумлари тушушига эришилади. - Қозикент МФЙ ҳудудидаги **52-мактаб**да четдан келиб тайёр-ланадиган **500 дан**

	тириш	**парк"** қурилиш режалаш-тирилган. "Қозикент"МФЙ ҳудудидаги **52-мактаб** негизида "Қора-кул" мактаб-интернати ташкил этиш режалаштирилган.	зиёд ўқувчи ёшларга ётоқхона қурилади ва тайёрлов курсларини ташкил этиш натижасида **200 нафар** янги иш ўринлари яратилади ва таълим олиш учун бутун вилоят бўйича ёшлар жалб этилади.

Хулоса ва таклифлар. Нарпай туманида хизматлар соҳасини янада ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга оширишни таклиф этамиз:

1. **КЛИНИНГ -** (тозалаш хизматлари) ни ташкил этиш. Корхона юридик ва жисмоний шахслар билан бир йиллик шартнома имзолаши ёки бир марталик буюртмани шакллантириш асосида хизматлар сотувини ташкил қилиши мумкин. ***Натижада,*** норасмий бандлик бартараф этилиб, ёлланадиган ишчилар ижтимоий жиҳатдан (меҳнат стажи, пенсия, суғурта асосида) кафолатланади. Хизматни буюртма қилувчилар турли ноҳуш ҳолатлардан химояланади.

2. **КАДРЛАР АГЕНТЛИГИ ВА ҲОДИМЛАР АУТСТАФФИНГ корхонларини ташкил этиш.**Бу - иш қидирувчи кадрлар билан малакали кадрларни излаётган корхона ва ташкилотларнинг ўзаро манфаатларни мувофиқлаштирувчи корхонадир. Иш қидирувчи кадр ва малакали кадрларни изловчи юридик субъектларга белгиланган тўлов асосида воситачилик хизматларини кўрсатиш ҳамда маълум бир вазият сабабли вақтинчалик битта мутахассисга эхтиёжи пайдо бўлганда, мутахассисни ижара асосида тақдим этиш ташкил этилади. ***Натижада,*** малакали кадрларнинг иш қидириш жараёни тезлаштирилади. Кичик хажмдаги корхоналар кадрларни ижарага олиш ҳаражатлари тўлиқ штат асосида кадрларни ёллашдан арзонроқ бўлади.

3. 24-СОАТ ИШЛАЙДИГАН ТАЪЛИМхизматларини ташкил этиш. Дам олиш кунлари, кечки вақтда ишлайдиган, соатбай тўлов асосида фаолият кўрсатаётган хусусий мактабгача ва ўрта таълим муассасалари ташкил этиш. Туманда мавжуд мактабгача таълим муассасалари ва мактабларни ҳар куни кун давомида фаолият кўрсатиб, соатбай тўлов асосида болаларга таълим ва бошқа қўшимча хизматлар кўрсатилади. ***Натижада,*** мактабгача таълим муассасалари ва мактабларнинг қўшимча даромад манбаи яратилади.

4. **КОПИРАЙТИНГ -** (матнларни шакллантириш ва жозибадорлигини ошириш) реклама-полиграфия хизматларини, матн муҳаррирлик хизматларини, нашриёт хизматларини кўрсатувчи корхоналар. ***Натижада,*** реклама, интернет манбалари ва нашр маҳсулотларининг жозибадорлиги оширилади. Қўшимча даромад манбаи ва янги иш ўринлари яратилади.

5. **БУХГАЛТЕРИЯ АУТСОРСИНГ** компаниясини ташкил этиш. Кичик хажмдаги корхоналарга ва стартапларга шартнома асосида бухгалтерия хизматларини кўрсатиш.***Натижада,***кичик хажмдаги корхоналарга бухгалтерга иш ҳақи тўлашдан аутсорсинг хизматларидан фойдаланиш арзонроқ бўлади. Маблағ тежалади.

6. **ЭНАГА-ҲАМШИРАЛИК** хизматлариниташкилэтиш. Шартномаларни имзолаш орқали хамширалик курсларини ўқиган малакали кадрларни жисмоний имкониятлари маълум даражада чекланган инсонларга уй шароитида хизмат кўрсатишини таъминлаш.***Натижада,*** норасмий бандлик бартараф этилиб, ёлланадиган ишчилар ижтимоий жиҳатдан (меҳнат стажи, пенсия, суғурта асосида) кафолатланади. Хизматни буюртма қилувчилар турли ноҳуш ҳолатлардан химояланади.

7. **Third Party Logistics (3PL)** исталган бозорга юкларни етказиб бериш билан боғлиқ бўлган комплекс логистик провайдерлик хизматларини тақдим этиш. Логистика марказига мавжуд транспорт компанияларини жалб қилиб, уларга омборхоналарни қуриш (ўз маблағлари ҳисобидан), омборларга эгалик қуқуқини бериш, автопарклар учун майдонларни ажратиш лозим. ***Натижада,*** Кафолатланган юк етказиб бериш ҳажми ошади, иш ҳажми ишчи кучлар орасида тенг тақсимланади.Келтирилган илмий хулоса, таклиф ва тавсиялар Нарпай туманида хизматлар кўрсатиш соҳасини янада ривожлантиришга имкониятлар яратади деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 майдаги “Хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5136-сонли Қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // https://president.uz/uz/lists/view/4057. 29.12.2020.
3. Ф.Котлер. Маркетинг-менежмент. Экспресс-курс. 2-е изд. / пер. С англ.; под ред. С.Божук. – СПб.: Питер. 2005. – С.301.
4. Пардаев М.Қ., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Монография. - Т.: “Иқтисод молия”, 2011, 11 б.
5. https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/macro-indicators-2.
6. https://samstat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2.

У.Нормуродов **Состояние и перспективы развития сферы услуг в Нарпайском районе в условиях пандемии**	**U.Normurodov** **The conditions and prospects of development of the service sector in the Narpai district in the context of a pandemic**
Аннотация: В статье проанализированы показатели сферы услуг в Нарпайском районе Самаркандской области, определены драйверы этой сферы, даны рекомендации по перспективам развития сферы услуг в 2021-2023 годах за счет организации современных видов услуг. **Ключевые слова:** сфера услуг, современные виды услуг, пандемия, анализ, драйвер, развитие.	**Abstract**: The article analyzes the indicators of the service sector in the Narpai district of the Samarkand region, identifies the drivers of this sector, gives recommendations on the prospects for the development of the service sector in 2021-2023 through the organization of modern types of services. **Keywords**: service sector, modern types of services, pandemic, analysis, driver, development.

С.С.Алиева – доцент СамИЭС, к.э.н.

ДЕЙСТВЕННОСТЬ КОНТРОЛЯ НАД ВНЕДРЕНИЕМ ИННОВАЦИОННО-ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОДУКТА В НАРПАЙСКОМ РАЙОНЕ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, касающиеся повышения действенности контроля над созданием, освоением и внедрением инновационно-инвестиционной продукции. Отмечается, что неэффективность организации работы работниками финансовых органов управления приводит к увеличению тематических проверок деятельности предприятий. Хотя, подобные проверки лишь увеличивают затраты, а не прибыль.
Ключевые слова: действенность контроля, тематические проверки, расходы, экономия, прибыль, эффект, экономическая эффективность, инновационное развитие.

Введение. В условиях инновационного развития в контексте Основных направлений социально-экономического развития на 2017-2021 годы и на период до 2030 года намечено увеличить ВВП почти в два раза при удвоении производственного потенциала и его качественном преобразовании. При этом важнейшими перспективами является ощутимый прирост инвестиций с целью формирования действенной экономики инноваций, способной обеспечить результативный экономический рост, повысить техническую оснащенность и технологичность предприятий конкретного региона, а также предоставить возможность производить продукты нового поколения, направленного на удовлетворение современных потребностей населения.

В соответствии с информацией Всемирного банка, расходы на инновационное развитие в Узбекистане и Казахстане находятся примерно на одном и том же уровне – в районе 0,5 % от ВВП. Это достаточно низкий показатель. Если сравнить, к примеру, с Египтом, то в этой стране на инновационное развитие направляется около 0,7%, Россия и Бразилия – 1,3% и 1,1% соответственно, а Швеция и Япония – около 3,2% от ВВП. Расходы Южной Кореи составляют 4,2% от ВВП страны, что и удостоверяется наличием таких корпораций мирового уровня, как Samsung, LG, POSCO, Hyundai и др[1].

[1] Джураев Н. Центральная Азия и Узбекистан в ракурсе мировых показателей. Экономическое обозрение №3, 2019

Повышение темпов экономического роста требует существенного увеличения отдачи от мероприятий, направленных на инновационное развитие.

Учитывая возрастающие требования к ускорению внедрения в производство научно-технических достижений, финорганы области при счетных и тематических проверках предприятий особое внимание должны уделять правильности отнесения затрат на внедрение, освоение новой техники, правильности расчетов экономической эффективности, а также обоснованности финансирования инновационного развития в соответствии с действующей концепцией экономического развития. Большинство предприятий по производству строительных материалов в пределах конкретных районов областей, учитывая возрастающие требования к ускоренному внедрению в производство стройматериалов, инновационных технических средств, не совсем способны обеспечить рост выпуска инновационных продуктов, могущих обеспечить снижение затрат и рост прибыли.

В этих условиях приходится сталкиваться с различного рода нарушениями, ведущими к искажению отчетных данных, незаконному начислению и расходованию фондов стимулирования создания, освоения и внедрения новой техники.

Обзор литературы. Исследованию финансовых проблем инновационного развития было посвящено множество работ зарубежных и отечественных авторов. После основополагающих трудов Й. Шумпетера[1] началось изучение вклада научно-технического прогресса в экономический рост. Б. Твисс считал, что инновации – это процесс, в котором изобретение или идея приобретает экономическое содержание[2]. П. Друкер считал, что: «Эффективные инновации начинаются с малого. Они никогда не бывают грандиозными. Они задуманы для конкретной цели… Грандиозные идеи и планы, задуманные для «революционного переворота всей отрасли», никогда не работают»[3].

В отечественной экономической литературе вопросы формирования и совершенствования финансирования инновационного развития регионов рассматриваются во взаимосвязи с другими вопросами государственной научно-технической политики. К числу ведущих ученых-экономистов, осуществляющих исследования в области совершенствования инновационного финансирования относятся труды А.М. Абдуллаева[4], С. Воронина[5], Ж.Р. Зайналова[6], Б.Бегалова[7], Ш.И. Маматкулова, М.К. Пардаева и многих других. При этом, их исследования по большей части посвящены не инновациям в чистом виде, а рассматривают развитие инновационной политики в контексте национальной инновационной системы республики, а также взаимосвязи инновационного развития с приоритетными направлениями развития государства в целом, или каких-либо конкретных сфер экономики, других сфер жизнедеятельности населения.

В то же время следует отметить, что в условиях инновационного развития экономики тема данного исследования представляется весьма актуальной в науке и апробированной на практике, что связано, прежде всего, с небольшим опытом развития финансирования производственно-инновационного развития экономики региона, неразвитостью методов контроля финансового обеспечения инновационного развития и недостатком информационной базы.

---

[1]Шумпетер Й. Теория экономического развития shumpeter_y.a._-_teoriya_ekonomicheskogo_razvitiya._m._progress_1982.djvu

[2] Твисс Б. Управление нововведениями. М.: Экономика, 2009. – 272 с.

[3] Друккер П.Ф. Бизнес и инновации: [пер. с англ.] / Питер Ф. Друкер. - Москва[и др.] : Вильямс, 2007. - 423 с.

[4] Абдуллаев А.М. Методологические основы инвестиционного проекта. - Т.: «Фан ва технология», 2006. – 359 с.;

[5] Воронин С. Стимулирование инновационного развития в Республике Узбекистан // Рынок, деньги и кредит. – 2018. - №1. – С. 38-45.

[6] Зайналов Ж.Р. Проблемы и перспективы социально-экономического развития региона под влиянием мирохозяйственных связей: сборник научных трудов по материалам междунар.научно-практическтх конф. (г. Невинномыск, 16 декабря 2011 г.) – Ставрополь: Сервис школа, Невинномыск: НГГТИ, 2012 . – 352 с.

[7] Бегалов Б. Анализ основных процессов формирования и развития инновационной экономики в Республике Узбекистан. // Иқтисодиѐт ва инновацион технологиялар. - № 7, сентябрь, 2013 г.

Методология исследования. При написании статьи нашли применение методы экспертной оценки, направленные на критический анализ контроля расходов, осуществляемых в направлении инновационно-инвестиционного развития регионального развития, а также контрольно-надзорных мероприятий, направленных на действенность данных расходов.

Анализ и результаты. При финансировании внедрения инновационных продуктов в практическую деятельность, зачастую отсутствуют акты приемки на договорные работы, многие акты внедрения и расчеты экономического эффекта не утверждены, в расчетах не приводятся ссылки на нормативные документы, в карточках учета затрат на внедрение инноваций не указываются первичные документы, подтверждающие произведенные затраты, и т.д. Трудно определить уровень затрат на инновации от прибыли (дохода). Невозможно вычислить долю инновационных инвестиции в общей сумме инвестиционных притоков.

Так, только на инновационно-инвестиционных предприятиях Жамбайского и Нарпайского районов Самаркандской области из десяти проверенных расчетов нарушения установлены в девяти. Таково же положение с расчетами экономического эффекта в Нарпайском районе.

Часто расчет ожидаемого эффекта выдается за фактически полученный; порой не учитываются затраты за выполнение работ, что ведет к завышению экономического эффекта; при подсчете снижения себестоимости берутся только те статьи расходов, по которым получается экономия, а не данные отчета о затратах, отражающие все реально сложившиеся затраты; нередко неправильны базовые условия.

Среди грубых нарушений методики подсчета экономического эффекта – искажение исходных данных. Так, проверка производства строительных материалов показала, что в отдельных расчетах первоначальные данные о статьях затрат никакими отчетными калькуляциями продукции, имеющимися на предприятиях, не подтверждались.

Следует отметить, что действующая методика определения экономической эффективности использования новой техники, изобретений и рационализаторских предложений очень сложна. Проверка расчетов экономической эффективности – дело чрезвычайно трудоемкое, а во многих случаях из-за недостоверности исходных данных – и невозможное. Назрела необходимость упростить методы расчетов экономического эффекта.

Финансирование научно-технических разработок в большинстве случаев производится предприятиями из средств единого фонда развития науки и техники, выделяемого вышестоящей организацией. Однако предоставляемых для этого предприятиям средств из единого фонда развития техники (ЕФРТ) далеко не всегда достаточно для покрытия затрат, связанных с внедрением инноваций. Предприятия вынуждены остальные затраты относить на себестоимость продукции.

Проверки, проведенные на десяти предприятиях в 2019-2020 гг., позволили установить, что на себестоимость продукции отнесено 6,3% от общей суммы затрат по внедрению новой техники, которые должны были покрываться средствами ЕФРТ.

Нередкими были случаи, когда в целях улучшения технико-экономических показателей необоснованно списывались за счет этого фонда затраты, которые должны производиться за счет себестоимости выпускаемой продукции. А также, в отчет о выполнении обязательств по новой технике включают оргтехмероприятия, выполнение которых, согласно порядку премирования, материально не стимулируется. В результате необоснованно начисляются средства материального стимулирования.

Бывает и так, что в ходе внедрения научных разработок выявляется их бесполезность, работы прекращаются, когда уже затрачены значительные средства, а представители предприятий и научных учреждений составляют акты о внедрении разработок в производство, рассчитывают и подтверждают якобы полученный экономи-

ческий эффект.

Подобный случай был, когда на предприятии по производству строительных материалов бездействовала конвейерная линия по наружной и внутренней отделке панелей из силикатобетона, принятая в промышленную эксплуатацию в соответствии с планом новой техники еще в 2018 г. На внедрение линии затрачено 860 млрд. сумов. Предприятие отчиталось о внедрении механизированной линии с годовым эффектом 16,8 млрд. сумов, однако конструктивные недоработки разработчика не позволили эксплуатировать линию. Все эти годы наружная отделка панелей осуществлялась вручную, тем не менее, в отчете указано, что линия работает в три смены, во всех сменах отсутствует ручной труд.

Нередко в план по новой технике предприятия включают темы, не дающие весомого экономического эффекта. Это не позволяет сосредоточить усилия на внедрении тем, имеющих хозяйственное значение. Как правило, срок внедрения их постоянно переносится. Зачастую после внедрения мероприятий, направленных на сокращение численности рабочих, снижение норм расхода материалов, электроэнергии, топлива, результатов не видно. Экономия получается только на бумаге. Более того, внедрение отдельных мероприятий по новой технике ведет к ухудшению качества инновационной продукции. Вследствие конструктивных недостатков, низкой технологической дисциплины, 6% продукции имело брак. Заметно возрос вес техники, повысилась цена. К предприятию неоднократно применялись экономические санкции за выпуск некачественной продукции. Высокая цена и неудовлетворительное качество снизили покупательский спрос продукции.

Сначала знакомимся с отраслевой методикой расчета экономической эффективности по новой технике, изучаем действующие формы отчетности, инструкции о порядке составления отчетов, затем приступаем к анализу выполнения плана по внедрению новой техники. Обнаружив невыполнение отдельных заданий, устанавливаем причины и определяем, как это отразилось на производственных показателях. При этом надо иметь в виду, что, начиная с 2018 г., невыполнение заданий по новой технике, финансируемых за счет ЕФРТ, учитывается при оценке выполнения плана реализации продукции, исходя из обязательств по поставкам в соответствии с заключенными договорами (заказами).

Следует также выяснить, не было ли в отчетном периоде случаев исключения из плана отдельных мероприятий или продления сроков их внедрения. Если были, то надо обратить внимание, не связана ли корректировка плана с тем, что отдельные мероприятия к этому времени не были выполнены, не является ли это подгонкой под фактическое их выполнение.

По первичным документам определяем правильность затрат. Все обнаруженные искажения отчетности тщательно анализируются с целью установления влияния на расчеты экономической эффективности и основных показателей производства (прибыли, себестоимости). Осуществление каждого мероприятия оформляется «Актом внедрения научно-технического мероприятия» по установленной форме.

Отчисления в фонд стимулирования производится после утверждения акта о внедрении результатов выполненных и принятых работ по новой технике. Новые установки, агрегаты, линии и другие следует учитывать как внедренные, когда они уже работают, т.е. когда налажено производство и выпускается продукция. Если новая установка или линия только готова к эксплуатации, но еще не работала и не испытана в производстве, ее нельзя относить к внедренным.

Размер фонда стимулирования и премий за внедрение мероприятий по новой технике существенно зависит от правильности расчета экономической эффективности. Поэтому выборочно следует проверить правильность этих расчетов, выяснить, подсчитан ли эффект на основании фактически достигнутых показателей или только ожидаемых. Надо также уточнить, из каких документов взяты исходные данные для расчетов и какова достоверность этих материалов.

Особенно тщательно следует проверить обоснованность премирования за внедрение новой техники, обращать внимание на случаи, когда производится выплата премий по мероприятиям, не предусмотренным планом, учитывать, что за работы по созданию и внедрению новой техники премируются работники, принимавшие в этом непосредственное участие.

Заключение и предложения. Следовательно, реализация контроля за финансированием инноваций, и инновационным развитием является важной частью любого финансового контроля. Применение организованного, налаженного в соответствии с проходящим этапами финансового контроля, позволяет оперативно реагировать на любые негативные изменения в финансировании той или иной инновационной продукции, анализировать ее, оценивать эффективность и результативность, принимать правильные финансовые решения, таким образом, снижая риск от внедрения инновационного продукта и повышая действенность инновации.

С целью совершенствования финансового контроля реализации инновационных затрат, необходимо совершенствование налогообложения инноваций, формирование условий и критериев, благоприятно сказывающихся на повышении уровня конкурентоспособности создаваемого инновационного продукта.

Применение мер по реализации финансового контроля при внедрении инновационных продуктов, позволит достижению рациональных результатов социально-экономического развития, включая создание в государстве финансового механизма, который будет способствовать активному формированию и внедрению инновационных продуктов, работ и услуг, обеспечивая, таким образом, значимое место в глобальной экономике.

С.С.Алиева

Нарпай туманида инновацион ва инвестицион маҳсулотларни жорий этишини самарали назорат қилиш

Аннотация. Мақолада инновацион ва инвестиция маҳсулотларини яратиш, ишлаб чиқиш ва жорий этиш устидан назорат самарадорлигини ошириш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилган. Қайд этилишича, молия органлари ходимларининг меҳнат фаолиятини ташкил этишдаги самарасизлиги корхоналарни тема-тик текширишларнинг кучайишига олиб келмоқда. Гарчи бундай текширувлар фойдани эмас, балки фақат харажатларни оширади. Корхона фаолияти натижала-рининг катталигига таъсир қилувчи омиллар келтирилган.

Калит сўзлари: самарали назорат, тематик текширувлар, харажатлар, иқтисод қилиш, фойда, самара, иқтисодий самарадорлик, инновацион ривожланиш.

S. Alieva

The efficiency of control over the implementation of innovative and investment product in Narpai district

Abstract. The article deals with issues related to increasing the effectiveness of control over the creation, development and implementation of innovative and investment products. It is noted that the inefficiency of the organization of work by employees of financial authorities leads to an increase in thematic inspections of enterprises. Although, such checks only increase costs, not profits.

Key words: effectiveness of control, thematic checks, expenses, savings, profit, effect, economic efficiency, innovative development.

С.А.Бабаназарова – СамИСИ катта ўқитувчиси

ХАЛҚАРО БАҲОЛАШ ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация: мақолада таълим хизматлари сифатида ошириш ва бу жараёнда халқаро баҳолаш тизимларининг ўрни ва аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS, ихтиролар, инновациялар, жамият эҳтиёжлари, ижтимоий буюртмалар

Кириш. Мамлакатимизда таълим сифати ва самарадорлигини ошириш мақсадида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 8 декабрда “Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарорини шулар қаторига киритиш мумкин. 2021 йилда мамлакатимиз PISA, PIRLS тадқиқотларида иштирок этди.

Ёшларни касбга йўналтириш тизимини ривожлантиришда бир қанча ишларни амалга ошириш керак бўлади. Чунки касбнинг ёмони бўлмайди. Ҳар бир мутахассис ўз касбининг устаси бўлса, ўша жойда самара ва ривожланиш бўлади. Айни вақтда

аксарият ёшлар ўзи қизиққан касб билан эмас, аксинча кўпроқ даромад келтирадиган ксбларни танлашаяпти. Натижада баъзи соҳаларда ривожланиш бўлмаяпти. Айрим ёшлар эса фақат диплом учун ўқияпти. Агар ривожланган мамлакатлар таълим тизимига эътибор қаратадиган бўлсак, уларда таълим олаётган ёшлар ўзи танлаган касб бўйича дунёда бўлаётган янгиликлар, ихтиролар, инновациялар ҳақида маълумотларга эга бўладилар. Натижада улардан ҳам юқори самара берадиган ихтиролар яратишга интиладилар.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. К.А.Кусаинов фикрича таълим сифатини ошириш долзарб вазифадир, чунки ўрта таълим тизими кўп қиррали бўлиб, у ерда миллионлаб одамлар таълим олади. Унинг ўзига хос хусусиятлари бор, бунинг учун глобаллашув босқичлари таъсирида бўлади ва жиддий талаблар қўйилади[1].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида билиш назариясининг индукция ва дедукция, таҳлил ва синтез, миқдор ва сифат, статистик ва иқтисодий таҳлил усуллари, таққослаш, монографик кузатиш каби усуллардан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги вақтда таълим сифатини қандай баҳолашимиз мумкин? Бу аниқ – талабалар билимлари, қобилиятлари, маҳоратлари даражаси, ўқув жараёнини ташкил етиш ва амалга ошириш даражаси ва уни амалга оширадиган шароитларни акс еттирадиган мақсад ва натижалар. Бунинг учун ушбу шартларнинг ишлаши учун маълум мезонларни белгилаш керак. Биринчидан, “ҳамма нарсани ҳал қиладиган” кадрлар, яъни профессор-ўқитувчи ҳамда мураббийларнинг ўрни. Чунки ёшларга мактабгача таълим муассасасидан тортиб, мактаб, лицей (касб ўргатиш марказлари) ва олий таълимда йўналтирувчи педагоглар ҳисобланади. Шунинг учун педагоглар касб маҳоратини оширишга эътибор қаратиш лозим. Ёшлар билан илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш ва улар билан индивудиал ишлаш механизимини яратиш.

Иккинчидан, ўқув юртининг моддий-техник базаси, яъни ўқиб, тажриба ўтказиш, хорижий ОТМлар билан ҳамкорлик қилиш (онлайн дарслар ва тажрибалар ўтказиш), бевосита амалиёт базалари билан онлайн ишлаш тизимини ишлаб чиқиш.

Учинчидан, ўқув дастурлари ва илмий-услубий ишлар, мукаммал, замон талабларига жавоб бера олиши зарур.

Таълим хизматлари сифатини баҳолашда халқаро тажрибада қандай тадқиқотлардан фойдаланади. Ривожланган мамлакатларда таълим тизимининг қандайлиги PISA, TIMSS, PIRLS, TALIS халқаро баҳолаш мезонлари орқали баҳоланади. Бу қандай баҳолаш мезонлари? Бу ҳақда ҳар бир педагог маълумотга эга бўлиши керак.

PISA (Programme for International Student Assessment) – 15 ёшли ўқувчиларнинг ўқиш, математика ва табиий йўналишдаги фанлардан саводхонлик даражасини белгилаш. Бу даража ўқувчини Олий таълимда ўқишини давом эттиришга асос бўлувчи ҳужжат ҳам ҳисобланади.

PIRLS (Progress in international Reading Literacy Study) – 4 – синф ўқувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш даражасини баҳолаш.

TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – 4 ва 8 – синф ўқувчиларининг математика ва табиий йўналишдаги фанлардан саводхонлик даражасини баҳолаш.

TALIS (Teaching and Learning International Survey) – ўқитувчилар фаолияти, иш шароити, мактабдаги таълим муҳитини баҳолашга қаратилган халқаро тадқиқот. Ҳар олти йилда ўтказилади. Охирги марта 2018 йилда ўтказилган бўлиб, 48 та мамлакат қатнашган. 2024 йилги TALIS тадқиқотида Ўзбекистон ҳам иштирок этади.

Бу тадқиқотларнинг барчасида ўқувчилар олган билимини амалиётда қўллай олиш маҳоратини белгилайди. Айтайлик, ўқувчи кимёвий элементларни ўрганиб қолмасдан, балки ҳаётда нималарда учраши, қандай бирикмаларда келишини ҳам тушуниши керак.

[1] Кусаинов А. К. ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ. Профессиональное образование и занятость молодежи: XXI век. Актуальные направления развития системы профессиональной ориентации учащейся молодежи. Профессиональное образование в России и за рубежом. 1 (25) 2017.

Бундан ташқари у креатив фикрлашга ҳам эга бўлиши керак. Бундай ўқувчилардан етук мутахассислар чиқади.

PISA, TIMSS, PIRLS халқаро тадқиқотлари натижалари бўйича етакчи ўринларда Жанубий Корея, Япония, Тайван, Канада ва Янги Зенландия турибди. Бу мамлакатларда таълимга давлат сиёсати сифатида қаралиб, миллий ва анъанавий қадриятлар, маданиятни сақлаш, она тилини сақлаш ва ривожлантириш, ижодий фикрлашни ривожлантириш ва ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини оширишга алоҳида эътибор қаратилади. Шулардан келиб чиққан ҳолда уларнинг асосий мақсади шахсни тарбиялаш. Юқоридаги мамлкатларда таълим соҳасидаги ислоҳотлар 10 йилда бир маротаба ўтказилади. бунда зарур бўлган илмий-тадқиқот ишлари ва тажрибалар кенг жамаотчилик муҳокамасига қўйилади, таклиф ва фикрлари ўрганилади. Энг яхши деб топилган мактаб тизими ўрганилиб, тадбиқ этилади.

Тадқиқотчи олимлар мамлакатдаги мактаб тизимини “Қониқарсиз” ва “Қониқарли” деб баҳолаш мақсадга мувофиқ дейишди.

"Қониқарсиз" даражада бўлган мактабларда қуйидаги муаммолар мавжуд бўлади:

- ўқитувчилар ва менежерларнинг профессионаллиги ва мотивациясининг йўқлиги;
- мактабларни етарли даражада қўллаб-қувватламаслиги ва таълим тизимининг маъмурияти томонидан мактабларни суст бошқариш;
- мактаблар ўртасида таълим ютуқлари кўрсаткичларида кескин фарқлар;
- амалга ошириш учун маблағ етишмаслиги;
- мактаб ўқувчиларининг саводхонлик даражаси пастлиги (ўқиш ва математика).[1]

Сингапур барчамизга маълум таълим тизими ривожланган мамлакат. Ушбу мамлакат таълим тизимини 10 йил (1970-1980) “Қониқарсиз” даражадан “Қониқарли” даражага кўтарди. Ҳозирги вақтда ҳам Жанубий Корея ва Гонконгда таълим сифатини яхшилаш мақсадида (зўрдан-зўргача) тадқиқот олиб бормоқда.

Японияда ўқувчилар, талабалар таълим олиш жараёнида зарур бўлган барча адабиётлар япон тилида, ҳатто хорижий адабиётлар ҳам дарҳол япон тилига таржима қилинади. Бу ёшлар глобал янгиликларни тезроқ эгаллашига ёрдам беради. Таълим сифати муаммосининг ечими таълим муассасаларининг ташқи муҳитдаги ўзгаришларга, жамият эҳтиёжларига, ижтимоий буюртмаларга қанчалик жавоб беришига, самарали ва педагогик жиҳатдан асосланган усул ва технологияларни танлашга боғлиқ[2].

Хулоса қилиб айтганда, таълим хизматлари сифатини оширишда назорат муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда халқаро баҳолаш тадқиқотларида иштирок этиш орқали таълим тизими самарадорлиги ва сифатининг мунтазам равишда ошиб борилишини таъминлаш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Тимофеева Н.В. Задумина Н.А. Ярославцева Н.А. Ярославцев А.С. Проблема качества образования в современной школе. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2010. – № 9 – С. 63-65.
2. http://uza.uz/uz/society/ta-lim-sifatini-baholashda-o-zbekiston-nega-pisa-tadqiqotlar-11-01-2019
3. https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-kachestva-obrazovaniya-v-kazahstane/viewer

С.Бабаназарова **Роль международных оценочных исследований в повышении качества образования** **Аннотация:** В статье объясняется роль и значение международных систем оценивания в процессе совершенствования образовательных услуг. **Ключевые слова:** PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS, изобретения, инновации, потребности сообщества, социальные заказы.	**S.Babanazarova** **The role of international assessment research in improving the quality of education** **Abstract:** The article explains the role and importance of international evaluation systems in the process of enhancement as educational services. **Keywords:** PISA, PIRLS, TIMSS, TALIS, inventions, innovations, community needs, social orders

[1] https://cyberleninka.ru/article/n/povyshenie-kachestva-obrazovaniya-v-kazahstane/viewer

[2] Тимофеева Н.В. Задумина Н.А. Ярославцева Н.А. Ярославцев А.С. Проблема качества образования в современной школе. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2010. – № 9 – С. 63-65.

ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ

Д.З.Норкулова – СамИСИ, кафедра мудири, и.ф.ф.д., доцент

НАРПАЙ ТУМАНИДА МАДАНИЯТ МАРКАЗЛАРИ ТОМОНИДАН ТАҚДИМ ЭТИЛАДИГАН ХИЗМАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: ушбу мақолада Самарқанд вилоятининг Нарпай туманида фаолият кўрсатаётган маданият марказлари томонидан кўрсатиладиган хизматлар таҳлили, мавжуд муаммолар ва уларнинг ечими сифатида бир қатор илмий асосланган таклифлар изоҳлаб берилган.
Калит сўзлар: маданият марказлари, тўгараклар, ўқувчи ёшлар, таълим муассасалари, тадбирлар

Кириш. Маданият жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражаси сифатида намоён бўлади. Ҳозирги кунда янги Ўзбекистонни яратишда миллий маданиятни янада ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Моддий ва номоддий маданий мерос дурдоналарини сақлаш ва тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодиёти ва ҳаваскорлик санъатини янада оммалаштириш бўйича ўлкан ишлар амалга оширилди. Маданият соҳасида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, маданият соҳасида кадрларни тайёрлайдиган таълим муассасаларини мусиқа дарсликлари, ноталар тўпламлари ва ўқув-методик адабиётлар билан таъминлаш, олис ҳудудларда истиқомат қиладиган аҳолига маданий дам олиш хизматларини кўрсатишни янада ошириш талаб этилмоқда.

Аҳолининг маънавий-эстетик эҳтиёжлари санъат асарлари, маданий бойликлар, амалий санъат асарларининг мазмун-моҳиятидан олинган таассурот ва тасаввурлар орқали қондирилишини инобатга олиш орқали, қулай шароит яратиш, маданий тадбир ўтказиш, ижодкорларни ва ижодий фаолиятни қўллаб-қувватлаш, халқ ижодиётини ривожлантириш учун зарур шароитларни яратиш, янги истеъдодларни кашф қилиш, оммавий байрамлар, томошалар ҳамда халқ сайилларини ташкил этиш маданият марказлари аҳамиятини ошириш давр талаби эканлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбекистонда маданият соҳасида, жумладан унинг турли йўналишлари ва соҳаларида мавжуд муаммолар ва уларнинг ечимларига бағишланган илмий-тадқиқотлар олиб борилган. Энг авваломбор бу масалага юртбошимиз томонидан ўз нутқлари ва асарларида бир неча бор таъкидлаб ўтилган, жумладан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёёв 2017 йилда чоп этилган “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз[1]” асарида ўзбек халқининг ўзига хос анъаналари, урф-одатлари, санъати ва маданияти тўғрисида фикрини билдирган.

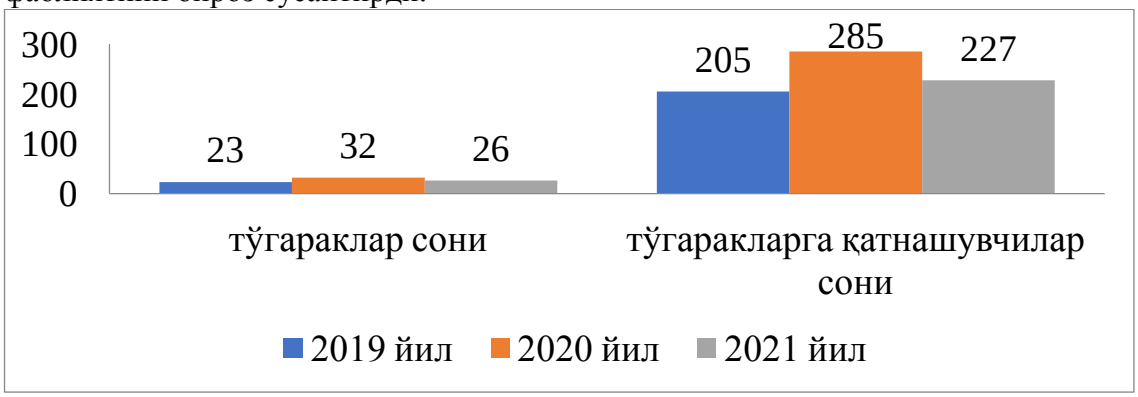
Тадқиқот методологияси. Самарқанд вилоятининг Нарпай туманида фаолият кўрсатаётган маданият марказлари томонидан тақдим этиладиган хизматлар ҳолатини таҳлил қилишда қиёсий ва тизимли таҳлил, тизимли ёндашув, синтез, умумлаштириш, мантиқий ва таққослама таҳлил ҳамда маълумотларини гуруҳлаш каби услублардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Самарқанд вилоятининг Нарпай тумани Самарқанд ва Навоий шаҳарлари ўртасида жойлашган ва икки ҳудуднинг миллий анъаналари кесишмасидан иборат ўзига хос маданият учоғидир. Ҳозирги кунда Нарпай туманида 4та маданият маркази мавжуд. Ваҳоланки 2019 йилгача туманда 6та маданият марказлари фаолият кўрсатиб келишган, аммо 2019 йил 1 апрелдан эътиборан самарасиз фаолият юритаётганлиги сабабли 3-сон «Ислом шоир» ва 5-сон «Хўжакарзон» маданият марказ-

[1] Ш.М.Мирзиёёв. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Тошкент: Ўзбекистон. 2017. 488б.

лари ҳамда биноси мавжуд эмаслиги сабабли “Мирбозор” халқ музейи фаолияти тугатилган.

Мавжуд 4 та маданият марказларида 2019 йилда жами 23 та ижодий тўгаракларда 205 та тўгарак қатнашчилари, 2020 йилда 32 та ижодий тўгаракларда 285 та тўгарак қатнашчилари, 2021 йилда 26 та тўгаракларда 227 иштирок этиб келмоқдалар (1-расм). Бундай ўзгаришларни “юмшоқ” карантин даврида барча маданият марказларига бўш вақти кўп бўлиб қолган мактаб ўқувчиларини банд қилиш мақсадида қўшимча тўгараклар ташкил этиш топшириғи берилганида деб кўрсатиш мумкин. Аммо 2021 йилда таълим муассасаларида дарс машғулотларининг бошланганлиги тўгараклар фаолиятини бироз сусайтирди.

1-расм. Нарпай туманида маданият марказларида ташкил этилган тўгараклар фаолияти таҳлили[1]

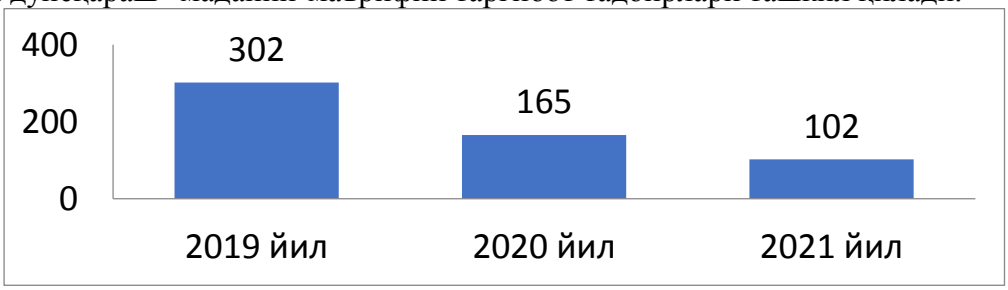
Барча маданият марказларида 2021 йил учун йиллик ва ойлик иш режалари бўлиб, иш графиклари асосида фаолият олиб бормоқда. Маданият ходимлари тадбирлар режаси ва қўшма чора-тадбирлар асосида фаолиятларини ҳамда тадбирларни амалга ошириб келмоқда.

1-жадвал

Нарпай туманида 2019-2021 йилларда ташкил этилган маданий-маърифий тадбирлар тўғрисида маълумот

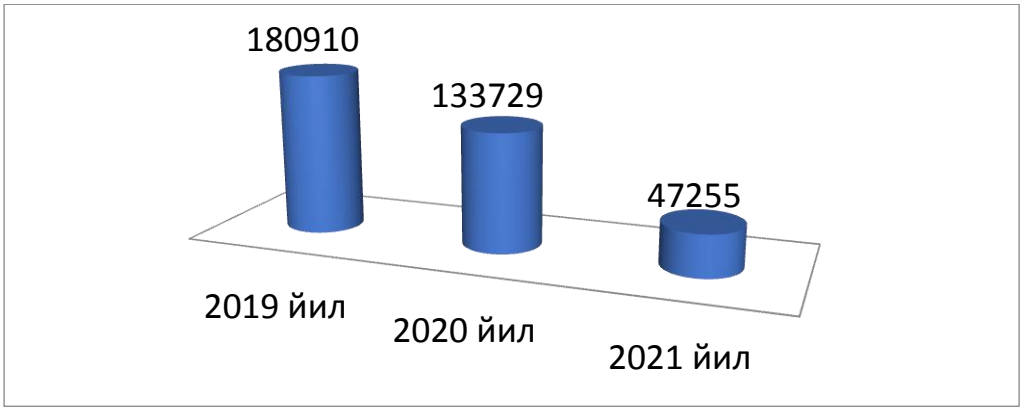
Кўрсаткич номи	2019 йил	2020 йил	2021 йил
маданий-маърифий тадбирлар	302	165	102
туман аҳолиси иштирок этиш	180910	133729	47255
маданий меърос объектлари	56	48	48

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2020 йилда пандемия шароитида амал қилган чекловлар сабабли маданий-маърифий тадбирлар кам ўтказилган бўлиб, натижада уларда 2019 йилга нисбатан камроқ аҳоли иштирок этишга мушарраф бўлган. 2020 йилнинг маданий-маърифий тадбирлар сонининг 70%ини “Янги Ўзбекистон-янгича дунёқараш” маданий-маърифий тарғибот тадбирлари ташкил қилади.

2-расм. Нарпай тумани маданият марказлари томонидан ташкил этилган маънавий-маърифий тадбирлар сони[1]

[1] Нарпай туман маданият бўлими томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида

3-расм. Нарпай тумани маданият марказлари томонидан ташкил этилган маънавий-маърифий тадбирларда иштирок этган аҳоли сони[2]

Яна бир эътиборли хулоса шундан иборатки, маданият бўлими ҳисоботларига қараганда 2019 йилда туманда 56 та маданий мерос объектлари, 2020 йилда эса 48 та маданий мерос объектлари мавжудлиги аниқланиб, уларнинг аҳволи яқиндан ўрганилди ва бу борада расмлар, видео дисклар, кадастр хужжатлари, объектлар далолатномалари шакллантирилди ҳамда юқори ташкилотларга маълумотлар тақдим этилди. Барча маданият марказлари кўргазмали агитация воситалари билан безатилган. Маданият марказлари туман ҳокимлиги, Ўзбекистон “Ёшлар агентлиги” туман Кенгаши, халқ таълими бўлими, маҳалла фуқаролар йиғинлари билан ҳамкорликда иш олиб бормоқда.

Бахшичилик санъатини ривожлантириш мақсадида 27-болалар мусиқа ва санъат мактабида Ҳалим Эшниязов раҳбарлигида “Бахшичилик” тўгараги очилди ҳамда шу соҳага қизиқувчи 6 нафар ўқувчи тўгаракка жалб қилинди.

Нарпай тумани ҳокимлиги Маданият бўлими тасарруфидаги Маданият марказларнинг барчасида 2021 йил 1-июнига қадар Кутубхона ва ўқув заллари ташкил этилди.

Кутубхона ташкил этилган жой	Кутубхоначи штат бирлиги	Кутубхона фонди
Марказий маданият маркази	1 нафар ходим	247 та
2-сон Маданият маркази	1 нафар ходим	310 та
4-сон маданият маркази	1 нафар ходим	280 та
6-сон Маданият маркази	1 нафар ходим	70 та

Маданият соҳасидаги ютуқлар. Хасан ва Хусан Нуруллаевлар “Мард ўғлон” кўкрак нишонига сазовор бўлишди. “Ниҳол” мукофоти вилоят босқичида икки нафар иштирокчимиз, Азизбек Маматов ҳамда Суҳроб Рахматиллаевлар фахрли биринчи ўринни қулга киритиб, Республика босқичида муносиб иштирок этишдилар. “Зулфияхоним қизлари” танловининг туман босқичида ғолиб бўлган Моҳинисо Шомуродова “Зулфияхоним қизлари” Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Президентнинг муҳим 5 ташаббуси ижроси. Маданият бўлими тасарруфидаги 2-сон маданият марказида ёшлар учун “Парвоз” ижодий жамоаси ва “Наврўз” фольклор жамоаси, 4-сон маданият марказида ўсмирлар учун “Ифтихор” ижодий жамоаси ва “Ёшлар театр студияси” ташкил этилди. Ушбу иккита жамоада 49 та санъат севар ёшлар жалб қилинди. 2020 йил давомида “Мактаб театри” ва “Мен театршуносман” лойиҳалари амалга оширилди. Лойиҳалар доирасида 4-сон Мирбозор маданият марказида ташкил этилган театр тугараги ўқувчилари томонидан “Зумрад ва Қиммат” эртаги асосида кўринишлар намойиш этилди ҳамда маданият маркази бош мутахассиси Ж.Жоманов Хуршид Даврон қаламига мансуб “Етти ривоят” тўпламидан “Бобо ва бола” балла-

[1] Нарпай туман маданият бўлими томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида
[2] Нарпай туман маданият бўлими томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида

дасини ўқиб берди, Азизбек Маматов “Майсаранинг иши” операсидан ария ижро этди.

2020-йил 27-февраль куни туман маданият маркази томонидан Президентнинг муҳим 5 ташаббуси ижроси доирасида “Ёшлар маънавиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш тўғрисидаги лойиҳаси амалга оширилди. Тадбир Нарпай туман 27-сон болалар мусиқа ва саньат мактабида маданият бўлими хунарманд уюшмаси билан ҳамкорликда “Халқ хунармандчилиги” ташкил этилди. Тадбирда хунарманд уюшмасининг аьзоси Гўзал Очилова томонидан ўқувчи ёшларга халқ ҳунармандчилигининг тўқиш, тиқиш, зардўстлик сир-асрорлари тўғрисида сўзлаб берди хамда ушбу хунармандчилик билан шуғулланиш истагини билдирган ёшларга шогирдликка қабул қилишлигини айтиб ўтди. Ёшлар ушбу тадбирни амалий наьмунаси сифатида тўқувчилик, зардўзлик, тикувчилик, йўналишларида ўзларини синаб кўришди. Тадбирда қатнашган 30 нафар ёшлардан 12 нафари ушбу “Халқ ҳунармандчилиги” мактабига қабул қилинди.

Хулоса ва таклифлар. Туман маданият бўлими муассасаларида бир мунча камчилик ва муаммолар ҳам мавжуд. Туман 1-сон марказий маданият маркази 1927 йилда махсус лойиҳа асосида қурилган. 2013 йил жорий таъмирдан чиқарилган бўлсада капитал реконструкцияга мухтож. Иситиш тизими ишламайди.

Мирбозор халқ музейи ўз биносига эга эмас, ҳам қаровуллик, боғбон ва фаррошлик штатлари йўқ, буларга ҳам штат ажратилиши муаммо бўлиб турибди.

Тумандаги “Зарбулоқ” халқ ансамблининг моддий техник базаси оғир аҳволда. Мавжуд саҳна кийимлари, мусиқа асбоблари жуда эскирганлиги сабабли бутунлай яроқсиз аҳволга келиб қолган. Ансамблда штат бирлиги мавжуд эмас. Махсус транспорт воситаси ҳам йўқ.

Бугунги кун давр талаби даражасида ишларни ташкил этиш учун марказий маданият марказига транспорт, 1 дона “Дамас” автомашинаси ҳамда овоз кўчайтирувчи воситалар билан таъминланса, ишларни амалга оширишда ҳеч қандай муаммолар ва қийинчиликларга дуч келинмай, хизмат турлари тез ва ўз вақтида амалга оширишга имкон яратилган бўлар эди.

Туман маданият бўлими муассасаларида бир мунча камчилик ва муаммолар ҳам мавжуд. Туман 1-сон марказий маданият маркази 1927 йилда махсус лойиҳа асосида қурилган. 2013 йил жорий таъмирдан чиқарилган бўлсада капитал реконструкцияга мухтож. Иситиш тизими ишламайди. Марказнинг янги биноси қурилиш ишлари 2020 йилда бошланиши керак эди, лойиҳа қиймати 7,9 млрд белгиланган бўлиб Республика инвестицияси лойиҳасига киритилган эди, аммо марказда қурилиш ишлари хозирча бошлангани йуқ.

2-сон Маданият маркази учун мусиқа асбоблари, ҳаваскорлар учун кийим-кечаклар, юмшоқ ва қаттиқ инвентарлар, овоз кучайтиргичлар етишмайди.

4-сон Маданият марказлари учун мусиқа асбоблари, ҳаваскорлар учун кийим-кечаклар, юмшоқ ва қаттиқ инвентарлар, етишмайди ҳамда иситиш тизимида камчиликлар мавжуд.

6-сон маданият маркази балансида бино мавжуд эмас. Марказ вақтинчалик фаолиятини тумандаги Нарпай касб-хунар техникуми биносида олиб бормоқда. Марказга янги бино қуриб берилиши лозим.

Маданият соҳасида иқтидорли ёшларни аниқлаш, ижодкор ёшларни қўллаб-қувватлашнинг туманга хос бўлган тизимни жорий этиш бўйича қуйидагиларни таклиф қилиш мумкин:

- Маҳаллабай кесимида маданият ва санъатнинг турли кўринишларига қизиқувчи ёшларни аниқлаш
- Аниқланган ёшларни тегишли турдаги тўгаракларга иштирок этиш имкониятларини (маданият марказлари, санъат мактабларидан узоқлиги, тўгаракларни ташкил этиш вақтлари, молиявий имкониятлар) ўрганиш
- Ҳар бир маҳалладаги аниқланган иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлашнинг

ТАШКИЛОТБАЙ (ҳар бир йирик ташкилот ёки корхоналарни масъулиятини белгилаш) тизимини жорий қилиш

- Турли даражадаги танловларда иштирок этишлари учун “мақсадли тайёрлаш” дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш
- Туман тарихи ва шу ерда туғилган буюк шахсларга бағишланган музейларни ташкил этиш
- Ёшларнинг ижодий салоҳиятини рўёбга чиқариш учун “рағбатлантириш дастурини” ишлаб чиқиш
- МТТлар, мактаблар ва маҳаллалар ҳамкорлигида маданият ва санъат йўналишида ёш истеъдоларни аниқлаш ва ривожлантириш ишларини амалга ошириш
- «Энг яхши китобхон ҳудуд», «Энг яхши китобхон маҳалла», «Энг яхши китобхон таълим муассасаси» рейтингини жорий этиш
- «Китоб мутолаасидаги энг кўп тингловчи аудиториясини йиғиш» лойиҳасини амалга ошириш
- «Инсон ҳаёти давомида ўқиши лозим бўлган 100 китоб» лойиҳасини амалга ошириш
- Умумтаълим мактаби бошланғич синф ўқувчилари ўртасида «Ўқиш олимпиадаси»ни ташкил этиш

Д.Норкулова **Перспективы развития услуг культурных центров Нарпайского района** **Аннотация**: В статье анализируются услуги, предоставляемые культурными центрами, действующими в Нарпайском районе Самаркандской области, разъясняются существующие проблемы и ряд научно обоснованных предложений по их решению. **Ключевые слова**: культурные центры, кружки, клубы, ученики, учебные заведения, мероприятия.	**D.Norkulova** **Prospects for the development of services provided by cultural centers in Narpay district** **Abstract**: This article analyzes the services provided by cultural centers operating in Narpay district of Samarkand region, explains the existing problems and a number of scientifically based proposals as their solutions. **Keywords**: cultural centers, circles, clubs, students, educational institutions, events.

Д.Ж.Норбоева – СамИСИ катта ўқитувчиси

ТУРИЗМ ВА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ МУТАХАССИСЛИКЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КАСБИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ ЎРНИ

Аннотация: ушбу мақолада туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига оид мутахассис кадрларга дарс бериш жараёнида касбий терминологиянинг ўрни, махсус изоҳли луғатлардан фойдаланиш, туристик терминларни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш ва таълим жараёнига инновацион технологияларни тадбиқ этиш қонуниятлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: терминологик тизим, лингвистика, инновация, таълим, интеграция, туристик инновациялар, нутқ маданияти

Кириш. Жамиятдаги барча ўзгариш ва янгиланишлар аввало тилда акс этар экан, жараёнлар тилшунослар олдига қатор вазифаларни қўяди. Ушбу вазифалардан бири лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш ва рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиш масаласидир. Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳаси шарофати билан дунёнинг барча мамлакатларида иқтисодий ривожланишнинг юқори даражаси ва аҳолининг турмуш фаровонлиги қўллаб-қувватланиб турилади. Шу сабабли кўпгина мамлакатларда туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига мутахассис кадрларни тайёрлаш ишига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасини изчил ўрганишга ҳам алоҳида эътибор бериб келинмоқда ва туризм соҳаси бўйича

замонавий, рақобатбардош кадрларни тайёрлаш давр талаби бўлиб қолмоқда. Шунга қарамай, ҳозирги кунда туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасида касбий таълимни ўрганиш жараёнида анчагина қийинчиликларга дуч келинмоқда.

Бунинг сабаби шундан иборатки, туризм ва хизмат кўрсатиш илм-фан, техника ва технологияларнинг ривожланиши натижасида кундалик хаётимизга кундан-кунга хорижий турли хил атамалар, иборалар кириб келмоқда ва уларнинг сони борган сари кўпайиб бормоқда, шу сабабли республикамиз олий ўқув юртларидаги ўқув жараёнларида ва халқимиз лексикасида хорижий тиллардаги атамалар ва иборалар сонининг ортиб бориши туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига оид мутахассис кадрларга дарс бериш жараёнида махсус изоҳли луғатлардан фойдаланиш ва мутахассислик терминлар билан ишлаш жараёнида инновацион технологияларни жорий қилиш мақсадга мувофиқдир.[1]

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳозирги кунда бир қатор илмий мактаблар шаклланган бўлиб, улар когнитив лингвистика муаммолари билан шуғулланади. Ушбу мактабларнинг ҳар бири калит терминнинг ўзига хос талқини билан характерланади. Улардан Москва (Е.С Кубрякова, В.А. Виноградов, В.Ф. Новодранова, Э.В.Рахилина ва бошқалар), Иркутск (А.В. Кравченко ва унинг шогирдлари), Тамба (Н.Н. Болдрев, А.Л. Шарандин, Т.А.Фесенко ва бошқалар), Воронеж (З.Д.Попова, И.А. Стернин, А.П. Бабушкин ва бошқалар) мактабларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Ушбу мактабда “Краткий словарь когнитивных терминов” нашр этилган.[2]

Тадқиқот методологияси. Термин ясалишидаги ички имкониятлар деганда, ҳар бир тилнинг мавжуд ифода воситаларидан ва материалларидан тўлиқ фойдаланиш назарда тутилади. Муайян тил терминологик тизими асосан ўша тилларнинг лисоний базасида сўз ясаш, сўзларнинг лексик маъносини ўзгартириш ва таълим тизимига инновацион технологияларни олиб кириш мақсадида, мақоламизда “Ҳамкорликда ишлаш” методи, таҳлил ва синтез, сўзларни боғлаш ва терминларни калкалаш усулларидан фойдаланилган. [3]

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда содир бўлаётган улкан ўзгаришлар, амалга оширилаётган туб ислоҳотлар, фан-техника тараққиёти, бошқа давлатлар билан олиб борилаётган яқин ижтимоий-иқтисодий алоқалар тилда ўз ифодасини топмоқда. Дарҳақиқат, жамият ҳаётида рўй берадиган ҳар қандай ўзгариш тилда ўз аксини топиши табиий. Бугунги кунни турли соҳаларни терминологиясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Олимларнинг аниқлашларича, бугунги кунда 500 дан ортиқ йирик соҳалар ва уларнинг ўнлаб йирик бўлимлари мавжудки, ҳар бири ўзига хос терминологик тизимга эга.

Мамлакатимизда ҳам турли соҳалар шиддат билан ривожланиб бораётгани, бунинг натижасида терминологик тизимнинг ҳам бойиб бораётгани сир эмас. [4] Терминологик тизимда туризм терминологияси ҳам салмоқли ўринни эгаллайди.

Рус тили туризм терминологиясининг шаклланиши ўзига хос йўналишда кетган. Рус тилида туризм терминологиясининг шаклланиши 3 босқичга ажратилади:

1-босқич. Бу даврда умумадабий тилдаги лексик бирликлар ҳисобига терминлар ҳосил қилинган: единичный путешественник, ночевка, час прибытия, час отправления, путевая книжка, путеводитель. Русча туристик терминларнинг 3 фоизи биринчи босқичда пайдо бўлган. .[2]

2-босқич. Француз тилидан турист ва туризм терминлари ўзлаштирилди, экскурсия фаолиятининг ривожланиши натижасида: экскурсия турлари (образовательная, ученическая, удешевленная, пешеходная экскурсия), экскурсия иштирокчилари (экскурсант, экскурсирующий), воситалари (палатка, туристическая одежда, штромовка), ташкилотчилари (экскурсионная станция, экскурсионное бюро, экскурсионная секция) билан боглиқ тушунчаларни ифодаловчи терминлар билан бойиди.

Экскурсия ва сафарларни ташкиллаштириш билан боглиқ жараёнларни англатишга хизмат қилишувчи терминлар қатлами ҳосил бўлди: туритско-экскурсионная работа,

туритский маршрут, плановый туризм; палаточный лагерь,дом туриста, туристская база. Рус тилининг ички имкониятлари ҳисобига терминлар (25 фоиз) ҳосил бўлгани кузатилган.

3-босқич. Бу босқичда терминлар таркибида ўзгаришлар рўй берди, бир томондан баъзи терминлар ички системаси йўқолди (планового туризма, профсоюзноготуризма), бошқа томондан инглизча терминлар кириб келиши фаоллашди. Туризм терминологиясидаги мавжуд 48 фоизи терминлар 1990-йилдан кейин пайдо бўлган. Уларнинг катта қисми рус тили изоҳли луғатларида қайд этилмаган. Бунга мисол қилиб қуйидаги терминларни келтириш мумкин: флешкемнинг, наркотуризм, волонтерский туризм, каучсерфинг, бустеризм, клубный вагон, глемпинг. [6]

Термин ясалишидаги ички имкониятлар деганда, ҳар бир тилнинг мавжуд ифода воситаларидан ва материалларидан тўлиқ фойдаланиш назарда тутилади. Кузатишлардан маълумки, муайян тил терминологик тизими асосан ўша тилларнинг лисоний базасида сўз ясаш, сўзларнинг лексик маъносини ўзгартириш, ушбу тилларнинг ички имкониятлари асосида сўзларни боғлаш, мавжуд терминларни калкалаш орқали ривожланади. Термин ясалишидаги ички имкониятлар деганда, ҳар бир тилнинг мавжуд ифода воситаларидан ва материалларидан тўлиқ фойдаланиш назарда тутилади. Кузатишлардан маълумки, муайян тил терминологик тизими асосан ўша тилларнинг лисоний базасида сўз ясаш, сўзларнинг лексик маъносини ўзгартириш, ушбу тилларнинг ички имкониятлари асосида сўзларни боғлаш, мавжуд терминларни калкалаш орқали ривожланади.[6]

Хулоса ва таклифлар. Ижтимоий психологик тадқиқотлар натижалари кўрсатишича, туризм ва сервис соҳасида мутахассислар фаолиятида мулоқот жуда муҳим ўрин тутади. Чунки, улар ўз фаолиятларини асосан мулоқот орқали амалга оширадилар. Одатда мулоқот деганда кишиларнинг ўзаро маълумот, мутахассислик терминларини билиш ва фикр алмашиш асосида бир-бирлари билан нутқли алоқалар ўрнатиш ва ривожлантириш жараёни тушунилади. [7]Ўрганишлар асосида, таълим тизимига инновацион технологияларни қўллаш бир қадар мураккаб жараён бўлиб, мазкур жараёнда мутахассислик йўналишлари ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш тақозо этилади. Шу билан бирга қуйидаги хулосалар ишлаб чиқилди:

1) Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига хос хусусиятларини инобатга олган холда матн, терминологик ва изоҳли луғатлар ўстида ишлашни такомиллаштириш.

2) Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасида касбий таълимни ўрганиш жараёнида педагог ноанъанавий таълим асосларини ҳамда ўқитишнинг интерфаол, репродуктив ва муаммоли изланиш ноанъанавий таълим усулларини пухта ўзлаштириши ҳамда ўз фаолиятларида улардан самарали фойдаланиш малакаси (тажрибаси)га эга бўлиши;

3) Ноанъанавий таълим усуллари назарияси ва унинг асослари борасида маълумотлар бера олувчи манбаларни чоп этиш, яъни туризм йўналишига оид фанларни ўқитишда “Хамкорликда ишлаймиз”, “Давра суҳбати”, “Блиц суров” “Таълимий ўйин”, “Пинборд”, “Вазиятлар усули”, “Ўқув лойиҳалар” ва “Кейс-стади” ноанъанавий таълим усуллари борасида маълумотлар бера олувчи манбалар (ўқув қўлланма, электрон дарсликлар)ни чоп этиш;

4) Таълим жараёнида таълим шаклига мос холда хоналарнинг жиҳозланиши, ноанъанавий таълим усулларини қўллаганда вақт чегарасини стандартлаштиришга ҳамда техник жиҳозлар билан таъминланганлик даражасига эътибор бериш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдураҳмонов Ғ., Мамажонов С. Ўзбек тили. – Тошкент:
Ўзбекистон, 2002.
2. Маматкулов Х.М. Туризм ва хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар. Изоҳли луғат. Т.Иқтисод-Молия. 2010.
3. Занков, Л.В., Давыдов В.В., Эльконин. Д. Б. Развивающее обучение. М. «Пилот». 2015, с. 54.
4. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. –
Тошкент: Фан, 2002. – 48 б.

5. Толипов Ў.Қ. Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. Т.:”Фан” 2016 йил 76 б.
6. Белан Э. Особенности формирования новых терминосистем (на материале английской и русской терминологий международного туризма): Автореф.дисс. … канд.филол.наук. – Москва, 2009.
7. Виноградова Л. Терминология туризма английского и русского языков в синхронном и диахронном аспектах: автореф. дисс. …канд.филол.наук. – Великий Новгород, 2011.

Д.Норбоева

Роль профессиональной терминологии при освоении специальностей в сфере туризма и услуг

Аннотация: данная статья посвящена изучению роли профессиональной терминологии как одного из путей модернизации образования при освоении специальностей в сфере туризма и услуг. Автором проводится анализ инновационной технологии “Работаем вместе” для обучения профессиональной терминологии будущих специалистов и выявляется наиболее эффективный метод обучения.

Ключевые слова: лексика, социальная терминология, общение, инновационный процесс, обучение, туристические инновации, культура общения.

D.Norboeva

The role of professional terminology in the development of specialties in the field of tourism and services

Abstract: This article is devoted to the study of the role of professional terminology as one of the ways to modernize education in the development of specialties in the field of tourism and services. The author analyzes the innovative technology **“**We work together” for teaching professional terminology to future specialists and identifies the most effective teaching method.

Keywords: vocabulary, social terminology, communication, innovation process, training, tourism innovation, culture of communication.

А.Қ.Гаппаров – СамИСИ, “Иқтисодий таҳлил ва статистика” кафедраси ўқитувчиси

РЕКРЕАЦИЯ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МАМЛАКАТ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Аннотация: маколада рекреация туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий – иқтисодий ҳаётидаги аҳамияти, айниқса зиёрат-рекреация туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни, аҳамияти ёритиб берилган.

Калит сузлар: рекреация, туризм, зиёрат-рекреация туризми, диний зиёратгоҳ туризми.

Кириш. Ҳозирча илмий-тадқиқотларда рекреациянинг жамоавий фаолиятларини таснифлаш амалга оширилмаган. Кўплаб олимлар, айниқса географлар рекреацияни бетакрор табиат бағридаги қисқа дам олиш деб таърифлашган.

Ўтган асирнинг 70- йилларида мамлакатимизнинг географ олимлари республикамиз худудларига рекреацион баҳо бериш ва рекреацияда фойдаланишда кўплаб илмий-тадқиқотларни амалга оширишган. Бу тадқиқотлар асосан Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди минтақаларида қисқа муддатли дам олиш рекреация манзилларинияратишга бағишланган. Шу нуқтаи-назардан бизда рекреация деганда фақат табиатнинг сўлим гўшаларида қисқа муддатли дам олиш тушинилмоқда.

Ҳозирги вақтда рекреациянинг бктунжахон туризмида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан етакчийўналишга айланиб бормоқда. Чунки, глобаллашув жараёнида инсоннинг руҳий ва жисмоний дам олиши туризмнинг асослари ҳисобланади. Биз фақат рекреациянинг асил моҳиятини билганимиз ҳолда аҳолининг дам олишидаги асосий йўналишлар, манбалар, объектларини аниқлашимиз, республикамиз аҳолисининг руҳий ва жисмоний дам олиши ҳозиргача қандай амалга оширилган, аҳоли руҳий ва жисмоний дам олишда қандай объектларни танлаган ва танланмоқда?

Шу нуқтаи-назардан рекреациянинг фаолияти чегараларини, таснифларини ўрганиш талаб қилинади. Ҳозиргача рекреациянинг фаолиятларида кенг маънода ишлаб чиқарилган ва тан олинган тасниф яратилмаган. Сўнги тадқиқотларнинг натижалари

бўйича рекреациянинг умумий фаолиятини 3 та гуруҳга бўлиш мумкин:

1. **Рекреациянинг тиббий-биологик фаолияти-** санитария курортда даволаниш ва соғлиқни тиклаш. Туризм орқали соғлиқни тиклаш инсоннинг ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришсиз фаолиятидан келиб чиқган руҳий ва жисмоний чарчоғини чиқариш ва жисмоний жиҳатдан тиклаш.
2. **Рекреациянинг ижтимоий-маданий фаолияти-** рекреациянинг етакчи фаолияти ҳисобланади. Маданий ва руҳий эҳтиёж инсоннинг яшаш завқи, ўз маконида дунёни англашини мустаҳкамловчи кучларни тиклаш.
3. **Рекреациянинг иқтисодий фаолияти-** ишчи кучини оддий ва кенг маънода қайта тиклаш. Рекреация жамоавий зарурий кучни эҳтиёт қилади, сақлайди, дам олишда қайта тикланган куч албатда ишлаб чиқаришнинг узликсизлигини таъминлайди[1].

Қайд қилинган тасниф бўйича рекреация туризмининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини белгилаганимизда биринчидан ҳозиргача аҳолининг руҳий ва жисмоний дам олиш объектлари тавсиф ва таърифини кенгайтиришимиз талаб қилинади.

Юқорида қайд қилинган, рекреация фаолиятининг таснифида рекреациянинг ижтимоий-маданий фаолияти, рекреациянинг етакчи, асосий фаолиятларидан бири ҳисобланади. Яъни маданий ва руҳий эҳтиёж инсоннинг яшаш завқини таъминловчи, ўз маконида дунёни англашни мустаҳкамловчи кучларни тикловчи (руҳий рекреация) муҳим омиллардир.

Энди ҳалқимизнинг азалий қадирятларида маънавий ва шу жумладан жисмоний дам олишда зиёратгоҳлардан, муқаддас жойлардан фойдаланиш ҳозиргача сақланиб қолган. Эътибор қилсак бу дам олишни ҳозирга келиб рекреация туризми деб номламоқдамиз. Шу ўринда зиёрат туризми ва бу турнинг дунё ҳалқларидаги ижтимоий-маданий рекреациянинг асослари эканлигини тадқиқ қилиш зарурати юзага чиқмоқда.

Энг ачинарли жойи шундаки, бу ҳали зиёратни қандайдир диний дунёқарашлар ва қандайдир диний маросмларга боғлашга ўрганиб қолганмиз. Техника тараққиёти юксак ривожланган ҳозирги даврда инсониятнинг (шаҳарлар аҳолисининг) асабий, чарчоқлик “стреес”дан чиқишида, ижтимоий-маънавий дам олишида, хотиржамлигида зиёрат қилиш ижтимоий-маданий рекреация фаолиятларининг асослари деб билишимиз керак. Шу мақсадларда яъни зиёратни ва зиёрат объектларининг асл моҳиятлари, мазмуни ва зиёратдан олинадиган руҳий-маънавий дам олишни, бу дам олишнинг ижтимоий-маданий ва иқтисодий аҳамиятини ўрганиш, хулосалар яратиш ушбу ишнинг тадқиқот марказларидаги масалаларидан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳозирги вақтда диний туризм ва зиёрат ҳақида Россия давлатидаги туризм мутахссислари ва хорижий адабиётларда қарама-қарши хулосалар,фикрлар мавжуд[2,3,]. ЮНВТИ маълумотлари бўйича зиёрат экскурсия, билим олиш мақсадида муқаддас жойларга саёҳат қилиш демакдир. Россиялик туризм мутахассислари[4,5,6.] эса зиёрат, ибодат қилиш туризмдан жуда кўп асрлар олдин пайдо бўлган ва диний зиёратнинг туризмга алоқаси йўқ деб ҳисоблайди[7].

Биз эса бундай хулосалар ва фикрларнинг тўғри ёки нотўғрилигини тадбиқ қилганимиз йўқ. Бу хулосамиз балки, тўғридир. Лекин, эндигина яратилаётган туризм қўлланмаларида диний туризм ва диний зиёратгоҳ туризм атамалари ҳам ёзилмоқда.

Халқаро туризм миқёсидаги олима А.Ю.Александрова(33) дунёдаги учта диндаги зиёратни олий даражадаги покланиш, гуноҳлардан ҳоли бўлиш деб тушунади. Унинг фикрича азиз авлиёлар қабрини ёки қандайдир муқаддас жойларни зиёрат қилиш-

[1] Николаенко Д.В. Виды и эволюци рекреационной деятельности. Рекреационная география. Саратов,2004. стр. 47-52.
[2] Буддийские паломнические центрЫ. и маршуртЫ. (электрон манба). http:// www. buthistpilgrimage.info.
[3] Храмье Индии (электрон манба). http://http. www.temple net.com.
[4] Орехов Д.Святые места России. СПб.: АМФОРА, 2006.
[5] Мельникова Е.В. Культура и традиции народов мира. Москва, Диалог культур, 2006.
[6] Сенин В.С. Организация международного туризма. Москва, Финансы и статистика, 2004.
[7] Александрова А.Ю. География туризма. Москва, “КноРУС”, 2010, 584-стр.

сиғиниш, ибодат қилиш, номоз ўқиш, чўқиниш ибодат қилишдир. Александрова А.Ю. хулосалари бўйича христианлар Оллоҳнинг ўғли Иусис Христос қабрига бориш(Фаластин) олий зиёрат-покланиш-pilgrimage, ислом динидаги ана шундай покланиш-ҳаж, умра, буддизмда Тиртха-ятра-муқаддасгоҳга юриш, у ерда ибодат қилиш, покланишларини олий даражадаги зиёрат бўлиши керак деб тушунади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида жамлаш, гуруҳлаш, индукция ва дедукция, таҳлил ва синтез ҳамда иқтисодий таҳлилнинг анъанавий усуллари кўлланилди.

Таҳлил ва натижалар. Энди олий зиёратгоҳлар ислом динида Макка ва Мадина шаҳарлари, хиристиан динида Иерусалим ва Ватикан шаҳарлари, буддизмда Гаутама Ситҳарта(ҳаёти билан боғлиқ) – Будда туғилган Лумбини шаҳри, Бодхгая(онгнинг тиниқлашуви), Сарнатх(биринчи хутба), ва Кушинагара (кетиш). Шунингдек, Гаутама будда бўлган жойлар-Капилавасту, Раджгир, Наканда, Санкасья, Шравасти, Вайшади, Патна, Каужамби. Қайдларидан кўриниб турибдики, учала диндагилар ҳам ўз дини пайғамбарлари туғилиб ўсган ва вафот этган жойларига бориб диний ибодатлар қилишини олий даражадаги покланиш деб билишади.

Олий даражадаги зиёратгоҳни азиз авлиёлар қабрига ёки муқаддас жойларга сиғиниш билан аралаштириб юбормоқдамизми?. Йўқ, ислом динидаги олий зиёратни-ҳаж ва умранинг маъносини республикамизда яшаётган каттаю-кичик жуда яхши билишади. Лекин бизнинг тушунчамиз бўйича зиёрат сўзи шунчалик онгимизга сингиб кетганки, эй инсон, азиз авлиёларга, уларнинг қабрларига, муқаддас жойларга бориб ибодатлар қилганинг зиёрат эмас сиғиниш бўлади десак ҳеч ким қабул қилмайди. Қайд қилинган сиғинишни эса ҳаммамиз зиёрат деб тушунамиз.

Шунинг учун ҳам, диний туризм атамасини ўз ҳолида қолдириш ҳам мумкин, ёки диний зиёратгоҳ туризми деб тўлароқ ёзиш мумкин. Диний сиғиниш туризми десак бизнингча бу атама халқимизда унчалик оммовийлашмайди.

Диний зиёратгоҳларга одамлар нима учун борадилар. Агар тарихимизга назар ташласак, динни бутунлай инкор қилган советлар даврида ҳам диндорлар яширин равишда, хатто ҳаётини хавф остига қўйиб ҳам азиз авлиёлар, улуғ шайхлар, ислом таълимотининг буюк алломаларининг қабрларига, муқаддас жойларга сиғинганлар.

Халқимизнинг таниқли олими, профессор Султонмурод Олим[1] бу саволга шундай жавоб беради – “Эй азиз авлиё ота! Менинг ва оиламнинг бахти-саодатини тилаб қилган дуоларимни Оллоҳга етказгин, чунки, сен ўз имон – эътиқодинг билан Оллоҳнинг марҳаматига, раҳматини олишга эришгансан. Шунинг учун ҳам мен сенга дуолар ўқимоқдаман. Зероки, сенинг руҳинг фаришта бўлиб Оллоҳга яқин турибди ва у билан ҳамиша мулоқатдадир”.

Авлиёлар атрофида фаришталар, барча руҳоний мавжудодлар, арши курси, самовату кавокиб отланиб юрса-ю, унинг хизматида бўлса, кишилар дардларини ана шу авлиёлар рухига айтсалар, зора, бу руҳ фаришталарга буюрса-ю, ўша дардманнинг илтижосини Оллоҳга етказишса ва шу тариқа ўша руҳга талпинган одамнинг мушкули кушод бўлиб, у дардига шифо топса.

Инсоннинг азиз авлиёлар, муқаддас зиёратгоҳларга сиғиниш, зиёрат қилишдан асл мақсади қайд қилганимиздек, бўлишини жуда кўплаб руҳшунос олимлар ҳам таъкидлашган.

Зиёрат туризмини ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий ҳаётидаги ўрнини, аҳамиятини белгилашда Ўзбекистонликларнинг зиёратгоҳларни қанчалик юқори даражада эъзозлаш, авлиёлар қабрига сиғиниб ўзига хос ишончлар ҳосил қилиши, нажот олишларини алоҳида қад қилиш зарур. Зиёратгоҳдаги поклик, савоб, тавба қилиш, омад, тинчлик, хотиржамлик сўраш ва ҳокозалар кенг жамоатчиликга ёйилган сари давлатда ижтимоий муҳитнинг барқарорлашишини, бу барқарорлашиш эса ҳозирги тинч ҳаёт

[1] Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996, 13-б.

кечиришимизда жуда ҳам муҳимлигини яна ҳам алоҳида қайд қилишимиз ўта зарур.

Сиғиниш, зиёратдан сўнг инсонда ўзига хос ишонч ва хотиржамлик бўлишини, бу ҳолат оилада ҳам ўзига хос сокинлик, тинчликни келтириб чиқаришни ҳам ҳар биримиз жуда яхши тушунамиз.

Мамлакатимиздаги зиёратгоҳларнинг таъсир кучини келтириб ўтдик. Балки бу зиёратгоҳларда инсон рухиятига ижобий тасир қилувчи бионурлар, коинот нурлари мавжуддир. Балки, муқаддас зиёратгоҳлардаги булоқларнинг сувидаги шифобахшлик ҳам қабрлари булоқ атрофида бўлган авлиёларнинг кароматлари, хохишларидан келиб чиқгандир.

Муқаддас жойларнинг тупроқларидаги шифобахшлик, даволаш хусусиятлари нималарга асосланган, қандай келиб чиқган? Қайд қилинган саволларга хозирги ривожланган замонда тўлиқ жавоблар бўлмасада авлиёларни, муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш мамлакатимизда йилдан-йилга кучаймоқда.

Зиёратгоҳ жойларнинг ҳаммасига ҳам бирдек борилмайди. Агар оилада моддий имкониятлар етарли бўлса, оила атрофидаги барча зиёратгоҳлар муқаддас жойларни бориб кўради, зиёрат қилади. Лекин, кўп холларда маълум бир оиланинг доимий бориб зиёрат қиладиган зиёратгоҳлари бўлади. Бу зиёратгоҳларни ушбу оиланинг аждодлари ота-боболари ҳам эъзозлашганини оила аъзолари яхши билишади.

Зиёрат туризмни мамлакатимизда ривожлантиришнинг мамлакат ҳаётидаги ўрни жуда беқиёсдир. Чунки, ислом динининг таълимотини яратган, жаҳон ислом оламида машхур буюк уломолар ватанимизда яшаган ва уларнинг қабрлари, муқаддас қадамжолари шу ерда.

Ушбу муқаддас жойларда халқаро ва ички туризм хизматларини ташкил қилсак 10 минглаб янги иш жойлари очилади, ҳалқоро туристик оқим кучаяди. БТТ маълумотлари бўйича давлатга келадиган ҳар-бир турист туризм сохасида битта доимий ўринни, туризм билан боғлиқ сохаларда иккита доимий ўринни ташкил қилиб беради.

Статистика маълумотлари бўйича турист 20-45% харажатни транспортга, 20 % ини жойлашиш ва овқтланишга, 25-50% ни маҳалий товарларни сотиб олишга, 10 % ни кўнгил очар ўйинларга сарфлайди. Хизмат қилувчилар тур қийматининг 5-20 % ни оладилар. Туристлар сарф қиладиган барча маблағларнинг 70 % маҳаллий жойларга сарфланади.[1]

Юқорида қайд қилинган турист харажатларини ҳар бир зиёратгоҳларда қолдиришимизнинг жуда катта имкониятлари бор. Бунинг учун эса биринчи навбатда мамлакатимиздаги ҳар бир зиёратгоҳларни рўйхатга олиш тавсифини ёзиб чиқиш, бу зиёратгоҳларнинг халқаро ва ички туризмда фойдаланиш даражаларини аниқлаш, рекламаси ва турмашрутларини туризм бозорига чиқариш талаб қилинади.

Хулоса ва таклифлар. Республикамизда зиёрат туризмни ривожлантиришнинг энг муҳим долзарб масалаларидан бири ушбу жойларда туристик маршрутлар ишлаб чиқиш суст ҳолатда эканлиги ҳисобланади. Зиёрат туризмнинг мамлакатимиз иқтисодиётидаги ўрнини белгилаганимизда ушбу жойларга дастлаб тур машрутлар ишлаб чиқиш маҳаллий аҳоли иқтисодини кўтаришда жуда муҳим омилдир.

Зиёратгоҳларга, муқаддас қадамжоларга турмашрутлар ишлаб чиқилмас экан ушбу жойларга ўзига хос бўлган хизматлар кўрсатиш инфратузилмалари хосил бўлмайди. Бу ҳолатда муҳим бир омилга эътибор бериш зарурки, диний зиёратгоҳларга туристик маршрутлар ташкил қилишгина бу жойларда туристларга хизмат қилувчи инфратузилмаларни юзага келтиради. Чунки, маълум бир туристик объектга туристик оқимнинг кўпайиши албатта эҳтиёж нуқтайи назаридан уларга хизмат қилувчиларни чорлайди. Натижада, туристларнинг эҳтиёжларини сезган маҳаллий аҳоли дастлаб туристларга оддий, сифатсиз хизматларни, кейинчалик сифали ва мажмуали

[1] Каримов З.К. Аликулов Ш.Қ. Халқоро туризм сохасида сифат самарадорлиги менежменти.// Ўзбекистон: туризм, иқтисодиёт ва экология республика илмий амалий анжуман материаллари (2009й 30-31 март.) Самарқанд СамИСИ. 202-205 б.

хизматларни таклиф қила бошлайди[1].

Шу ҳолатдан маҳаллий аҳоли ўртасида туристларга хизматлар кўрсатиш бўйича ўзига хос рақобатбардошлик хосил бўлади. Натижада, туристларга хизматлар кўрсатиш яхшиланиб, хизматларнинг турлари кўпаяди, сифати яхшиланади. Бу шароит ўз навбатида ушбу туристик объектларга туристик инфратузилмаларни яратиб беради.

Ушбу бўлимда келтирилган маълумотлар ва тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш асосида мамлакатимизда зиёрат-рекреация (рекреация туризмининг асосий йўналиши) туризмни ривожлантиришнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрни, аҳамияти қуйидаги кўринишларда белгиланади.

- янги иш ўринларини ташкил қилади;
- маҳаллий ва маҳаллий аҳоли даромадларини оширади;
- туристик хизматлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча соҳаларни риаожлантиради;
- туристик марказларда ишлаб чиқариш ижтимоий соҳаларни ривожлантиради;
- халқ маданият марказларини ривожлантиради;
- маҳаллий аҳоли яшаш тарзини маънавий, марифий ва иқтисодий жихатларини оширади;
- валюта тушумларини кўпайтиради;
- маҳаллий халқлар маданиятини халқоро миқёсида ташвиқот, реклама қилади;
- маҳаллий аҳолида миллий ғурур ва ватанпарварликни кучайтиради;
- диний этиқодни, покликни кучайтиради;
- халқаро миқёсида ҳалқлар ҳамдўстлигини ташкил қилади, ҳалқоро ҳамдўстликни мустаҳкамлайди.

А. Гаппаров

Значение развития рекреационного туризма в социально-экономической жизни страны

Аннотация: В статье подчеркивается важность развития рекреационного туризма в социально-экономической жизни страны, особенно роль и значение развития паломнического туризма в социально-экономической жизни страны.

Ключевые слова: рекреация, туризм, паломническо-оздоровительный туризм, религиозно-паломнический туризм.

A. Gapparov

The importance of the development of recreational tourism in the socio-economic life of the country

Abstract: The article highlights the importance of the development of recreational tourism in the socio-economic life of the country, especially the role and importance of the development of pilgrimage tourism in the socio-economic life of the country.

Keywords: recreation, tourism, pilgrimage-recreation tourism, religious pilgrimage tourism.

З.М.Мухаммедова – СамИСИ ўқитувчиси, PhD

ТУРИЗМ СОҲАСИНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНТИРИШДА СОҲАГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ИНВЕСТИЦИОН РЕСУРСЛАР САМАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада туризм соҳасини инновацион ривожлантиришда инвестицион ресурслар самарадорлигини ошириш йўналишлари ва мамлакатимизда инновацияларнинг роли сезиларли даражада ошиб бораётганлиги асослаб берилган.

Калит сўзлар: туризм, инновация, инновацион ривожланиш, инвестицион ресурслар, концептуал йўналиш.

Кириш. Ҳозирги даврда туризм кўпгина мамлакатларда иқтисодиётини ривожлантиришга таъсир кўрсатувчи муҳим соҳага айланди. Туризмнинг асосий афзаллиги даромадларни кўпайтириш ва янги иш ўринларини яратишда катта самара беради. Кўпгина минтақалар ва мамлакатлар учун бу энг муҳим аҳамият касб этади. Туризмни ривожлантиришда бир қанча омиллар мавжуд бўлиб, уларнинг энг асосийси

[1] Ҳайитбоев Р., Саттаров А. Туризм машрутларини ишлаб чиқиш технологияси. Смамарқанд СамИСИ 2009, 12 б.

инновациялардир. Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришни инновацияларсиз амалга ошириб бўлмайди. Хусусан, инновациялар билан боғлиқ жараёнлар ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти учун устувор аҳамият касб этади[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Кишилик жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида инновацияларнинг иқтисодий тараққиётда тутган ўрни тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлиш учун ривожланган мамлакатлар ялпи ички маҳсулотининг ўсиши 90 фоизга янги билим ва технологиялар ҳисобидан шаклланаётганлигини алоҳида таъкидлашимиз лозим[2]. Инновация – бу инсон жамиятининг қонуни, жамият ривожланишининг доимий кучи, унинг маҳсули ва умуман тараққиётнинг асосий омили[3]. “Инновация” атамаси янги иқтисодий категория сифатида XX асрнинг биринчи ўн йиллигида австриялик ва америкалик олим Й.Шумпетер томонидан илмий асослаб берилган ва у ишлаб чиққан бир қанча “янги комбинациялар” иқтисодиётнинг ўша даврда кўтарилишидан далолат беради[4]. Инновация тушунчаси остида у янги истеъмол маҳсулотларининг янги турларини, янги ишлаб чиқаришни, янги бозорларни ташкил қилиш шаклларини жорий этиш ва улардан фойдаланиш учун ўзгартириш киритишни назарда тутган[5].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий таҳлил, омилли таҳлил, индукция ва дедукция усулларидан самарали фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунда мамлакатимизда инновацияларнинг роли сезиларли даражада ошиб бормоқда. Бунинг сабаби шундаки, бозор иқтисодиётида инновация рақобат воситаси сифатида эътироф этила бошланди, чунки инновация таннархни туширишга, фойдани оширишга, янги эҳтиёжларни яратишга, пул оқимининг кўпайишига, янги маҳсулот ишлаб чиқарувчининг имиджини оширишга, янги ички ва ташқи бозорларни ташкил этишга ва уларни бевосита забт этишга ёрдам беради. Инновациялар корхона даромадларини оширишга сезиларли таъсир кўрсатадиган жараён ёки маҳсулот сифатида намоён бўлиши мумкин. Бундай жараён ёки маҳсулот (хизмат) бевосита туризм соҳаси корхоналари учун ҳам тааллуқлидир. Чунки, туризм хизмат кўрсатишнинг энг муҳим соҳаларидан бири бўлганлиги учун ҳам, ушбу соҳа томонидан мижозларга кўрсатиладиган хизматларнинг инновацион шакли ва механизмларини талаб қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки, бугунги кунда рақобат кучли бўлган шароитда, иқтисодиётнинг барча соҳаларини, жумладан, туризм соҳасини ҳам, инновацияларсиз ривожлантириб бўлмайди. Бироқ, кўпгина корхоналар амалда инновацияларни қўллашга тайёр эмас. Чунки, инновациялар юқори даражада риск билан боғлиқ. Айниқса, агар инновацияни корхонанинг маълум хизмат тури ёки маълум бир ишлаб чиқарадиган маҳсулотига нисбатан эмас, балки корхонанинг бутун фаолиятига нисбатан қўллаш керак бўлса, шундай ҳолатларда корхона раҳбари инновацияларни қўллашни ва риск билан тўқнашишни хохламайди.

Аммо корхоналар ўз фаолиятини олиб бориш жараёнида рискни батамом йўқота олмайди, лекин яхши малакага эга бўлган, тажрибали раҳбар риск даражасини пасайтириш имконини топади. Шунинг учун ривожланиш истагида бўлган ҳар қандай корхона, жумладан, туристик корхоналар инновацияларни қабул қилиши ва ўз фаолиятида жорий қилиши керак. Биз олиб бораётган тадқиқотимизда ҳам, айнан, туристик корхоналарни ривожлантиришда инновациялардан фойдаланиш орқали

[1] Xhiliola Agaraj & Merita Murati “Tourism an Important Sector of Economy Development”, Annals - Economy Series Constantin Brancusi University, Faculty of Economics, vol. 1, 2009. P. 83-90.
[2] https://www.internetworldstats.com/dsl
[3] Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 6-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – С. 15.
[4] Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – С. 174.
[5] Оголева Л.Н. Инновационный менеджмент. − М.: ИНФРА, 2001. С. 23.

уларнинг самарадорлигини оширишни ёритиб беришни мақсад қилиб қўйдик.

Ўзбекистонда туризмга мужассамлашган улкан салоҳиятни руёбга чиқариш, уни миллий иқтисодиётни юксалтиришдаги ролини кескин ошириш, янги иш ўринларини яратишдаги мавқеини мустаҳкамлаш ушбу тармоқни тараққиётнинг анъанавий моделидан унинг инновацион моделига ўтишини тақозо этади. Бу борада мамлакатимизда жиддий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Биринчидан, кишилик жамияти тараққиётининг ҳозирги босқичида инновациялар фан ва техниканинг замонавий ютуқларини янги технологиялар, янги маҳсулотлар, коммуникацияларнинг янги воситалари, хизматларнинг янги турлари, бошқаришнинг ва аҳоли истеъмолини қондиришнинг янги усулларини қўллаш асосида Ўзбекистон миллий иқтисодиётини тез ва барқарор юксалтиришга имконият туғдиради. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йилнинг 21 сентябрида “Мамлакатни инновацион ривожлантиришнинг стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонида бу хусусда шундай баён этилган: “Илм-фан ва техника ютуқларини кенг қўллаган ҳолда, иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш Ўзбекистон Республикасини жадал ривожлантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади”. Шу юзасидан давлат раҳбари 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантиришнинг стратегияси ҳамда стратегиясини амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси” шунингдек, Ўзбекистон Республикасини 2030 йилгача кўрсатилган ривожланитиришнинг мақсадли кўрсаткичларини тасдиқлади[1]. Инновацион тараққиётнинг натижавийлиги унинг инсон фаолиятини барча турларини ва миллий иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларини қамраб олиш даражаси билан белгиланади. Бу борада туризм ҳам миллий иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисми сифатида, истисно эмас.

Иккинчидан, туризм соҳасига катта миқдордаги ресурслар жалб этилган ва улардан инновацион асосда самарали фойдаланиш, соҳани тез суръатлар ва барқарор ривожлантиришнинг асосий шарти ҳисобланади. 1992 йилда Рио-де-Жанейро Конференциясида қабул қилинган таклифга мувофиқ, ресурсларнинг батамом тугатилиб кетишига йўл қўймасдан, келгуси авлодлар учун ҳам имконият қолдирган ҳолда эришилган ривожланиш барқарор ривожланиш деб айтилади.

Учинчидан, глобаллашув жараёнлари жадаллашувининг бевосита таъсири остида туризм бозорида рақобат муҳитининг тобора кескинлашиб бораётганлиги ва инновацион тараққиёт туристик маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини оширишнинг асосий омилига айланганлиги. Туризм соҳасининг ўзига хос хусусиятларидан бири – унинг юқори даромадлигидир.

Тўртинчидан, Ўзбекистонда туризмни тараққиётнинг инновацион йўлига ўтказиш зарурати мамлакатнинг ушбу тармоғида ривожланиш суръатларининг сустлиги, туристик салоҳиятдан фойдаланиш кўрсаткичларининг пастлиги, жаҳон туристик бозоридаги мавқеининг заифлиги, ҳалқаро таққослама ва тенглаштиришларда бардош бера олмаётганлиги билан изоҳланади.

Бешинчидан, дунё мамлакатлари аҳолиси реал даромадларнинг узлуксиз ўсиб бориши, унинг истеъмоли таркибида хизматлар улушининг ортиб бориши натижасида туристик хизматларга, айниқса уларнинг сифатига талабнинг динамик тарзда ўсиб бораётганлиги ҳам, тармоқда инновацион фаолиятни ривожлантиришни тақозо этади. Туризм хизматларига талабнинг ўсиш истиқболлари кенг ва бепоён. Туризм янги турларининг пайдо бўлиши, аҳоли сони ва даромадларининг ўсиши, сифатли туристик хизматларга талабнинг ортиб бориши эвазига соҳа хизматларига талаб ҳам узлуксиз ўсиб бораверади.

Олтинчидан, инновациялар ва уларни кенг қўллаш туристик корхона ва ташки-

[1] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантиришнинг стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. 2018 йил 21 сентябрь. // https://lex.uz

лотлар учун юқори ижтимоий аҳамият касб этади. Алоҳида олинган туристик корхонада ташкилий инновациялар (масалан, меҳнатни илмий ташкил қилиш, инновацион менежмент) жисмоний меҳнатни енгиллаштиришга, ишчи-ходимлар меҳнат шароитини яхшилашга, қўл меҳнатининг жами меҳнат сарфларидаги улушини камайтиришга хизмат қилади.

Ўзбекистонда туризмни жадал ривожлантириш концепциясини амалга ошириш учун зарур бўлган инвестицион ресурсларни жалб этиш муаммосини ҳал этишнинг икки омили мавжудлигини эътироф этамиз. Биринчи омил – бу экстенсив омил бўлиб, у соҳага жалб этиладиган инвестицион ресурслар ҳажмини кенгайтиришни назарда тутади. Иккинчи омил иқтисодий ўсишнинг интенсив омиллари билан боғлиқ бўлиб, сарфланган ҳар бир инвестицион ресурс бирлигига кўпроқ натижа олиш (капитал самарадорлиги, капитал сиғими, фойда ва ҳоказолар)да[1] намоён бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан умумий хулоса шундан иборатки, Ўзбекистонда туризмни мамлакат миллий иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бирига айлантириш мақсадида тез суръатлар билан ривожлантиришни зарурий инвестицион ресурслар билан таъминлашнинг экстенсив омиллари бениҳоя чекланган аҳамиятга эга. Демак, соҳанинг инвестицион ресурсларга эҳтиёж ва талабларини қондиришда асосий омилни интенсив омиллар ўйнаши лозим. Иқтисодий ўсиш фақат экстенсив ёки фақат интенсив омиллар ҳисобидан амалга ошмайди. Лекин у ёки бу гуруҳ омилларининг устунлигига эришиш мумкин: “Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир-бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли кўпроқ устувор экстенсив ва устувор интенсив иқтисодий ўсиш турлари ҳақида сўз юритилади”. Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда инвестицион ресурсларнинг беҳад танқислиги шароитида интенсив омилларнинг иқтисодий ўсишдаги роли ва улуши қанча юқори бўлса, шунча яхши. Бу нисбат бизнинг тасаввурларимизга ва ҳисоб-китобларимизга кўра тахминан ¼ нисбатда интенсив омиллар фойдасига бўлмоғи керак, яъни туризмда иқтисодий ўсишнинг 25 фоизи экстенсив, қолган 75 фоизи эса интенсив омиллар ҳисобидан амалга ошиши мақсадга мувофиқ.

З.Мухаммедова

Пути повышение эффективности инвестиционных ресурсов в инновационном развитии туризма

Аннотация: В статье обоснованы направления повышения эффективности использования инвестиционных ресурсов в инновационном развитии туризма и значительная роль инноваций в стране.

Ключевые слова: туризм, инновации, инновационное развитие, инвестиционные ресурсы, концептуальная направленность.

Z.Mukhammedova

Ways to increase the efficiency of investment resources in innovative development of tourism

Abstract: The article substantiates the directions of increasing the efficiency of the use of investment resources in the innovative development of tourism and the significant role of innovation in the country.

Keywords: tourism, innovation, innovative development, investment resources, conceptual focus.

А.И.Рахматов – СамИСИ таянч докторанти

ТУРИЗМ СОҲАСИДА ЮҚОРИ МАЛАКАЛИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР ВА УЛАРНИ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИНИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Ушбу мақолада туризм соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлашга таъсир этувчи омиллар ва ўзаро боғлиқлиги эконометрик модел асосида таҳлил этилган.

Калит сўзлар: туризм, кадр, малака, концепция, туроператор, бакалавр, магистр, таълим, сифат, экспоненциал тренд.

Кириш. Иқтисодиётнинг ривожланишида таълим ҳар доим муҳим рол ўйнаган. Глобализация шароитида эҳтиёжларни қондириш учун билимли ва малакали кадрлар

[1] Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Баркамол файз медиа, 2017. Б. 489 - 491.

заҳирасини шакллантириш ҳар қандай иқтисодиётнинг ривожланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Қобилиятли ишчи кучи давлат, мамлакат корхоналарини керакли меҳнат ресурслари билан таъминлашда иштирок этади. Бугунги инновацион ривожланиш даврида, инсон капитали сифатига алоҳида эътибор қаратилмоқда, кадрларнинг билим даражасига юқори талаблар қўйилмоқда. Ҳар бир инсон учун таълим замонавий жамиятда муваффақият қозонишнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади [1]. Масалан, 2016 йилда АҚШда ўтказилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, маълумоти тўлиқ бўлмаган ишчилар тўлиқ олий маълумотли ишчилар маошининг 65 фоизини олиши ҳамда дипломи бор ишчилар дипломга эга бўлмаганларга қараганда 72% кўп маош олиши аниқланган [2]. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида "таълим, маданият, адабиёт, санъат ва спортни ривожлантириш, ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш" аниқ вазифалари белгиланган. Олий маълумотли кадрлар тайёрлаш соҳасида мамлакатда илмий асосланган дастурий ёндашув амалга оширилмоқда, бунда фан, ишлаб чиқариш ва технология бўйича янги ғояларнинг яратилиши иқтисодиёт ва жамиятни ўзгартирмоқда. Билимга асосланган юқори технологияли ишлаб чиқариш маданиятининг шаклланишида таълим муҳим ўрин тутади, чунки замонавий мураккаб ишлаб чиқаришда ишчи қанчалик малакали бўлса, унинг умумий маданияти ва сифати шунчалик юқори бўлади.

Таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси Ўзбекистон иқтисодиётининг инновацион салоҳиятининг ошишига ҳисса қўшмоқда. Бу соҳада амалга оширилаётган миллий лойиҳа ва дастурларнинг мақсади - маҳаллий корхоналарни илғор меҳнат услубларига ўргатиш, ишлаб чиқариш, фан ва таълим ўртасида ҳамкорликни кучайтириш орқали маҳаллий корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мамлакатимизнинг иқтисодчи олимларидан Қ.Х.Абдурахманов [3], М.Қ.Пардаев[4], Тухлиев И.С.[5], М.Э.Пўлатов , Қ.Ж Мирзаев [6], Б.Ш. Сафаровларнинг [7] илмий-тадқиқот ишларида - туризм соҳасида юқори малакали кадрларни тайёрлаш билан боғлиқ қандай тенденциялар мавжуд, туризмни ривожлантириш страгиясини асосий муаммолари ва уни ҳал этишда юқори малакали кадрларнинг роли, туризм соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлашга қўйиладиган талабнинг ўзига хос хусусиятлари, Европа ОТМ ва туризм ўртасидаги қандай интеграцион алоқалар мавжуд, хорижда туризм соҳаси учун юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг муаммолари, туризм соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг ҳудудий ва миллий тенденциялари каби муаммолар ўрганилган. Юқорида номлари зикр этилган олимларни илмий асарларини методологик жиҳатларини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида шундай хулосага келиндики, ҳозирга қадар ОТМларда туризм соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлашни ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатларига доир илмий-тадқиқотлар олиб борилганлигига қарамай, ушбу муаммо бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда ва туризм йўналишида юқори малакали кадрлар тайёрлашга таъсир этувчи омиллар, уларнинг ўзаро боғлиқлигининг таҳлили борасида тадқиқотлар олиб бориш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Тадқиқот методологияси. Анализ ва синтез, индукция ва дедукция, кўп омилли ва динамик таққослаш, даврийлаштириш, корреляция ҳамда иқтисодий-математик моделлаштириш, истиқболли башоратлаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар .Замонавий интеграция жараёнлари тадқиқот, таълим ва ишлаб чиқариш муаммоларини ҳал қила оладиган, шунингдек иш берувчиларнинг юқори малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжларини қондира оладиган маълум ташкилий шаклларда (технопарклар, тадқиқот университетлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, консалтинг фирмалари) ривожланмоқда. Таълим, фан ва ишлаб чиқаришдаги интеграцион комплекслар ривожланишининг асосий шартлари сиёсий, тартибга солувчи, иқтисодий ва ижтимоий-маданий шароитлардан келиб чиқади. Сиёсий шартлар давлат даражасида амалга оширилади, мавжуд ва барқарор сақланиб қолган

ижтимоий амалиётни ўзгартириш зарурлигини кўрсатади. Бундай эҳтиёж дунёдаги ижтимоий ўзгаришларга жавобан пайдо бўлади: илмий ва амалий тараққиётнинг тезлашиши, ахборотлаштириш жараёнларининг кучайиши кузатилади. Бироқ, таълим сифатини ошириш мақсадли шартларни талаб қилади, биринчи навбатда давлат томонидан чуқур ислоҳотларнинг амалга оширилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда олий таълимнинг қиймати ошиб бормоқда, бугунги кунда ёшларнинг катта қисми олий ўқув юртларига киришни хоҳламоқда. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ёшлари чет тилларини, асосан инглиз тилини ўрганишга ва техник соҳада, ахборот - коммуникация технологиялари бўйича ўз билимларини оширишга интилишади.

Шу билан бирга, интеграция жараёнида ёшларни маънавий -ахлоқий тарбиялаш бўйича тизимли иш олиб бориш ва бу борадаги камчиликларни бартараф этиш зарур. Таълимни ислоҳ қилиш шароитида, бугунги кунда олий таълимда талабалар сонини меҳнат бозори талабига мос ҳолда режалаштириш, уларга жаҳон талаблари даражасида шарт-шароит яратиб бериш, ўз устида ишлашини рағбатлантириш кабилар долзарб аҳамият касб этади.

Тадқиқотимизда биз туризм соҳасида таҳсил олаётган бакалавриат ва магистратура талабалари сони ўзгаришига таъсир этувчи омилллар сифатида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони, меҳмонхоналар сони, олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони ва ялпи ички маҳсулотда туризм улуши каби омилларни танладик.

$$Y = \alpha + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \varepsilon$$

$Y -$ Туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалаврлар/магистрлар сони;

X_1 –муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони, гектар;

$X_2 -$ меҳмонхоналар сони;

$X_3 -$ олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони;

$X_4 -$ туризмнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши, фоизда;

ε –хатолик.

Юқоридаги эконометрик модел эрксиз ўзгарувчи (Y) га тўртта ўзгарувчи (X)лар таъсирини статистик баҳолашга хизмат қилади. Ушбу модел асосида қуйидаги гипотезани текшириш мумкин:

$H_0 - \beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ лардан камида биттаси нолдан фарқли;

$H_1 - \beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ ларнинг барчаси нолга тенг;

Бунда H_0 гипотеза омилларнинг камида биттаси эрксиз ўзгарувчига таъсири статистик аҳамиятга эга эканлигини, унга қарама қарши H_1 гипотеза эса ҳеч бир омилнинг таъсири статистик аҳамиятга эга эмаслигини англатади.

Биз таҳлилни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси ҳамда Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги маълумотларидан фойдаландик. Ушбу маълумотлар 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Эрксиз ўзгарувчига таъсир қилувчи омиллар динамикаси

Йил-лар	Муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони, гектар	Меҳмонхона-лар сони	ОТМларда ўқитувчилар сони	Туризм-нинг ЯИМдаги улуши[1]	Туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалавр-лар сони	Туризм йўналишида таҳсил олаётган магистрлар сони
2011	823,2	500	23021	0,32	236	4
2012	885,4	483	22394	0,41	297	17
2013	885,4	541	22769	0,43	331	17
2014	885,5	613	23148	0,86	488	22
2015	885,5	661	23532	0,84	425	23

2016	885,5	750	24909	0,71	471	22
2017	874,5	816	23961	1,4	581	24
2018	1545,7	916	25107	2,6	800	26
2019	1545,9	1051	26664	2,9	1224	73

1-жадвал маълумотлари асосида биз туризм соҳасида таҳсил олаётган бакалаврлар ва магистрлар сонига таъсир этувчи омилларнинг статистик таъсирини баҳолаш учун MS EXCEL ҳамда EVIEWS 10 дастурларидан фойдаландик. Бунда ҳар бир омилнинг вақт қатори бўйича ўзгариши ва кескин ўзгарувчи қийматлар қабул қилмаслиги текширилди.

Биз аввалambор омиллар ўртасида корреляцион боғланиш даражасини текшириш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик [3] (2-жадвал). 2-жадвалдан кўриниб турибдики, барча омиллар ўртасида корреляция 0,8 дан юқори натижани кўрсатмоқда. Бу эса ўз навбатида мультиколлинеарлик муаммоси мавжудлигидан далолат беради.

2-жадвал

Корреляция матрицаси

	Муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, гектар	Меҳ-монхо-налар сони	ОТМларда ўқитув-чилар сони	Туризм-нинг ЯИМдаги улуши	Туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалаврлар сони
Муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, гектар	1,00				
Меҳмонхоналар сони	0,82	1,00			
ОТМларда ўқитувчилар сони	0,80	0,95	1,00		
Туризмнинг ЯИМдаги улуши	0,94	0,94	0,87	1,00	
Туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалаврлар сони	0,88	0,94	0,92	0,96	1,00

Яъни ҳар бир омил бошқа омилни яхши акс эттириши сабабли, бу ерда кўп омилли регрессия тенгламасини тузиш, чизиқли регрессия асосида ётувчи ҳар бир эркли ўзгарувчи бошқа эркли ўзгарувчига таъсир этмайди деган гипотезага зид келади. Шундан келиб чиққан ҳолда, биз ҳар бир омилни алоҳида эрксиз ўзгарувчига таъсирини баҳоладик.

Таҳлил жараёнида биз туризмнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг ўзгариши туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалавр талабалари сонига таъсири статистик аҳамиятга эга эканлиги аниқладик. Ушбу таҳлил натижалари қуйидаги 3-жадвалда келтирилган:

3-жадвал

Бирламчи эконометрик таҳлил натижалари

Ўзгарувчилар	R квадрат	Коэффициентлар	Стандарт хатолик	t-статистика	P-қиймат
Озод ҳад	0,91	183,63	52,67	3,48	0,01
Туризмнинг ЯИМдаги улуши		305,66	35,75	8,55	0,00

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, туризмнинг ЯИМдаги улуши туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалаврлар сони ўзгаришининг 91 %ини тушунтириб беради. Шу билан бирга, туризмнинг ЯИМдаги улуши эрксиз ўзгарувчига таъсири ишончлилик даражаси 99 % бўлганда ҳам статистик аҳамиятга эга эканлигидан р нинг паст қийматидан кўриш мумкин. Умуман олганда, юқоридаги жадвал асосида қуйидаги регрессия тенгламасини тузиш мумкин:

$$Y_{bakalavr} = 183{,}63 + 306X_4$$

Яъни туризмнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 1 %га ошса туризм соҳасида бакалаврлар сони 306 тага ўсади деган хулосага келиш мумкин. Бунда ялпи ички маҳсулотда туризмнинг улуши ўсиши, ушбу соҳада малакали кадрларга талабнинг ортишига ва шу орқали бакалаврлар сони кўпайади деб изоҳланади. Худди шу каби биз магистрлар сонига ҳам юқорида келтирилган омилларнинг таъсирини баҳоладик. Таҳлил жараёнида ассимптотик апроксимация усули қўлланилиб, бунда экспоненциал тренд чизиғи орқали прогноз қилиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Таҳлил натижасида қуйидаги 4-жадвал маълумотлари шакллантирилди.

4-жадвал

Иккиламчи эконометрик таҳлил натижалари

Ўзгарувчилар	R квадрат	Коэффициентлар	Стандарт хатолик	t-статистика	P-қиймат
Озод ҳад		-248,94	70,39	-3,5	0,009
ОТМларда ўқитувчилар сони	0,68	0,011	0,002	3,9	0,006

4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони туризм соҳасида таҳсил олаётган магистрлар сони ўзгаришининг 68 %ини тушунтириб беради. Юқоридаги жавдал маълумотлари асосида қуйидаги регрессия тенгламасини тузиш мумкин:

$$Y_{magistr} = 0{,}01X_3 - 248{,}94$$

Юқоридаги формулани қуйидагича тушунтириш мумкин: олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони 100 тага кўпайса туризм йўналишида таҳсил олаётган магистрлар сони биттага ортади. Яъни умуман олганда жамиятда ўқитувчиларга талабнинг ортиши магистрлар сонининг ҳам ўсишига туртки бўлади деган мантиқий хулосага келиш мумкин. Магистратура йўналишига топширувчи талабаларнинг асосий мақсади келажакда педагогик фаолият олиб бориш эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, тадқиқот натижалари мантиқан тўғри эканлигини таъкидлаш мумкин. Омилли таҳлил натижасида юқорида келтириб ўтилган H_0 гипотезани қабул қилиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Туризм соҳасида бакалавр ва магистратура мутахассисликлари бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашга таъсир этувчи омиллар ва ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг эконометрик модели ишлаб чиқилди. Ушбу модел туризм соҳасида таҳсил олаётган бакалавриат ва магистратура талабалари сони ўзгаришига таъсир этувчи омилллар сифатида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдони, меҳмонхоналар сони, олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони ва ялпи ички маҳсулотда туризм улуши ўртасида кучли корреляцион боғлиқлик мавжудлигини кўрсатди. Таҳлил жараёнида биз туризмнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг ўзгариши туризм йўналишида таҳсил олаётган бакалавр талабалари сонига таъсири статистик аҳамиятга эга эканлиги аниқладик . Корреляция коэффициенти мос барча омиллар ўртасида корреляция 0,8 дан юқори натижани кўрсатмоқда Ушбу рақамларга асосан, туризмнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 1 % га ошса туризм соҳасида бакалаврлар сони 306 тага ўсади, олий таълим муассасаларида ўқитувчилар сони 100 тага кўпайса туризм йўналишида таҳсил олаётган магистрлар сони биттага ортади. Яъни умуман олганда жамиятда ўқитувчиларга талабнинг ортиши магистрлар сонининг ҳам ўсишига туртки бўлади деган мантиқий хулосага келинди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Антасюк В.И. (2016) Анализ факторов влияющих на выбор иностранными студентами страны для получения высшего образования за рубежом. Как ДВФУ может привлечь иностранных студентов? Известия Восточного института 2016/2 (30). Стр. 65-78
2. Взгляд на образование // Деловая газета «Взгляд» [Электронный документ]. URL http://vz.ru/society/2006/9/15/49031.html (Дата обращения: 25.04.2015 г.).
3. Абдурахмонов Қ.Х. Менеджмент туризма. Учебное пособие. – Т.: Филиал ФГБОУ ВПО “РЭУ им. Г.В.Плеханова” в г. Ташкенте, 2013. – 248 с.;
4. Пардаев М.Қ. ва бошқ. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: Иқтисодиёт-молия, 2008. – 260 б.;
5. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Национальные модели развития туризма. – Т.: Гос.науч. изд-во “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006. – 238 б.;
6. Пўлатов М.Э., Мирзаев Қ.Ж. ва бошқ. Глобал иқтисодий ривожланиш (туризм иқтисодиёти). Ўқув қўлланма. – Т.: Фан ва технология, 2018. – 296 б.
7. Сафаров Б.Ш. ва бошқа муаллифлар. Туризм: назария ва амалиёт. – Т.: Фан ва технология, 2018. – 400 б.;
8. Ўзбекистон рақамларда. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. – Т., 2020.
9. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами. 2010-2019. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. – Т.: 2019.
10. Ўзбекистон рақамларда.Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2010, 2015, 2019.
11. https://uzbektourism.uz - Ўзбекистон Республикаси Туризм қўмитасининг расмий сайти.

А.Рахматов

Анализ факторов, влияющих на подготовку высококвалифицированных кадров в сфере туризма и их взаимосвязь

Аннотация: В статье анализируются факторы, влияющие на подготовку высококвалифициро-ванных кадров в сфере туризма, и их взаимоза-висимость на основе эконометрической модели.

Ключевые слова: туризм, персонал, квалификация, концепция, туроператор, бакалавр, магистр, образование, качество, экспоненциальный тренд.

A.Raxmatov

Analysis of the factors influencing the training of highly qualified personnel in the field of tourism and their interrelation

Abstract: This article analyzes the factors influencing the training of highly qualified personnel in the field of tourism and their interdependence on the basis of the econometric model.

Keywords: tourism, personnel, qualification, concept, tour operator, bachelor, master, education, quality, exponential trend.

КИЧИК БИЗНЕС ВА ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИК

Ш.С. Олтаев – СамИСИ доцент в.б., и.ф.н.

ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Ушбу мақолада оилавий тадбиркорликни ривожлантиришда инновацион фаолиятнинг ўрни танқидий қайта кўриб чиқилиб, эскирган, замон талабига жавоб бермайдиган бюрократик тўсиқ ва ғовлар бекор қилинганлиги, ҳамда кўрилган чоралар натижасида республикада ишбилармонлик муҳити яхшиланиши, оилавий тадбиркорлик субъектлари ва хусусий инвесторлар учун кенг имкониятлар яратилганлиги тўғрисида қарашлар баён этилган.
Калит сўзлар. Тадбиркорлик, инновацион ғоялар, оилавий тадбиркорлик, давлат дастурлари, кредитлаш тартиби, кредит миқдори, оилавий ишлаб чиқариш, оиланинг даромади, ҳунармандчилик, касаначилик, савдо, хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш.

Кириш. Мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотлар натижасида аҳолини тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб қилиш, ҳунармандчилик, касаначилик, савдо, хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятининг бошқа соҳаларида бандлигини таъминлаш орқали уларнинг қўшимча ва барқарор даромад манбалари шаклланишига шарт-шароитлар яратиш борасида бир қатор дастурий чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида аҳолимизнинг, айниқса, чекка ҳудудлардаги ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларнинг маълум бир миқдорда иқтисодий ҳолатини яхшилашга ёрдам берди.

Оилавий тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишни енгиллаштириш ва рағбатлантириш мақсадида соҳага оид қатор тарғиботлар танқидий қайта кўриб чиқилиб, эскирган, замон талабига жавоб бермайдиган бюрократик тўсиқ ва ғовлар бекор қилинди. Кўрилган чоралар натижасида республикада ишбилармонлик муҳити яхшиланди, оилавий тадбиркорлик субъектлари ва хусусий инвесторлар учун кенг имкониятлар яратилди. Бундай ижобий ўзгаришлар нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан ҳам кенг эътироф этилмоқда. Жумладан, Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорацияси томонидан эълон қилинган "Бизнес юритиш - 2020" ҳисоботида Ўзбекистон 69- ўринни эгаллаб, ислоҳотлар миқёси ва самарадорлиги бўйича дунёнинг энг яхши 20 та ислоҳотчи давлати қаторидан жой олди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўтиш даврида оила хўжалиги иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари ва оилавий тадбиркорликни ривожлантиришнинг айрим назарий ва амалий жиҳатлари МДҲ мамлакатлари иқтисодчи олимларидан Бабаева Л., Багдановский В., Бархатова Н.М., Барышников М., Волков А., Жеребин В., Зверева Н.В., Капелюшников Р., Разумнова И.И ва бошқаларнинг илмий-тадқиқотларида ҳам қараб чиқилган.

Ўзбекистонда эса, Ўлмасов А., Ғуломов С.С., Абдуллаев Ё.А., Ҳусанов Р.Ҳ., Пардаев М.Қ., Ваҳобов А., Мамадвалиев Т., Шодиева Г.М. кабиларнинг илмий ишларида оилавий тадбиркорликнинг шаклланиши ва ривожланиши, оилавий хўжалик юритиш шакллари самарадорлиги ва оила хўжалиги мулки ва даромадини ошириш йўлларининг айрим жиҳатлари ёритилган. Жумладан, М.Қ.Пардаевнинг илмий ишларида оилавий хўжалик юритиш шаклларининг объектив зарурати, моҳияти ва хусусиятларини очиб берган. Бу хўжалик фаолиятининг самарадорлик мезони ва кўрсаткичлари маълум бир тизимга солинган ҳолда ёритилган. Оилавий хўжаликлар фаолияти самарадорлигини оширишга ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани, уларнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ташкил этишнинг зарурати, бу борадаги мавжуд муаммолар ўрганилиб, уларни бартараф этиш бўйича муаллиф томонидан ривожланган мамлакатлар тажрибаси ўрганилган ҳолда ва республика хусусиятидан келиб чиқиб, ишлаб чиқилган.[5] Г.Шодиеванинг "Оила хўжалиги мулки ва даромадини кўпайтириш йўллари" мавзусидаги номзодлик диссертациясида бозор муносабатлари шароитида оила хўжалиги микроиқтисодиётнинг таркибий қисми эканлиги назарий жиҳатдан асосланган[6]. Бундан ташқари, оила хўжалиги ва қишлоқ хўжалигидаги оилавий асосда хўжалик юритиш шаклларини фақат истеъмол қилувчи субъект эмас, балки бозор муносабатларининг фаол иштирокчисига айланаётганлигини илмий жиҳатдан асослаган. Аммо амалга оширилган илмий ишларда хизмат соҳаларида оилавий

тадбиркорликни шакллантириш ва ривожлантириш масалалари илмий жиҳатдан етарлича тадқиқ этилмаган.

Иқтисодиётнинг ривожланиши ва бозор ислоҳотларини амалга оширилишини таъминлаш мамлакатимизда кичик бизнесни ва тадбиркорликни ривожлантириш даражасига боғлиқлиги кўриниб турибди. Республикамизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига илғор технологияларни кенг жорий этиш, ишбилармонларга янада эркинлик бериш мақсадида изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу борада Президентимиз Ш.Мирзиёев "Тадбиркорлар сафини кенгайтириш, жумладан, юқори технологиялар, илм-фаннинг энг сўнгги ютуқларига асосланган техника ва асбоб-ускуналарни мамлакатимизга олиб келиш ва жорий этиш учун уларга муносиб шароитлар яратиш бизнинг биринчи галдаги вазифамиз бўлиши шарт. Керак бўлса, хориждаги етакчи компания ва ташкилотларда тажриба орттириши, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиши учун уларга ҳар томонлама имконият туғдириб беришимиз лозим", деб таъкидлайдилар. [1]

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий фикрлаш, гуруҳлаш, таққослаш, омилли таҳлил, танланма кузатиш усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 13 августдаги "Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатла-рини кучайтириш, тадбиркорлик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш борасидаги ишларни ташкил қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар, шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурслар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш тўғрисида"ги ПФ-5780-сон Фармонида белгиланган вазифаларни изчил амалга ошириш ҳамда кичик бизнес, оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш, хотин-қизлар ва ёш авлод ташаббусларини қўллаб-қувватлаш борасидаги дастурларда давлат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уларнинг мақсадлилигини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш мақсадида 2019 йил 24 октабрдаги "Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш давлат дастурлари доирасида амалга оширилаётган лойиҳаларни кредитлаш тартибини такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарорига дастур доирасида 2020 йилда марказлашган ресурслар ҳисобидан оилавий тадбиркорликни ривожлантириш учун 2 418,0 млрд сўм маблағ молиялаштириш белгиланган. Хусусан 2020 йилда АТ Халқ банки, Микрокредитбанк, АТБ ва Агробанк дастурлар доирасида Самарқанд вилояти учун "Оилавий тадбиркорлик" йўналишига 352,0 млрд сўм маблағ кредитлаш белгиланди. Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш учун кредитлар иш билан таъминлашга кўмаклашиш Давлат жамғармаси маблағлари ҳамда банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан берилади. [1]

Ажратилаётган имтиёзли кредитларнинг муддати иш билан таъминлашга кўмаклашиш Давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 2 йилгача муддатга 6 ой имтиёзли давр билан ажратилади. Банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан лойиҳани қоплаш муддатидан келиб чиқиб 3 йилгача муддатга ажратилади. Режага кўра, дастур олис, табиий-иқлим шароити оғир ҳудудларда аҳолининг моддий шароитларини тубдан яхшилаш, турмуш тарзи сифати ва даражасини оширишга хизмат қилиши керак. Тадбиркорлик билан шуғулланиш истагида бўлган аҳолининг ташаббусларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларга имтиёзли кредитлар ажратиш ҳамда ишбилармонлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга оширишда амалий ёрдам кўрсатилиши белгиланган.

Иқтисодий ислоҳотларнинг устувор йўналишларидан келиб чиқадиган бўлсак, оилавий тадбиркорлик функциялари қуйидаги ижтимоий-иқтисодий тадбирлардан таркиб топмоқда:

биринчидан, ёш авлодни тарбиялаш ва ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш;

иккинчидан, оиланинг истеъмол талабини қондириш;

учинчидан, оилавий тадбиркорлик фаолиятини юритиш;

тўртинчидан, оила жамғармаси ҳисобидан инвестицион имкониятларни вужудга келтириш, мулкий даромадлардан самарали фойдаланиш;

бешинчидан, давлат билан "ички" иқтисодий алоқалар (солиқларни тўлаш, трансферт тўловлардан фойдаланиш), чет давлатлар билан иқтисодий алоқалар, хусусан, турли хил пул

ўтказмалар ва меҳнат шартномалари тузиш ва б.

Мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш дастури доирасида иқтисодий ўсишни таъминлаш, янги иш ўринларини ташкил қилиш, бандлик муаммосини ҳал этиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишда тобора муҳим ўрин тутаётган оилавий тадбиркорликни жадал ривожлантириш, рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилади. Бундай натижа биринчи навбатда оилавий тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан доимий қўллаб-қувватланаётгани самараси бўлиб, мамлакатимизда оилавий тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишига унга хизмат кўрсатувчи инфратузилма муассасаларининг ташкил этилиши ва хизмат сифати даражасининг яхшиланиб бораётганлигидан деб изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Мамлакатимизда кичик бизнес соҳасига ўндан ортиқ турдаги 8 мингга яқин инфратузилма муассасалари хизмат кўрсатиб, фаолият учун зарур шарт-шароитларни яратиб бермоқда. Бунинг натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг мамлакатимизда янги иш ўринларини ташкил қилиш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишнинг муҳим омили сифатидаги натижалари салмоқли бўлиб бормоқда. Шунингдек, республикада бизнесни фаоллаштириш бўйича чора-тадбирлар янги кичик корхоналар ва микрофирмаларнинг пайдо бўлишига, энг муҳими янги иш ўринларини яратишга ҳисса қўшди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг асосий хусусияти шуки, унинг учун минтақавий омиллар қоида тариқасида, инвестициялар жалб этиш жараёнига таъсири жиҳатидан устунлик қилади. Инвестициявий муҳит таҳлилини тармоқлар бўйича олиб бориш зарурлигини кўрсатиб ўтиш керак. Чунки, ижобий инвестициявий омиллар турли тармоқлар учун ўзига хос жиҳатларга эга. Шу боис ҳам, Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш ҳамда иш муҳитини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар фаол давом эттирилмоқда. Шу билан бирга, мамлакатимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган устувор йўналишлардан бири бўлган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларнинг қатъий олдини олиш керак.

Хулоса ва таклифлар. Оилавий тадбиркорликнинг қарор топиши мамлакатимизда жуда кўп ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишини инобатга олиб, уларни ривожлантиришнинг зарурлигини белгиловчи омиллар аниқланди. Булар қуйидагиларда намоён бўлиши асосланди:

биринчидан, оилавий тадбиркорликнинг оилалар моддий фаровонлигини таъминлашдаги ўрни;

иккинчидан, оила аъзоларининг ўзини ўзи иш билан банд қила олиш имкониятлари;

учинчидан, оилавий тадбиркорликнинг ЯИМда, касаначиликда, саноат соҳасида, қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмида, қурилиш ишлари, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаларидаги ҳиссаси. Булар оила хўжалигининг иқтисодиётда тутган ўрнини ҳам белгиловчи кўрсаткичлар бўлиб ҳисобланади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб оилавий тадбиркорликни рақамли иқтисодиёт шароитида ривожлантиришда қуйидаги таклифларни берамиз:

биринчидан, Республикамиз вилоятларида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш учун маҳаллий ҳокимият бошқаруви томонидан оилавий тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг зарурий шарт-шароитларини яратиб бериш, ишлаб чиқариш ва истеъмол товарлари вилоят аҳолисининг иқтисодий ҳолатларини эътиборга олган ҳолда нархларнинг асоссиз ўсишини олдини олиш зарур;

иккинчидан, оилавий тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришдан асосий максад нафақат аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш, маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланиш асосида маҳаллий саноат тармоқларини ривожлантириш, балки мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ҳам оширишдир;

учинчидан, вилоят туманлари бўйича оилавий тадбиркорликни ривожланишини таҳлил қилиш асосида туманларда оилавий тадбиркорлиги йўналишлари бўйича туманлардаги унинг иқтисодий ўсиш кўрсаткичи вилоятнинг ўртача кўрсаткичларидан паст ва унинг асосий сабаблари маҳаллий табиий ресурслардан фойдаланмаслиги, инвестиция тушумларининг турли даражада эканлиги, зарурий хомашё билан таъминланмаганлиги, хорижий инвестициялар тушумини талаб даражасида эмаслиги кредитга тўланадиган фоизларнинг юқорилигидир;

тўртинчидан, вилоятларда оилавий шаклида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, маҳаллий ресурслар асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш кам инвестиция маблағларини талаб этиб, уларнинг бозор коньюнктураси талабларига тез мослаша олишига имкон беради;

бешинчидан, оилавий тадбиркорлиги ишлаб чиқариш фаолиятини олиб боришда, ҳуқуқий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий омиллар ўзаро боғлиқликда амалга оширилиши унинг самарали инқирозсиз ривожланишини таъминлайди;

олтинчидан, оилавий тадбиркорлик субъектларини қишлоқ жойларида, аҳоли зич яшайдиган ҳудудларда жойлаштирилиши бозор иқтисодиётининг барқарор ривожланишини ва ишлаб чиқариш кучларини иш ўринлари билан таъминлашни, маҳаллий хомашё ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайди;

еттинчидан, оилавий тадбиркорлик фаолияти ўзининг хусусияти ва турларига қараб ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва маслаҳат тадбиркорликларидан иборат бўлиб, улар мустақил субъект сифатида бозор иқтисодиёти шароитида ўзаро боғлиқликда фаолият олиб боришлари зарур. Бунинг учун вилоят туманларида инновацион молиялаштириш, пул-кредит, ахборот, консалтинг, франчайзинг, инжиринг ва лизинг хизматлари тадбиркорлигини рақобат асосида ташкил этиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. "Оилавий тадбиркорликни ривожлантириш давлат дастурлари доирасида амалга оширилаётган лойиҳаларни кредитлаш тартибини такомиллаштириш чора- тадбирлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 24 октябрдаги ПҚ-4498 сонли қарори.
2. "Ҳудудларда аҳолини тадбиркорликка кенг жалб қилиш ва оилавий тадбиркорликни ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги ПҚ-4231 сонли қарори.
3. "Фаол тадбиркорлик ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун шарт- шароитларни яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғриси"даги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, Тошкент шаҳри, 2018 йил 5 май.
4. "Ҳар бир оила-тадбиркор" дастурини амалга ошириш тўғриси"даги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори, Тошкент шаҳри, 2018 йил 7 июн.
5. Пардаев М.Қ. Ҳар бир оилада тадбиркорлик – ўзини ўзи банд қилиш имконияти (амалий тавсия). Самарқанд, СамИСИ, 2018. 240 бет.
6. Шодиева Г. Оила хўжалиги мулки ва даромадини ошириш йўллари. // Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Т., 1999 й.

Ш. Олтаев

Роль инновационной деятельности в развитии семейного предпринимательства

Аннотация: В статье критически рассматривается роль инновационной деятельности в развитии семейного бизнеса, устраняются устаревшие, бюрократические барьеры и препятствия, а также улучшается бизнес-среда в стране, создавая возможности для семейного бизнеса и частных инвесторов.

Ключевые слова: предпринимательство, инновационные идеи, семейный бизнес, государственные программы, процедуры кредитования, сумма ссуды, семейное производство, семейный доход, ремесла, надомный труд, торговля, услуги, производство.

Sh. Oltaev

The role of innovative activity in the development of family entrepreneurship

Abstract: This article critically reviews the role of innovative activities in the development of family business, the elimination of outdated bureaucratic barriers and obstacles, as well as the improvement of the business environment in the country, creating opportunities for family businesses and private investors.

Keywords: entrepreneurship, innovative ideas, family business, government programs, lending procedures, loan amount, family production, family income, crafts, home-based work, trade, services, manufacturing.

МЕНЕЖМЕНТ ВА МАРКЕТИНГ

Б.А.Искандаров – СамИСИ ўқитувчиси

ИҚТИСОДИЁТНИ РАҚАМЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА ҚУРИЛИШ САНОАТИ КОРХОНАЛАРИДА КОРПОРАТИВ БОШҚАРУВНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: мақолада корпоратив бошқарув асосидаги корхоналар фаолиятини ривожланишининг асосий устувор йўналишлари каби масалалар назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилинган.
Калит сўзлар: корпоратив бошқарув, модернизациялаш, инвестиция, инновация, самарадорлик, акциядорлик жамиятлари, инвестицион лойихалар, иқтисодий самарадорлик.

Кириш. Жаҳонда қурилиш саноати корхоналарида бошқарув механизми самарадорлигини ошириш ҳамда улар фаолиятига инновацияларни қўллаш, бошқарувнинг замонавий усулларидан фойдаланиш иқтисодий тараққиётнинг асосий воситаларидан бирига айланмоқда. «COVID-19 нинг глобал қурилиш саноати бозор қийматига таъсири бўйича сўнги ҳисоб-китобларга кўра, Global construction 2030 агентлиги маълумотларига кўра, 2030 йилга қадар дунё бўйича қурилиш материалларини ишлаб чиқариш ҳажми 85 фоизга ошиб, 15,5 трлн. АҚШ долл.ни ташкил этади. Бунда жаҳон бўйича ушбу сектор ўсишининг 57 фоизи асосан уч мамлакат – Хитой, АҚШ ва Ҳиндистонга тўғри келиши тахмин қилинмоқда. 2019 йилга нисбатан 6% га яқин пасайиш ва ҳар йили йиллик ўсиш 2020 йилга нисбатан 1,2% га ўсиш кутилмоқда. Шу-нингдек, қурилиш саноати учун 2019 йилда бинолар соҳасидаги энергия самарадорлигига глобал сармоя 2 фоизга ошиб, тахминан 152 млрд. долларни ташкил этган»[1]. Бу эса, жаҳонда ўз навбатида қурилиш материаллари саноати акциядорлик жамиятлари бошқаришда ташкилий-иқтисодий механизми самарадорлигини ошириб боришидан далолат беради.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда қурилиш материаллари саноати акциядорлик жамиятларини бошқаришда ташкилий-иқтисодий механизми самарадорлигини ошириш жараёнларини жадаллаштириш борасида кенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. 2021 йил 1 июнь ҳолатига кўра қурилиш соҳасида-ги корхона ва ташкилотлар сони 43,3 мингтага, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 5 мингтага кўпайган. Қурилиш корхоналари умумий сонининг 56,9% бино ва иншоотларни, 9,9% фуқаролик объектларини, 33,2% ихтисос-лаштирилган қурилиш ишларини қурилишига тенг бўлган[2]. Шунга кўра, қурилиш материаллари саноати соҳасида « бошқарувнинг замонавий стандарт ва усулларини жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш»[3], «акциядорлар ҳуқуқни ривожлантириш ва бошқарувнинг замонавий тамойилларини халқаро тажрибани инобатга олиб жорий этиш»[4] бўйича устувор вазифалар белгиланган. Ушбу вазифаларнинг самарали ҳал этилиши соҳа корхоналарини бошқаришда ташкилий –иқтисодий механизмлари самарадорлигини ошириш халқаро стандартлар асосида такомиллаштиришни тақозо этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили:Замонавий корпоратив менежментнинг турли йўналишлари ва таркибий қисмларини ишлаб чиқиш бўйича хорижлик олимларнинг фикр-мулоҳазалари атрофлича ўрганилган. Корпоратив бошқарув бўйича тадқиқотлар олиб борган иқтисодчи олим А.Берлининг тадқиқотларида корпорацияларни бошқаришда стратегияни танлаш ва корхона менежментини ривожлантириш, инвестицион фаолиятни бошқариш масалалари тадқиқ этилган[4]. Маҳаллий иқтисодчи олимлардан С.С.Гулямов[5], Д.Н.Раҳимова[6], Н.М.Расулов[7], М.С.Саидовларнинг[8] тадқиқот ишлари корпоратив бошқарув жараёнларини илмий-назарий асосларини яратишга қаратилган. Уларнинг илмий изланиш-

[1] https://globalabc.org/sites/default/files/inline-files/2020%20Buildings%20GSR_FULL%20REPORT.pdf, -p.26.
[2] https://anhor.uz/uz/stroitelystvo-v-uzbekistane/zbekistonda-urilish-2021-tarmo-dagi-muammolar-uning-olati-isti-bollari/
[3] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони. // www.lex.uz.
[4] Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони. // www.lex.uz.

ларида, мулк шакллари трансформацияси, корпоратив бошқариш моделларини мукаммал-лаштириш, акциядорлик корхоналарни ривожлантириш жараёнидаги масалаларда ўз ифода-сини топган. Жумладан, А.А.Хашимовнинг “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil 6/2020 (№ 00050) http://iqtisodiyot.tsue.uz 53 тадқиқотларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш шароитида кор-поратив тузилмаларни бошқаришни ривожлантиришнинг илмийметодологик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилган[9]. Р.И.Яушевнинг илмий изланишлари интеграцион корпоратив тузилмалар ва таъсисчилар капиталида давлат иштирокидаги корхоналарни бошқариш муаммоларига бағишланган[10]. М.Б.Хамидулин фонд бозорини ривожланиши, акциядорлик жамиятларида Кузатув кенгашининг роли ва аҳамияти масалалари устида фикр юритган[11]. Ўзбекистонда акциядорлик жамиятларини хусусийлаштириш масалалари Б.Ю.Ходиев[12], Б.Б.Беркинов[13] каби олимларнинг илмий-тадқиқотларида ўз ифодасини топган. Корпоратив бошқарувнинг замонавий хусусиятлари моҳиятан анча кенг бўлиб, бир пайтнинг ўзида ташкилотлардаги турли функцияларни, жумладан, менежмент, молия, ҳисоб, бизнес ҳуқуқи, бизнес этикаси ва иқтисодиётини мужассамлаштиради. Шунингдек, корпоратив бошқарув ҳисобдорлик, шаффофлик, ошкоралик, ижтимоий масъулият, ҳалоллик (софлик) каби жиҳатларни ҳамда бошқарув органлари, акциядорлар ва манфаатдор томонлар ўртасидаги муносабатларни қамраб олади. Бундан ташқари, ушбу хусусиятлар ташкилотларни самарали бошқариш ва назорат қилиш учун тартиб-қоидалар, сиёсат, усуллар ва таркибий тузилмаларни белгилаб беради. Корпоратив бошқарув хусусиятининг бундай кенг қамровлилиги боис, бу борада ягона умумқабул қилинган атама мавжуд эмас.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида қиёсий таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, тизимли таҳлил, илмий абстракциялаш, иқтисодий-математик моделлаштириш ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилди. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, ишлаб чиқилган самарали корпоратив бошқарув тизимини яратиш ва баҳолаш билан боғлиқ натижалар корпоратив бошқарув асосидаги корхоналар фаолияти, бошқа манфаатдор тузилмаларда истиқболли дастур ва режаларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Таҳлил ва натижалар. Жаҳонда корпоратив бошқарувга бўлган муносабат XX асрнинг 90 йилларидан янада ортиб, корпоратив тузилмаларни шакллантиришга турли даражаларда тараққий этган давлатлар алоҳида эътибор қарата бошладилар. Бу даврга келиб, корпоратив бошқарув тамойиллари жорий этилиб, халқаро глобал трансмиллий корпорациялар ташкил топди, корпоратив бошқарув моделлари жорий этилди. Бугунги кунда жаҳондаги ривожланган давлатлар амалиётида корпорацияларни назарий-услубий жиҳатдан ўрганиш, уларни бошқаришда стратегияларни танлаш, акциядорлик жамиятларини корпоратив бошқарув муаммоларини комплекс тадқиқ этиш бўйича кўплаб амалий ишлар амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, жаҳон амалиётида корпоратив бошқарув тизимининг ўзига хос бир-биридан ажралиб турадиган 3 та тури: инглиз-америка, германия ва япон моделлари кенг қўлланиб келинмоқда[14]. Бугунги кунда корпоратив бошқарув ҳамда корпоратив корхоналардаги модернизациялаш жараёнлари самарадорлигининг ўзаро боғлиқлигини илмий тадқиқ этиш катта аҳамият касб этади. Корпоратив бошқарув шароитида модернизациялаш жараёнларининг нисбатан самарали амалга оширилишига имкон яратувчи омиллар мавжуд:

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган жадал ислоҳотлар негизида иқтисодиётнинг барча тармоқларини модернизациялаш, техниктехнологик янгилаш ва рақобатчиликка асосланган бизнес муҳитини яратиш, шу жумладан давлат тассарруфидан чиқарилган ва хусусийлаштирилган корхоналар негизида ташкил этилаётган хўжалик субъектлари, шунингдек, Давлат улушига эга бўлган акциядорлик жамиятлари фаолиятини бошқариш самарадорлигини янада оширишнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларни янада чуқурлаштириш борасида «... нафақат иқтисодиётнинг таянч тармоқларини, балки, энг аввало, ҳудудларни комплекс ривожлантириш ва мамлакатимиз барча фуқароларининг ҳаётий манфаатларини таъминлашга ва уларнинг даромадларини кўпайтиришга доир истиқболдаги муҳим вазифалар туриши керак»[1]. Бу ҳолат, акциядорлик жамиятларини ривожлантириш стратегияси ва самарали бошқариш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти

Ш.Мирзиёевнинг 2017-2021 йилларга Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг ҳаракатлар стратегияси муҳимдир. Ҳаракатлар стратегиясининг “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари”да акциядорлик жамиятлари фаолиятини ривожлантириш ва самарали бошқаришни ташкил қилиш жараёнларига “корпоратив бошқарувининг замонавий стандартлар принциплари ва усулларни жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш” муҳим вазифалардан ҳисобланади[2]. Корпоратив бошқарув ҳозирги кунга келиб корхоналарни бошқаришнинг нафақат замонавий фалсафасига, балки самарадорликни таъминлайдиган муҳимтехнологиясига айланиб улгурди. Такомиллашган корпоратив бошқарув натижасида иқтисодий қўшилган қийматнинг (economic value added – EVA) сезиларли даражада кўпайиши, самарадорликнинг ортиши ва рискнинг камайиши юз бериши турли эмпирик тадқиқотларда ўз аксини топган. Хусусан, бир қатор етакчи экспертлар томонидан ўтказилган тадқиқот натижалари кўрсатишича, самарали корпоратив бошқарув йўлга қўйилган компанияларда иқтисодий қўшилган қиймат корпоратив бошқарувнинг стандартлари амал қилмайдиган компанияларга нисбатан 8,5 фоизга юқори бўлган[3]. Корпоратив бошқарув амалиётини яхшилаш Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилиш жараёнининг бир қисми бўлиб, у хусусий мулкни ҳимоялаш, акциядорлар манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш, мамлакат иқтисодий алоҳида ўрин тутувчи инвестицион жозибадор, рақобатбардош миллий корпорацияларни шакллантириш учун шарт шароитларни яратиш бугунги кундаги долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар Мамлакатимизда корпоратив бошқарув тизимининг самарали фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратилганлиги, унинг самарадорлигини баҳолашнинг замонавий усуллари ва амалиётининг йўлга қўйилганлиги кўпроқ аҳамиятга эга. Корпоратив бошқарув тузилмасида фарқлар бўлишига қарамасдан, мамлакатлар миллий корпоратив бошқарув тизимини шакллантиришда корпоратив бошқарувнинг халқаро тамойилларига риоя қилиш, хусусан, миллий корпоратив бошқарув кодексларини ишлаб чиқишда айнан шу халқаро тамойилларни ҳисобга олишга ҳаракат қилишади. Бундан келиб чиқадики, тузилманинг қандай бўлишидан қатъи назар, корпоратив бошқарувнинг умумқабул қилинган тамойили, усули ва механизмларини самарали жорий этиш устувор аҳамият касб этади. Умуман олганда, юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалар асосида қуйидаги таклиф ва хулосалар шакллантирилди:

1. Ишлаб чиқаришни модернизациялаш серқирра ва мураккаб жараёндир. У энг аввало корхоналарда узоқ вақтлардан буён фойдаланиб келинаётган, бугунги кунда ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан эскирган асбоб-ускуналарни фойдаланишдан чиқарилишини тақозо этади. Бироқ, шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ҳозирда корхоналарда мавжуд бўлган ва ишлатилиб келаётган асбоб-ускуналарни замонавий жиҳозлар билан қисқа муддатда ва ялпи ҳолда алмаштириб бўлмайди. Бу, биринчидан, жуда катта молиявий маблағларни тақозо этса, иккинчи томондан, амалдаги ишлаб чиқариш жараёнининг тўхтатиб қўйилишига олиб келади. Шунга кўра, корхонанинг кўлами, маҳсулотининг аҳамияти, техник-технологик ва молиявий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ушбу жараённи босқичма-босқич, изчил равишда амалга оширилиши муҳим ҳисобланади.

2. Корпоратив бошқарув корхоналарида модернизациялаш жараёнларини такомиллаштириш мақсадида: 1) модернизациялаш ва техник қайта қуроллантириш дастурларини ишлаб чиқишда уларга эскирган жиҳозларни босқичма-босқич муомаладан чиқариб бориш бўйича чора-тадбир ва талабларнинг киритилишини таъминлаш; 2) корхоналарда эскирган техника ва технологик линияларнинг мавжудлиги бўйича инвентаризация ўтказилиб, уларни босқичма-босқич чиқариб бориш юзасидан мониторинг ташкил этиш; корхона ишлаб чиқариш фаолиятига янги асбоб-ускуналар ва техник жиҳозларни муайян даврда қиймати жиҳатидан бир текисда ҳамда асбобускуналарнинг технологик жиҳатидан жараёнлар узвийлиги ва изчиллигини ҳисобга олган “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil 6/2020 (№ 00050) http://iqtisodiyot.tsue.uz 61 ҳолда киритилишини таъминлаш; 4) маҳсулот сифатини ошириш вазифасига алоҳида эътибор қаратиш; 5) корхона асосий воситалари таркибидаги оптимал пропорцияларнинг сақланишини таъминлаш зарур.

3. Ишлаб чиқаришни модернизациялаш жараёнлари узоқ муддатли истиқболда корхонанинг иқтисодий ва молиявий жиҳатдан юксалишига олиб келсада, аҳамиятли даражадаги сарф-харажатларни тақозо этиши сабабли жорий натижаларга сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Бу эса корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган турли иқтисодий субъектларнинг манфаатларига ҳам турлича таъсир кўрсатади. Шунга кўра, иқтисодий манфаатлар уйғун ва муштараклигини турли даражада таъминловчи корхоналарда ушбу жараёнларга бўлган муносабат ҳам бир-биридан фарқланади. Мазкур фарқ корпоратив корхоналарда ҳам модернизациялаш жараёнларини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигидан дарак беради.

4. Мамлакатимизда кейинги йилларда инновацион маҳсулот, иш ва хизматларни ишлаб чиқаришда кескин ўсиш таъминлаган бўлишига қарамасдан бир қатор муаммолар ҳам аниқланди. Хусусан, биринчи марта ўзлаштирилган корхоналарни инновацион маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқарган корхоналар сонидаги улуши камайиш тенденциясига эга бўлмоқда. Бундан ташқари, инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва жорий қилишда илмий-тадқиқот институтлари ва олий таълим муассасалари билан ҳамкорликни ривожлантириш инновацион салоҳиятни янада оширишга хизмат қилади.

5. Корпоратив асосда фаолият олиб бораётган корхоналарда инновацион фаолиятни барча босқичларини амалга ошириш учун тизимлаштирилган қонунчилик базасини яратиш, инновацион инфратузималарнинг элементлари: технопарклар, кичик инновацион корхоналар, техник платформалар, инновацион кластерлар фаолиятини тартибга солувчи меъёрий -хуқуқий базани такомиллаштириш зарур. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кохоналарини модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашни таъминлашга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади.

6. Корпоратив бошқарув корхоналарининг экспорт салоҳиятини ошириш ҳамда янги иш ўринларини яратиш кўп жиҳатдан самарали инвестицион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш механизмлари орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасининг Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимга бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2016 йил 15 декабрь, № 247 (6682).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон фармонининг 1-иловаси «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». www.lex.uz.
3. Э.Метрик (Wharton School of Business), П.Гомперс ва Ж.Ишии (Harvard University) томонидан АҚШнинг 1500 та компаниялари бўйича олиб борилган ва натижалари 2003 йилда Quarterly Journal of Economics журналининг февраль сонида нашр этилган.
4. Berle A.A., Means G.C. The Modern Corporation and Private Property. Commerce Clearing House, Chicago, IL, 1992- pp. 68-87
5. Гулямов С.С. Задачи совершенствования системы корпоративного управления в Узбекистане. //Корпоративное управление в Узбекистане. Материалы научно-практической конференции. Т.: 2004. с.143-145; Д.Н.

Б.Искандаров

Особенности корпоративного управления в строительной промышленности в контексте цифровизации экономики

Аннотация: В статье исследованы и проанализированы теоретически и практически основные приоритеты развития корпоративного управления.

Ключевые слова: корпоративное управление, инвестиции, эффективность, риск, акционерные общества, инвестиционные проекты, экономическая эффективность.

B. Iskandarov

Features of corporate governance in the construction industry in the context of digitalization of the economy

Abstract: The article explores and analyzes theoretically and practically the main priorities in the development of corporate governance.

Keywords: corporate governance, investments, efficiency, risk, joint-stock companies, investment projects, economic efficiency.

МОЛИЯ ВА БАНК ХИЗМАТЛАРИ

Ш.М.Латипова – СамИСИ, “Молия” кафедраси катта ўқитувчиси

ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИДА ИННОВАЦИОН ЛИЗИНГНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Лизингнинг инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг самарали усули сифатидаги аҳамияти инновацион ғояларни яратишнинг бевосита молиялаштириш манбаларини қидириб топиш муаммоси билан боғлиқлигида намоён бўлади. Шу сабабли мақолада иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг инновацион фаолиятини молиялаштиришда лизингнинг аҳамияти ва моҳияти ёритилган.
Калит сўзлар: лизинг, инновацион лизинг, инновацион маҳсулот, инновацион лойиҳавий лизинг, инновацион лизинг инфратузилмаси, давлат хусусий шериклик, риск даражаси.

Кириш. Илм-фан шиддат билан тараққий этаётган бир пайтда рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш учун корхона активлари таркибини интеллектуал мулк бозорини ривожлантирмасдан туриб рағбатлантириш имконсиздир. Бунинг натижасида интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштиришнинг самарадорлигини ошириш масаласи мамлакат иқтисодиётининг устувор вазифасига айланади. Бу эса:

- ушбу тармоқни молиялаштириш ҳажмининг ошишига;
- илм-фан ва техниканинг янги ютуқларини қўлга киритишнинг шакл ҳамда усулларини кенгайтиришни талаб этади.

Шу сабабли хорижий мамлакатларда интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштиришнинг ноанъанавий самарали усулларидан бири бўлган инновацион лизингни ривожлантириш талаб этилади. Аксарият тараққий этган мамлакатларда лизинг бозорининг ривожланиши ва унинг юқори босқичга кўтарилиши ускуналар лизинги ва интеллектуал мулкни тижоратлаштиришнинг интеграциялашуви учун зарур шарт-шароит яратди. Натижада эса лизингнинг янги шакли – интеллектуал мулк лизинги шаклланди.

Инновацион лизингнинг пайдо бўлиши лизинг бозори ривожланишининг мантиқий босқичи бўлгани каби интеллектуал мулк бозори ривожланишининг ҳам мантиқий босқичи ҳисобланади.

Шу сабабли миллий лизинг бозорида инновацион лизингни шакллантириш ва ундан фойдаланиш учун лизингнинг ушбу тури ривожланишга улгурган Европа давлатлари ва АҚШ тажрибасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Иқтисодий адабиётларда инновацион лизингга кўплаб таърифлар берилган. Хусусан, А.А.Аюпов томонидан инновацион лизингга инновацион фаолият жараёнида қўлланиладиган асосий воситалар таркибига кирадиган кўчар ва кўчмас мулк объектларига нисбатан уларнинг субъектлари, яъни лизингга берувчи, лизингга олувчи ва лизинг мулкининг сотувчиси ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг бир тури сифатида таъриф берилган [1].

Агарда лизингдан инновацион фаолиятни таъминлаш мақсадида фойдаланилса, унда у инновацион лизинг ҳисобланади[2].

И.А.Жилкованинг фикрича, фойда олиш учун инновацион маҳсулотни кейинчалик уни ишлаб чиқариш жараёнига жорий этиш мақсадида эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи асосида сотиб олиш инновацион лизинг дейилади [3].

О.А.Казанкина инновацион лизингга инвестицион усул сифатида ёндашган. Унинг фикрича, инновацион лизинг деганда инновацион фаолиятни таъминлайдиган ёки инновацион маҳсулотни бозорга йўналтирадиган инвестициялаш усули тушунилади [4]. Худди шунга ўхшаш таъриф Н.Г.Корольнинг ҳам илмий ишларида келтирилган. Унинг фикрича, инновацион лизинг деганда инновацион маҳсулотни бозорга чиқариш усули,

инновацион фаолиятни амалга оширишга имкон берувчи молиявий ресурсларни жалб қилиш ва жойлаштириш усули тушунилади [5].

Юқорида келтирилган фикрларга таяниб айтишимиз мумкинки, рус иқтисодий адабиётларида “инновацион лизинг” атамасини ёритишда унинг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилган:

1. Инновацион фаолиятни таъминлашга хизмат қилганлиги сабабли лизингнинг бу тури инновацион лизинг деб юритилади ва унинг молиялаштириш объекти сифатида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятини эндигина бошлаган корхона – янги бизнес вакили майдонга чиқади. Лизинг предмети сифатида юқори технологияли ускуналарни келтиришимиз мумкинки, бунинг натижасида лизинг шартномаси бўйича тўловларни олиш доирасида лизингга берувчида риск даражаси ортади. Бу ҳолатда лизинг инновацион фаолиятнинг мустақил шакли сифатида эътироф этилиб, “венчурли лизинг” номини олади.
2. Инновацион маҳсулотни бозорга чиқариш усули сифатида лизингнинг ушбу тури маҳсулотнинг пайдо бўлиш вақтида юзага келиб, қуйидаги шартларга эга бўлади:

- Маҳсулот истеъмолчи учун ноъмалумлиги, қимматлиги каби сабабларга кўра бозорда лизинг орқали реализация қилиниши мумкин;
- Лизингдан фойдаланиш натижасида маҳсулотни реализация қилишнинг максимал самарадорлиги таминланади.

3. Интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштириш шаклларидан бири эканлиги.

Рус олими С.Ю.Глазьевнинг фикрича, рақамли иқтисодиёт шароитида лизинг компаниялари, банклар ҳамда суғурта ташкилотлари ЯИМнинг ўсиши ва аҳоли турмуш даражасининг ошишига олиб келувчи иқтисодий тараққиётни таъминловчи такрор ишлаб чиқариш жараёнининг драйверлари бўлиб ҳисобланади [6]. Ушбу ташкилотлар молиявий механизм ва воситалар орқали реал секторда ишлаб чиқаришнинг инновацион фаоллигини ошириш учун шароит яратишади. Шу ерда лизинг иқтисодий ўсиш воситаси сифатида инновацион функцияни бажаради.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида анализ ва синтез, мантиқий таҳлил **ва** таққослаш каби усулларни қўллаган ҳолда миллий иқтисодиётнинг реал секторида инновацион лизингнинг аҳамияти ўрганилган.

Таҳлил ва натижалар. Инновацион лизингнинг қўлланилиши асосий капитални такрор ишлаб чиқаришнинг янгича мазмун касб этишига хизмат қилади. Унинг янгилиги лизингга олувчи ва лизингга берувчи ўртасидаги манфаатлар билан бир қаторда жамият манфаатларининг умумий интеграциялашувида намоён бўлиб, сифат жиҳатдан ҳудуд такрор ишлаб чиқариш тизимининг иқтисодий ўсишига туртки бўлади. Бошқача айтганда, лизинг ёрдамида бозорга маълум бўлган маҳсулот сотилади. Шу маънода лизинг шаклан ва мазмунан инновацион хусусият касб этади.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида лизинг муносабатларининг янгича мазмун касб этиши учун “инновацион лизинг” тушунчасидан фойдаланиш таклиф этилади. Фикримизча, ушбу тушунча лизингга олувчи, лизингга берувчи ва ишлаб чиқарувчи (сотувчи)ларнинг инновацион фаоллигига асосланган биргаликда амалга оширилган янги шаклдаги лизинг хизматлари барқарор тараққиётининг якуний натижасидир.

Инновацион лизинг тушунчасининг мазмунини кўриб ўтганимизда лизинг муносабатлари соҳасида инновацион фаолликнинг ривожланиш йўналишларига таяниш лозим. Дастлабки йўналиш истеъмол ва воситачилик хизматлари бозорига янги лизинг маҳсулотларини жорий қилишда намоён бўлса, иккинчи йўналиш лизинг муносабатлари иштирокчилари томонидан қўшимча рақобат устунликларига эга бўлиш учун иннова-ционлизинг дастурларини ишлаб чиқиш имконини берадиган мавжуд воситалар, усул-лар, услуб ва тартибларнинг инновацион жамланмасидан фойдаланишни кўзда тутади.

Бир қатор рус иқтисодчиларининг фикрича, лизинг хизматларининг барқарор ривож-ланиши ҳамда унинг такрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсири лизинг компанияларининг инновацион фаоллигига боғлиқ равишда истеъмолчиларга тақдим этилаётган лизинг хизматларининг сифат ва миқдор жиҳатдан яхшиланганлигини англатади [7]. Лизингнинг охирги истеъмолчига таъсир доирасини кенгайтириш мақсадида лизинг инновацияларини маълум бир белгилари бўйича турларга ажратиш мақсадга мувофиқ. Бу эса лизинг

компанияларининг лизинг воситаларини молиялаштириш манбаларини қидириб топиш ҳамда уларни иқтисодиётнинг реал секторида такрор ишлаб чиқариш жараёнига жорий этиш бўйича фаол сиёсатни амалга оширишларини рағбатлантириши керак.

Инновацион лизингни молиявий қўллаб-қувватлаш воситаларини маълум бир мезонлар асосида кўриб чиқиш лозим. Дастлабки мезон лизинг лойиҳаларини бевосита молиялаштириш воситалари орқали лизингга олувчининг инновацион фаолиятини рағбатлантириш даражасини аниқлашга асосланади.

Кейинги мезон инновацияларни билвосита молиявий қўллаб-қувватлаш воситаларига таяниб, бу воситалар лизингга олувчининг операцион ва молиявий сиёсатини оптималлаштиришга кўмаклашади. Қуйидаги жадвалда инновацион лойиҳавий лизинг, инновацион лизинг инфратузилмаси ва давлат хусусий шериклик асосида молиялаштириш воситалари келтирилган (1-жадвал).

1-жадвал

Инновацион лизингни молиялаштириш воситалари

Молиялаштириш воситалари	**Инновацион лойиҳавий лизинг**	**Инновацион лизинг инфратузилмаси**	**Давлат-хусусий шериклик**
Бевосита молиялаштириш воситалари	Давлат субсидияси. Грант дастурлари. Лизинг компанияси капитализацияси. Лизинг тўловлари ва инвестицияларни қайта молиялаштириш. Имтиёзли кредит дастурлари. Давлат-хусусий шериклик, венчур ва кептив молиялаштириш	Грант дастурлари. Лизинг компаниялари капитализацияси	Грант дастурлари. Лизинг тўловларини кечиктириш. Кредит линияларини ташкил қилиш
Билвосита молиялаштириш воситалари	Грант дастурлари. Инфратузилмавий ипотека. Лизинг ттўловларини кечиктириш. Очиқ кредит линиялари.	Суғурта тўловларининг имтиёзли миқдори. Инвестицион харажатларин оптималлаштириш	Давлат кафолати. Фоиз ставкаларини субсидиялаш. Комплекс суғурталаш

Инновацион лизинг фаолиятини давлат-хусусий шериклик асосида молиялаштириш ҳамда лизинг фаолиятини рағбатлантириш мақсадида қўлланиладиган воситалар рискларни лизинг муносабатларининг иштирокчилари ўртасида тақсимлаш ҳамда уларнинг иш фаолллигини рағбатлантиришга хизмат қилади.

Иқтисодчи С.С.Галазовойнинг фикрича, лизинг фаолиятини давлат-хусусий шериклик асосида молиявий қўллаб-қувватлаш ушбу фаолият иштирокчилари ўртасидаги ўзаро муносабат усуллари ва шаклларини, молиялаштириш манбаларини, харажатлар таркиби ва лизинг тўловлари оқимини модернизациялашга хизмат қилади [8]. Бу эса шартнома иштирокчиларининг мақсадли параметрлар (устав капиталини ошириш, бозордаги иштирокини кенгайтириш, рискларни бошқариш, молиявий ресурсларга эга бўлиш)га эришишга сабаб бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, лизинг компаниясини молиявий қўллаб-қувватлаш услубиёти уч босқичга бўлинади. Булар:

1. Таҳлилий босқич.
2. Лизинг фаолиятини молиялаштириш манбаларини топиш бўйича бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш босқичи.
3. Сўнгги молиявий назорат ва бошқарув қарорларига тузатиш киритиш босқичи.

Ҳар бир босқичга тўхталиб ўтсак. Таҳлилий босқичда тармоқ инновацион фаолияти, тармоқ иқтисодиёти корхоналарининг инвестицион-молиявий ҳамда ишлаб чиқариш салоҳиятининг таъсири комплекс ҳисобга олинади. Ушбу омиллар таъсирига асосланиб, рейтинг-балл шкаласи ишлаб чиқилади ва лизингга олувчиларнинг инвестицион салоҳият бўйича умумий рейтинги белгиланади.

Иккинчи босқичда лизинг компаниясининг молиявий сиёсати ишлаб чиқилади ва рейтинг натижаларидан келиб чиқиб лизинг хизматларининг турлари ишлаб чиқилади. Мисол учун, юқори даражада асосий капиталга эга бўлган лизингга олувчилар гуруҳи учун лизингга берувчилар паст даражадаги рискка асосланган консерватив молиявий сиёсатни қўллашади. Бунда лизингга олувчиларнинг инновацион фаоллигини қўллаб-қувватлаш учун классик ва таркибий лизинг маҳсулотлари таклиф этилади.

Асосий капитал билан ўрта даражада таъминланган лизингга олувчилар гуруҳи учун лизингга берувчилар мақбул даражадаги рискка асосланган чекланган молиявий сиёсатни қўллашиб, мавжуд ёки комбинациялашган янги инвестициялаш механизмларини таклиф этишади. Асосий капитали етарли даражада бўлмаган лизингга олувчилар учун эса лизингга берувчилар томонидан иқтисодий ўсишни таъминлайдиган ва уларнинг инновацион фаоллигини оширадиган рағбатлантирувчи фаолият олиб борилади. Бу фаолият иқтисодиётнинг реал сектор корхоналари жорий ва истиқболли талабларини қондиришга кўмаклашади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, инновацион лизинг бозорини шакллантириш ҳудудий иқтисодиёт реал секторининг барқарорлигини таъминлашга ва бозор субъектларининг инвестицион салоҳиятини яхшилашга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш воситалари бозорининг ривожланиши қишлоқ хўжалигининг моддий-техник базасини модернизация қилиш, истеъмолчиларнинг тўловга лаёқатли талабини шакллантириш шароитида ҳудуд иқтисодиётига юқори технологик машина ва ускуналар, инновацион технологияларни жорий этишга ижобий таъсир этади.

Бу соҳани ривожлантириш учун имтиёзли кредитлар ажратиш, лизинг лойиҳаларини давлат томонидан молиялаштиришга эришиш, дотация ва грантлар ажратиш ҳамда хусусий инвестицияларни кенг жалб этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аюпов А.А. Инновационный лизинг в банке. Казань: Издательский центр ТИСБИ, 2002, - 160 с.
2. Цыганов А. М. Инновационный лизинг: Монография / А.М. Цыганов, В.А. Буренин - М.: МГИМО-Университет, 2013, - 198 с.
3. https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-lizing-kak-finansovyy-instrument-dlya-realizatsii-strategii-razvitiya-predpriyatiya-toplivno-energeticheskoy-otrasli
4. https://cyberleninka.ru/article/n/lizing-kak-instrument-investirovaniya-v-innovatsionnoe-razvitie-mashinostroitelnogo-predpriyatiya.
5. https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnyy-lizing-kak-forma-kommertsializatsii-intellektualnoy-sobstvennosti
6. Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику // Эксперт. 2012. № 7. С. 54-57.
7. Иванов В.С., Коречков Ю.В., Иванов С.В., Джиоев О.В. Инновационный механизм инвестиционной деятельности интегрированной организации на основе лизинга // Экономика и предпринимательство. 2014. № 8. С. 561–565.
8. Галазова С.С. Мультипликатор капитала как инструмент его регулирования в новых российских корпорациях // Вестник Ростовского государственного экономического университета (РИНХ). 2017. № 4. С. 135–141.

Ш.Латипова

Значение инновационного лизинга в реальном секторе экономики

Аннотация: Важность лизинга как эффективного метода финансирования инновационной деятельности отражается в том, что создание инновационных идей напрямую связано с проблемой поиска источников финансирования. Таким образом, в статье подчеркивается важность и значение лизинга в финансировании инновационной деятельности предприятий реального сектора экономики.

Ключевые слова: лизинг, инновационный лизинг, инновационный продукт, лизинг инновационных проектов, инновационная лизинговая инфраструктура, государственно-частное партнерство, уровень риска.

Sh.Latipova

The role of innovative leasing in the real sector of the economy

Abstract: The importance of leasing as an effective method of financing innovative activities is reflected in the fact that the creation of innovative ideas is directly related to the problem of finding sources of financing. Thus, the article emphasizes the importance and significance of leasing in financing innovative activities of enterprises in the real sector of the economy.

Keywords: leasing, innovative leasing, innovative product, leasing of innovative projects, innovative leasing infrastructure, public-private partnership, risk level.

К.Ғ.Мухаммадиев – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ассистенти

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЯНГИ ХИЗМАТ ТУРЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: Ушбу мақолада банк томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг назарий асослари муҳокама қилинган бўлиб, банк хизматлари ва операциялари таҳлил қилинган. Мақолада таҳлилларга асосланган илмий ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.
Калит сўзлар: тижорат банклари, банк хизматлари, операциялар, тўловлар, кредит, депозит, самарадорлик.

Кириш. Банк тизимида сўнгги йилларда банк хизматларини сифатини ва кўламини ошириш бўйича қатор ишлар амалга оширилди. Лекин, жаҳонда бўлаётган ўзгаришлар, глобаллашув жараёни, рақобатбардошликни ҳаддан зиёд ривожланиши, тижорат банкларининг трансформация жараёнини янада фаоллаштириш, мижаозларга кўрсатилаётган банк хизматларини янги босқичга олиб чиқиш заруратини юзага келтиради. Бу жараёнда, банк тизимидаги ислоҳотларнинг асосий мақсади – тижорат банкларини мижоз учун ишлашга ўргатишга қаратилган. Шу жихатдан, банк тизимини трансформациялаш борасидаги ислоҳотларни амалга ошириш, замонавий, билимли кадрларга боғлиқ бўлиб, банк соҳаси вакилларининг банк тизимида олиб борилаётган ислоҳотлар самарасини ва мазмун-моҳиятини яхши ўзлаштирганлиги асосий омиллардан саналади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тижорат банкларинг янги хизматларини рақобатбардошлигини шоиришда, россиялик олимлар Е.Ф.Жуков, О.И.Лаврушин, Т.Н.Нестерова, А.Н.Иванов, ва франциялик иқтисодчи олим С. Де Куссерларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Питер С. Роуз жамоатчиликка банклар томонидан тақдим қилинадиган хизматлар, хусусан банклар тўғрисида шундай дейди: “Банк – бу молиявий хизматларни тақдим қиладиган, жамиятнинг пул маблағларини профессионал бошқариб турадиган, шунингдек иқтисодиётда кўпгина функцияларни бажариб турадиган фирмадир”. Таниқли россиялик олим О.И. Лаврушин, банкнинг ҳусусияти унинг фаолияти моҳиятлари ёрдамида белгиланади ва мазкур фаолиятнинг натижаси банк маҳсулотининг яратилиши ҳисобланади, деб белгилаб ўтган.

Тадқиқот методологияси. Илмий-тадқиқот олиб боришда жадвалларни аналитик таққослаш, тадқиқотнинг мантиқий ва таққослама таҳлил маълумотларни гуруҳлаш, уларни бир-бири билан солиштириш йўли билан статистик қайта ишлаш усули, миқдор ва сифат кўрсаткичлар ҳисоблаш каби услублардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Банкларни трансформация қилиш жараёнида мижозларнинг талаблари ортиб бориши муқаррар ва бу борада илғор инновацион банк хизматларини сифатли кўрсатилмаслиги натижасида банк мижозларининг ўз банкига бўлган ишончининг камайишига олиб келиши мумкин.Банк хизматлари банк даромадларини оширишга, хусусий ва корпоратив банклар, ҳамда иқтисодиётнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган банк тадбиркорлигининг анъанавий соҳаси бўлиб ҳисобланади. Банк хизмати - банк операцияларини ўтказишни оптималлаштирувчи назарий, технологик, молиявий, интелектуал ва профессионал банк фаолиятидир. Банк хизмати ҳақиқатдан ҳам банк фаолияти мажмуасидир.

Тижорат банклари хизматларининг иқтисодий мазмунига ва кўзланган мақсадига кўра икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Маълум даражада банкнинг ликвидлилигини сақлаб туриш учун бажариладиган хизматлар.

2. Даромад олиш мақсадида бажариладиган хизматлар. Ушбу икки хизматлар гуруҳи ўртасида маълум нисбат мавжуд бўлиб, у банк фаолиятини сифат жиҳатдан маълум даражада таъминлаб туриш имконини беради. Банк ликвидлигини таъминлаш

мақсадида бажариладиган хизматларнинг баъзи бирлари банкка даромад келтирсада, улар мавжудлигининг сабаби банк умумий ликвидлигини маълум даражада ушлаб туришдан иборатдир. Шуни таъкидлаб ўтиш мумкинки, бозор муносабатлари шароитида Марказий банк тижорат банкларининг ликвидлик даражаси юқори ўрганилган талаб даражасида бўлишини назорат қилади, аммо бизнинг фикримизча, хизматларнинг даромадлилигига ҳам эътибор бериш зарур.

Банк хизматлари бозори – бу мижозлар талабини қондиришга қаратилган банк хизмати талаби ва таклифининг шаклланиш соҳасидир. Қуйида келтирилган жадвал маълумотларидан шу нарсани сезиш мумкинки, банк хизматлари ва операциялари ўртасидаги фарқ асосан унинг фойда олиш ва ўз мавқеини янада мустаҳкамлашга қаратилган.

“Операция” ва “Хизмат” тушунчаларининг фарқланиши

ХИЗМАТ	Бошқача фойда келтирадиган ҳаракат. Нафақалар ва бошқа ижтимоий ёрдамлар. Моддий табиатни ўзгариши билан бевосита боғлиқ бўлмаган меҳнатнинг барча турлари. Бу нарсалар истеъмолига хизмат кўрсатиш воситасида аҳолининг ҳар хил индивидуал талабларини қондиришга қаратилган меҳнат турлари. Янгидан мавжуд бўлмаган маҳсулот яратилмайдиган, лекин мавжуд маҳсулот сифати ўзгарадиган жараённи амалга оширувчи ишлар, фаолият турлари. Бу ашёлар кўринишида эмас, балки фаолият хизматлар кўринишида таклиф этилувчи неъматдир.
ОПЕРАЦИЯ	Ўзи кабилар билан бир қаторда алоҳида ҳаракат. Бир мақсадда бирлаштирилган ҳаракатлар мажмуи. Мижозлар ҳисобидан ва топшириғига асосан бажариладиган ҳуқуқий, комиссион операциялари. Бир иқтисодий масалани ечишга қаратилган ўзаро боғлиқ бўлган банк фаолияти. Кўзланган мақсадни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракат.

Банк хизматлари ривожланишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Анъанавий;
2. Ноанъанавий.

Тижорат банкларининг анъанавий банк хизматларига банкларнинг ташкил топиши билан мижозларга кўрсатиб келинаётган банк хизматлари кириб, улар барча банкларга хосдир.

Яъни, тижорат банкларининг кредитлаш операциялари ва депозит операциялари анъанавий хизматларнинг асосини ташкил этади.

Банкларнинг ноанъанавий хизматларига биз одатда банклар фаолиятига энди кириб келган банк хизматларини киритишимиз мумкин. Бундай хизматлар банклараро рақобатнинг ривожланиши, компьютер технологияларининг банклар кўрсатаётган хизматларда қўлланилиши натижасида жорий қилинган хизматлар ҳисобланади.

Тижорат банкларининг ноанъанавий хизматлари банк мижозлари учун кўплаб қулайликларни яратиши билан бир қаторда банклар томонидан кўрсатиладиган хизматлар сифати ошишига ва банк хизматлари турлари кўпайиб боришига бевосита кўмаклашади.

Банк хизматлари бозори электрон ҳужжат айланиши тизимига ўтган даврлардан бошлаб бир қанча турдаги электрон хизматлар қўлланила бошланди ва мижозларга кенг миқёсда таклиф этилади. Компьютер технологиялари ҳамда интернетнинг фаол қўлланилиши хилма-хил банк хизматлари бозори юзага келишига замин бўлди.

Анъанавий банк хизматларини эндиликда масофадан туриб амалга ошириш имконияти барчага бирдай маъқул келгани натижаси ўлароқ унинг сегментларга ажралиши юз берди.

Масофадан туриб бошқариладиган банк хизматлари бевосита электрон воситалар

ёрдамида амалга оширилиши табиий ҳол бўлиб, барча масофавий банк хизматларига нисбатан янгича электрон банкинг деган таъриф ҳам ишлатила бошланди. Уларга Mobile-Банкинг, Phone-Банкинг, Video-Банкинг, Web-Банкинг, WAP-Банкинг, SMS-Банкинг, PC-Банкинг, «Банк-мижоз» тизими, «Internet-Banking» кабиларни киритиш мумкин.

Тижорат банкларининг хизматлари тобора кенгайиб, сифати яхшиланиб бормоқда, улар янги, истиқболли мижозларни жалб қилиш учун рақобатлашмоқдалар.

Банклар томонидан кенг кўламли хизматлар кўрсатилиши, банкнинг мижоз учун ишлаши бугунги куннинг талабидир. Шундай экан, мижозлар манфаати кўзланган ҳар бир молиявий хизматнинг туб моҳиятини, фойдали ва бошқа жиҳатларини мижозларга тушунтириб бериш билан шуғулланувчи банк бўлимлари фаолиятини жорий этиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимида амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган хизматлар юқори технологик хусусиятларга эга бўлиб, мижозларга кўрсатиладиган масофавий хизматларнинг кенг ривожланишига замин яратди. Ҳозирги кунда республикамизда банклараро рақобатнинг ривожланиб бориши билан, тижорат банкларининг инновацион технологиялардан фойдаланиб банк хизматларини кўрсатиш амалиёти такомиллашиб бормоқда. Тижорат банкларида банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари (банк-мижоз, интернет-банкинг, мобиль-банкинг, sms-банкинг)дан фойдаланувчилар сони ҳам доимий ортиб бормоқда.

Банклараро рақобатнинг ривожланиши тижорат банклари фаолиятини кенгайтиришга интилиб, юқори фойда олишга ҳаракат қилади. Банклараро рақобатда хизматлар бозорида юқори мавқега эга бўлиш, маълум банк хизматлари бозорини эгаллашда энг истиқболли ривожланиш йўналишиларидан бири замонавий банк хизматлари кўрсатиш амалиётини ривожлантиришдир.

Замонавий банк хизматлари бозори тижорат банкларига бир қанча устунликларни беради. Биринчи навбатда, ушбу хизматлар мижозлар сегментининг асосий қисмини қамраб олишга кўмаклашади. Натижада банк мижозлари базаси кенгайиши ҳисобига банкнинг кредит портфели ошади ва ресурс базаси мустаҳкамланади, банкнинг бизнеси самарали ва барқарор бўлади ҳамда банк эгалари учун унинг обрўсини ошириб, потенциал мижозларни кенг жалб қилишга замин яратади.

Замонавий банк хизматлари қуйидаги ўзига хосликларга эга бўлиб, ушбу хусусиятлари билан анъанавий банк хизматларидан фарқ қилади:

- замонавий банк хизматларини кўрсатиш масофадан туриб амалга оширилади;
- банк хизматлари замонавий компьютер ва ахборот технологиялари асосида амалга оширилади;
- аксарият ҳолларда мижозларнинг ўзлари операционист вазифасини бажариб, операциялар банк ходимлари иштирокисиз бажарилади;
- макон ва вақт танламайди, яъни дунёнинг исталган нуқтасидан ҳамда исталган вақтда ушбу банк хизматларидан фойдаланиш мумкин.

Ҳозирги даврда тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган банк хизматларининг бошқа субъектлар томонидан кўрсатилаётган хизматларга нисбатан юқори ривожланиш тенденцияси кузатилмоқда ва бу информацион технологияларнинг ривожланиши билан боғлиқ.

Бугунги кунда банклар фаолиятида информацион технологияларнинг қўлланилиши хизматлар кўрсатишни сифат жиҳатдан юқори босқичга олиб чиқмоқда.

Банк ҳисобварақларига масофадан хизмат кўрсатиш тизимлари – бу мижознинг масофадан берган топшириқларига асосан (дистанцион) банк хизматларини тақдим этиш технологиялари ҳисобланади ҳамда компьютер ва телефон тармоқлари орқали амалга оширилади.

Тижорат банклари хизматларининг миқдорий тавсифи хизматлар сони, уларнинг

кўлами ва доираси билан белгиланса, банк хизматларининг сифат тавсифи хизматлар сифати, тезкорлиги ва аниқ-манзилли амалга оширилиши, бу хизматлардан мижозларнинг қаноатланиш даражаси билан ифодаланади. Масофавий банк хизматлари кўрсатишни банкомат ва инфокиоскларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳозирги пайтда банкоматлардан нафақат нақд пул ечиб олиш, хорижий валютани алмаштириш, банк пластик карталарига маблағ қўйиш, балки улар орқали товар ва хизматлар бўйича турли тўловларни амалга ошириш мумкин. Тижорат банклари томонидан ўрнатилган банкомат ва инфокиосклар сони 2019 йил январь ойидан 2020 йил октябрь ойигача ойма-ой кўпайиб борган. Ушбу даврда ўрнатилган банкомат ва инфокиосклар сони 1361тага, ҳар ойда ўртача 65тага ошиб борган[1]. Ушбу тенденция кейинги ойларда ҳам сақланиб турса, аҳолига кўрсатилаётган хизматларнинг ҳажми ҳам ошади.

Ҳозирги кунда тижорат банклари аҳолига қулайлик яратиш ва замонавий хизматлар кўламини кенгайтириш мақсадида 24/7 режимида, кечаю кундуз узлуксиз хизмат кўрсатадиган ўз-ўзига хизмат кўрсатиш шохобчаларини ташкил қилиб, фойдаланишга топшириб келмоқда. Шохобчалар замонавий банк хизматларини кўрсатувчи банкоматлар, инфокиоск, инфомонитор ва «Интернет-банкинг» хизматидан фойдаланувчи юридик шахслар, шу жумладан, якка тартибдаги тадбиркорларга хизмат кўрсатувчи клавиатурали инфокиоск қурилмалари билан жиҳозланмоқда. 24/7 режимида ишлайдиган мазкур шохобчаларнинг кўпайиши банкомат ва инфокиосклар сонининг ошишига олиб келмоқда.

Банкоматлар орқали фуқаролар куннинг исталган вақтида сўм, валюта пластик карталаридаги маблағларни нақдлаштириши мумкин. Шунингдек, айрим тижорат банклари томонидан ўрнатилган Uzcard cash-in функцияларини қўллаб-қувватловчи NCR SelfServ 6632 русумидаги янги банкоматлар орқали Uzcard картани мустақил равишда пул маблағи билан тўлдириш имкони яратилди. «cash-in» ва «cash-out» функцияларидан ташқари, ушбу банкоматларда чет эл валютасини маҳаллий пул бирлигига тўғридан-тўғри конвертация қилиш имконияти яратилган. Инфокиосклар орқали тўловларни пластик карточкалардан ва нақд пулда қабул қилиш, пластик карточка ҳисобварағи ҳаракати тўғрисида маълумот олиш, «SMS-хабарнома» хизматига уланиш имконияти мавжуд. Айни пайтда республикамиз бўйича «Smart-Vista» online ҳамда «Duet» тизимидаги карточкаларга хизмат кўрсатадиган банкомат ва инфокиосклар сони 5692тани ташкил этиб, улар ягона тармоққа уланган. Тўловларни нақд пулсиз амалга оширишнинг инновацион шаклларига бўлган эҳтиёж муттасил ортиб бормоқда.

Тадбиркорлик субъектлари ва аҳоли тежамли, кам вақт ва ҳаракат сарфланадиган, юқори ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда молиявий операцияларни амалга ошириш, маълумот олишга кўпроқ иштиёқ билдирмоқда. Мана шу эҳтиёжни инобатга олиб, тижорат банклари масофавий банк хизматлари кўрсатиш кўламини кенгайтиришга, бу йўлда эса глобал Интернет тармоғи имкониятларидан самарали фойдаланиш чораларини кўришга интилмоқдалар. Айни пайтда барча тижорат банклари Интернет тармоғида ўзларининг web-сайтларини очиб, уни банкнинг фаолиятига оид маълумотлар, янги хизмат турлари ва шартлари, мижозлар манфаатига тегишли ахборотлар билан мунтазам бойитиб бормоқда. Аҳоли ўртасида мобиль телефонлардан фойдаланишнинг кенгайиб бориши банклар томонидан «Мобиль-банкинг» (WAP-banking) ва «SMS-банкинг» хизматлари йўлга қўйилишига олиб келди. Банк ҳисобварақларини масофадан бошқариш тизимлари (Банк-Мижоз, Интернет-банкинг, Мобиль-банкинг, SMS-банкинг ва бошқалар)ни республика миқёсида доимий такомиллаштириб бориш бўйича ишлар барча банклар томонидан тизимли равишда амалга оширилиши бир томондан миллий банк тизимининг ривожланиш тенденцияларидан гувоҳлик берса, бошқа томондан республика иқтисодиётида бозор механизмларининг янада мустаҳкамланишига шароит яратади.

[1]www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki Rasmiy sayti

Масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчилар сони
(1 октябрь ва 1 ноябрь ҳолатига солиштирма)

№	Банк	Юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар			Жисмоний шахслар			Жами		
		1 октябрь ҳолатига	1 ноябрь ҳолатига	Ўзгариш	1 октябрь ҳолатига	1 ноябрь ҳолатига	Ўзгариш	1 октябрь ҳолатига	1 ноябрь ҳолатига	Ўзгариш
1	Миллий банк	72 233	73 701	1 468	1 301 073	1 306 292	5 219	1 373 306	1 379 993	6 687
2	Ўзбекистон саноат-қурилиш банки	45 796	46 552	756	2 305 903	2 356 254	50 351	2 351 699	2 402 806	51 107
3	Агробанк	167 011	170 887	3 876	2 875 970	2 905 242	29 272	3 042 981	3 076 129	33 148
4	Ипотека-банк	128 032	129 505	1 473	1 687 232	1 722 939	35 707	1 815 264	1 852 444	37 180
5	Микрокредитбанк	57 487	57 655	168	747 736	744 132	-3 604	805 223	801 787	-3 436
6	Халқ банки	50 113	52 599	2 486	2 765 251	2 803 273	38 022	2 815 364	2 855 872	40 508
7	Савдогар банк	8 624	8 621	-3	76 521	77 411	890	85 145	86 032	887
8	Қишлоқ қурилиш банк	23 885	24 268	383	339 431	345 727	6 296	363 316	369 995	6 679
9	Туронбанк	27 467	27 833	366	226 966	230 424	3 458	254 433	258 257	3 824
10	Hamkorbank	91 741	93 106	1 365	1 149 571	1 168 947	19 376	1 241 312	1 262 053	20 741
11	Асака банк	31 253	31 608	355	893 670	906 009	12 339	924 923	937 617	12 694
12	Ипак Йўли банки	35 255	36 285	1 030	903 630	942 399	38 769	938 885	978 684	39 799
13	Ziraat bank Uzbekistan	2 214	2 281	67	28 762	29 959	1 197	30 976	32 240	1 264
14	Трастбанк	31 452	31 907	455	155 442	159 576	4 134	186 894	191 483	4 589
15	Алоқабанк	22 393	22 517	124	520 835	540 285	19 450	543 228	562 802	19 574
16	КДБ Банк Ўзбекистон	817	839	22	33 821	34 340	519	34 638	35 179	541
17	Туркистонбанк	3 898	3 763	-135	14 367	15 113	746	18 265	18 876	611
18	Содерот банк Тошкент	208	213	5	1 568	1 586	18	1 776	1 799	23
19	Универсал банк	7 540	7 695	155	92 339	93 479	1 140	99 879	101 174	1 295
20	Капиталбанк	33 047	33 651	604	263 332	271 988	8 656	296 379	305 639	9 260
21	Равнақбанк	2 158	2 186	28	43 635	44 419	784	45 793	46 605	812
22	Давр-банк	22 429	22 421	-8	84 536	86 700	2 164	106 965	109 121	2 156
23	Invest Finance bank	23 015	23 204	189	343 850	347 564	3 714	366 865	370 768	3 903
24	Asia Alliance bank	13 699	13 924	225	233 635	235 435	1 800	247 334	249 359	2 025
25	Hi-Tech bank	1 616	1 617	1	22 019	22 094	75	23 635	23 711	76
26	Ориент Финанс банк	22 397	22 851	454	328 873	337 162	8 289	351 270	360 013	8 743
27	Мадад Инвест банк	845	861	16	2 464	2 455	-9	3 309	3 316	7
28	Ўзагроэкспортбанк	76	76	0	1 255	1 255	0	1 331	1 331	0
29	Пойтахт банк	881	881	0	4 572	4 643	71	5 453	5 524	71
30	Tenge bank	575	759	184	5 365	5 882	517	5 940	6 641	701
31	TBC bank	0	0	0	176 459	211 093	34 634	176 459	211 093	34 634
32	ANOR bank	3 966	3 506	-460	146 929	360 265	213 336	150 895	363 771	212 876
	Жами	**932 123**	**947 772**	**15 649**	**17 777 012**	**18 314 342**	**537 330**	**18 709 135**	**19 262 114**	**552 979**

Марказий банк томонидан 1 ноябрь ҳолатига кўра масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчиларга оид статистикани тақдим этди[1].

Регулятор хабарига кўра, жами 19,3 млн. нафар тижорат банклари мижозлари масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланади. Улардан 18,3 миллион нафари (ёки 95 фоизи) жисмоний шахслар, 947 мингтаси юридик шахс ва якка тартибдаги тадбиркорлар саналади.

Октябрь ойи давомида юридик шахслар ва якка тартибдаги тадбиркорлар орасида масофавий банк хизматлари фойдаланувчилари сони 15,65 мингтага кўпайди. Энг кўп ўсиш Агробанк (3876 та), Халқ банки (2486 та), Ипотека-банк (1473 та), Миллий банк (1468 та), Ҳамкорбанк (1365 та) да қайд этилган. Туркистонбанк (-135 та), Давр-банк (-8 та), Савдогар банк (-3 та) ларда масофавий банк хизматларидан фойдаланувчилар сони ўтган ой мобайнида камайган.

1 ноябрь ҳолатига кўра, жисмоний шахслар орасида масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчилар сони бўйича Агробанк (2,9 млн. киши), Халқ банки (2,8 млн. киши), Ипотека-банк (1,7 млн. киши), Миллий банк (1,3 млн. киши), Ҳамкорбанк (1,2 млн. киши) лар етакчиликни қўлга киритган. Ушбу банкларнинг республика бўйлаб кенг филиаллар тармоғи мавжудлиги, банкка келиб унинг хизматларидан фойдаланувчи мижозлари сонининг кўплиги сабабли ҳам уларда масофадан банк хизматларидан фойдаланувчилар сони нисбатан кўпроқ. Октябрь ойи давомида Микрокредитбанк (-3604 киши), Мадад Инвест банк (-9 киши) ларнинг масофадан туриб хизматларидан фойдаланувчи жисмоний шахслар сони камайган.

Хулоса ва таклифлар. Банк мижозларининг янги банк хизматларидан фойдаланишларини кенгайтириш учун тижорат банклари банк пластик карточкалари бўйича янги хизмат турларини жорий қилишлари мақсадга мувофиқ бўлади:

[1]Марказий банк томонидан 1 ноябрь ҳолатига кўра масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимлардан фойдаланувчиларга оид статистикани тақдим этилди

1. Банк пластик карточкалари фойдаланувчиларининг маблағлари бут сақланишини ва тўлов хавфсизлигини таъминлаш зарур.
2. Жисмоний шахслар уларга очилган банк ҳисобварақларини мобиль иловалар ёки веб-сайтлар орқали тўғридан-тўғри бошқариш имкониятига эга бўлишлари лозим.
3. Банклар мижозларга маълум бир муддатга белгиланган лимит доирасида банк маблағлари ҳисобидан товарлар ва хизматлар учун тўловларни амалга ошириш имконини берувчи банк кредит карталарини муомалага киритишлари, шу билан бирга, дебет банк пластик карточкаларига микроқарз ёки овердраф кредитларини бериш амалиётини кенгайтиришлари мақсадга мувофиқ бўлур эди.
4. Тижорат банкларида веб-сайт орқали юридик ва жисмоний шахсларга интерактив хизматларни кўрсатиш бўйича қуйидаги хизмат турларини жорий қилиш ва кенгайтириш:

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992- сонли фармони. 2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2020. – № 6 (766). – 32-б 2.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ 3620 сонли Қарори.
3. Жуков Е.Ф. “Банки и банковские операции”. М., 2017, “ЮНИТИ”.
4. Иванов А.Н. “Банковские услуги: зарубежный опыт и российский опыт” , М., 2019.
5. Лаврушин О.И. “Банковские операции”., /дарслик/, М., 2019.
6. Нестерова Т.Н. “Банковские операции”., М., 2020.
7. Питер С. Роуз, “Банковский менеджмент”, М. 2007.
8. www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki Rasmiy sayti
9. www.bankers.uz

К.Мухаммадиев **Совершенствование развития новых видов услуг для обеспечения конкурентоспособности коммерческих банков**	K.Mukhammadiev **Improving the development of new types of services to ensure the competitiveness of commercial banks**
Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические основы банковских услуг и анализируются банковские услуги и операции. В статье на основе анализа разработаны научно-практические рекомендации. **Ключевые слова:** коммерческие банки, банковские услуги, операции, платежи, кредиты, депозиты, эффективность.	**Abstract:** This article discusses the theoretical foundations of banking services and analyzes banking services and operations. Based on the analysis, scientific and practical recommendations have been developed in the article. **Keywords:** commercial banks, banking services, operations, payments, loans, deposits, efficiency.

E.A. Nozimov – SamISI, “Bank ishi” kafedrasi assistenti

TIJORAT BANKLARIDA YANGI BANK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya: ushbu maqolada masofaviy bank xizmatlarining bank faoliyatigadgi ahamiyati, ularni ko‘rsatish kanallari va buni yanada kengaytirish imkoniyatlariga oid ilmiy-nazariy qarashlar o‘rganib chiqildi.O‘zbekiston tijorat banklari amaliyotida masofaviy bank xizmatlarining rivojlanish holati to‘plangan statistik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: masofaviy bank xizmatlari, internet-banking, mobil-banking, Bank-mijoz, onlayn-banking

Kirish. Tijorat banklarining raqobatbardoshligini ta’minlashda eng samarali yo‘l mijozlarning unga bo‘lgan ishonchini qozonish va ular uchun barcha qulayliklarni yaratish,

shuningdek, xizmatlar turi, sifati va tezkorligini amalga oshirish hisoblanadi. Banklar raqobatbardoshlikni ta’minlashi uchun zamonaviy bank xizmatlarini joriy etishga, yangi texnologiyalardan foydalanishga yanada ko‘proq ehtiyoj sezmoqdalar. Xususan, bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev o‘z nutqida “...bank tizimini rivojlantirish uchun bu yil keskin choralar ko‘rishimiz lozim.

2020-yildan boshlab har bir bankda keng ko‘lamli transformatsiya dasturi amalga oshiriladi. Bu borada banklarimizning kapital, resurs bazasi va daromadlarini oshirish alohida e’tiborimiz markazida bo‘ladi” deya, ta’kidlab o‘tgan edilar [1]. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, so‘ngi yillarda bank tizimini erkinlashtirish va erkin raqobat sharoitiga moslash-tirish ko‘zda tutilgan bir qator hujjatlar qabul qilindi. Xususan, 2018-yil 23-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 3620-sonli Qarori qabul qilinishi bank xizmatlarini ko‘rsatishda mavjud muammolar va banklar tomonidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlarni belgilab berdi [2]. Jumladan, naqd pulsiz to‘lovlarni amalga oshirishda innovatsion mahsulot-larni, shu jumladan, bevosita muloqotsiz va mobil texnologiyalarni rivojlantirish hamda ilgari surish; bevosita muloqotsiz va mobil texnologiyalarni, birinchi navbatda, ijtimoiy-maishiy xizmat ko‘rsatish, transport, savdo, umumiy ovqatlanish sohalarida, ayniqsa, hududlarda joriy etish; xalqaro to‘lov tizimlari bilan o‘zaro hamkorlikni ta’minlash va boshqalar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mavzuga oid bir qator olimlarning tadqiqot ishlari bilan yaqindan tanishib chiqildi. Ularda olimlarning masofaviy bank xizmatlariga oid fikr mulohazalari tahlil qilindi. Xususan, Rus iqtisodchi olimi V.K.Spilnichenkoning fikricha «Bank hisobvarag‘iga masofadan xizmat ko‘rsatish bu informatsion xizmatlarning kompleksi va mijozning hisobvarag‘i bo‘yicha operatsiyalarni uning bankka tashrif buyurmasdan, bergan topshirig‘iga asosan bajarishdir. Bank hisobvarag‘iga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimi telekommunikatsiya tizimi orqali bankning ma’lumotlar bazasiga mijozning murojaatiga asoslanadi [4].

N.I.Lixodeyeva esa bank hisobvarag‘iga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimini mijoz tomonidan kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda bankka tashrif buyurmasdan, ya’ni masofadan buyurtalar asosida bank xizmatlarini taqdim etish texnologiyasi sifatida e’tirof etgan [5].

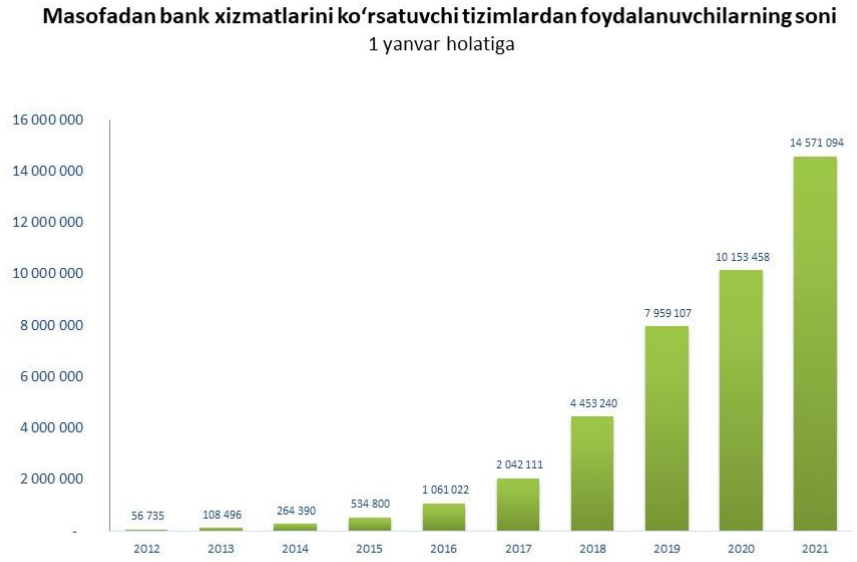
K.A.Zabrodiskaya, A.O.Zaxarova “Masofaviy bank xizmatlari – bankning mijozlariga bank hisobvarag‘iga masofadan xizmat ko‘rsatish orqali optimal sharoit yaratish faoliyatidir” [6].

Yuqordagi fikr-mulohazalarni umumlashtirgan holda bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko‘rsatish tizimlari – bu mijozning masofadan bergan topshiriqlariga asosan, (bankka kelmasdan) bank xizmatlarini taqdim etish texnologiyalari sifatida ta’rif berish mumkin.

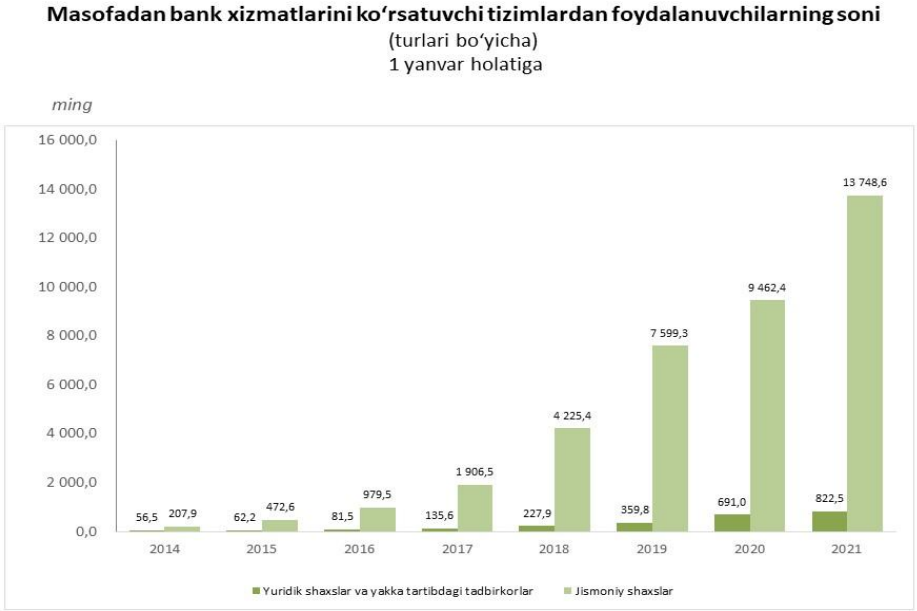
Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy ishni amalga oshirishda tijorat banklarining masofaviy xizmatlarini rivojlantirishda olimlar va soha vakillari bilan suhbat, ularning yozma va og‘zaki fikr-mulohazalarini tahlil qilish, ekspert baholash, jarayonlarni kuzatish, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, muallif tajribalari bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish orqali tegishli yo‘nalishlarda xulosa, taklif va tavsiyalar berilgan.

Tahlil va natijalar. So‘ngi yillarda mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, ularga ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirish maqsadida banklar tumonidan turli innovatsion bank xizmatlari taklif qilinmoqda. Xususan, masofadan bank xizmatini ko‘rsatuvchi an’anaviy «Bank-mijoz» tizimi respublikamizda keng tarqalgan bo‘lib, barcha banklarda tadbiq qilingan. Ushbu tizimni qo‘llash uchun mijozning kompyuterida maxsus dastur o‘rnatilib, aloqa kanallari orqali bankning axborot tizimi bilan o‘zaro muloqot ta’minlanadi. Ammo «Bank-mijoz» tizimini qo‘llashda muayyan ish joyiga bog‘lanish hamda ixtisoslashtirilgan dasturlardan foydalanish zarurligi sababli, ushbu tizimdan foydalanish imkoniyati cheklangan. Shuning uchun internet tarmog‘i va oddiy brauzer, ya’ni mijozni tarmoqqa kirishini ta’minlovchi keng tarqalgan dastur orqali ishlashini ta’minlovchi onlayn-banking (internet-banking) tizimi keng qo‘llaniladi.

Internet-banking texnologiyasi bank uchun ham, mijozlar uchun ham qo‘shimcha qulayliklar yaratadi. Jumladan, mijoz o‘z hisobvarag‘i bo‘yicha bank amallarini bajarish uchun bankka bormasdan, internet orqali xohlagan joyidan, xohlagan vaqtida bajarish imkoniyatiga ega bo‘lib, hisobvarag‘ining holati, mablag‘ning kelib tushishi, to‘lovlarning aks ettirilishi kabi amallar haqida ma’lumotlarni olishi mumkin. Bu esa mijoz uchun o‘z vaqti va mablag‘ini tejash, manzilning uzoq-yaqinligiga qaramasdan bankni ixtiyoriy ravishda tanlash va o‘z mablag‘larini tezkor boshqarish afzalliklarini yaratadi.

1-rasm. Masofadan bank xizmatlari ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni, 1 yanvar holatiga

2-rasm. Masofaviy bank xizmatlari ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni (turlari bo’yicha), 1 yanvar holatiga

Shuningdek, “Uzcard” banklararo to‘lov tizimi ishtirokchilari bo‘lgan tijorat banklari bilan hamkorlikda “on-line” rejimida ishlaydigan milliy texnologik platformani yaratilishi internet-banking xizmatlari orqali real vaqt ichida mijoz o‘z kartochka hisobvaraqlarini

boshqarishi, kommunal va boshqa to‘lovlarni amalga oshirishi uchun imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi rasm ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, so‘ngi uch yilda tizimdan foydalanuvchilar soni sezilarli ravishda ortishiga sabab bo‘lgan.

Mazkur tizimning evolyutsiyasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, masofiviy bank xizmatlari tashabbuskorlar Yagona Umumrespublika Protsessing Markazi va “CLICK” kompaniyasi sanaladi.

2013 yil 1 sentyabridan boshlab Yagona Umumrespublika Protsessing Markazi va “CLICK” kompaniyasining UZCARD-CLICK qo‘shma loyihasi hayotga tatbiq etildi. Mazkur loyiha doirasida O‘zbekistondagi istalgan bankning barcha UZCARD online plastik kartalari foydalanuvchilari istalgan bank yoki infokioskda UZCARD SMS-axborot berish xizmatini mobil telefonga ulashlari mumkin. So‘ngra SMS-axborot berish xizmati ulangan mobil telefondan bepul USSD so‘rovini jo‘natib, o‘z UZCARD online plastik kartasini tizimga bog‘lash zarur. Shundan keyin foydalanuvchi mobil telefon orqali plastik kartadan to‘lovni amalga oshira oladi. Barcha to‘lovlar vositachilik haqisiz amalga oshirilishi mazkur loyihaning farqlanuvchi xususiyati hisoblanadi. Online plastik kartalar foydalanuvchilariga innovatsion xizmatlarni taqdim etayotgan bunday zamonaviy loyihalarni joriy etish ko‘p jihatdan mamlakatimizda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining rivojlanishiga imkon yaratmoqda.

Mamlakitimizda masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish barcha banklar tomonidan doimiy ravishda chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ana shu chora-tadbirlar samarasi o‘laroq, 2021 yil 1 dekabr holatiga xizmatdan foydalanuvchilar umumiy soni 20 mln. dan ortgan (1-jadval).

1-jadval

2021 yil 1 dekabr holatiga masofaviy bank xizatlaridan foydalanuvchilar sonining banklar o‘rtasida taqsimlanishi

№	Bank	Yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar	Jismoniy shaxslar	Jami
1	Milliy bank	75 185	1 978 023	2 053 208
2	O‘zbekiston sanoat-qurilish banki	47 344	2 371 488	2 418 832
3	Agrobank	170 988	2 918 332	3 089 320
4	Ipoteka-bank	131 049	1 777 574	1 908 623
5	Mikrokreditbank	57 594	704 929	762 523
6	Xalq banki	56 306	2 857 848	2 914 154
7	Savdogar bank	8 635	79 169	87 804
8	Qishloq qurilish bank	24 521	353 012	377 533
9	Turonbank	28 316	232 866	261 182
10	Hamkorbank	94 630	1 196 640	1 291 270
11	Asaka bank	31 913	891 593	923 506
12	Ipak Yo‘li banki	37 033	955 886	992 919
13	Ziraat bank Uzbekistan	2 343	56 197	58 540
14	Trastbank	32 634	157 787	190 421
15	Aloqabank	22 672	483 143	505 815
16	KDB Bank O‘zbekiston	855	35 175	36 030
17	Turkistonbank	3 755	24 276	28 031
18	Soderot bank Toshkent	217	2 282	2 499
19	Universal bank	7 837	95 065	102 902
20	Kapitalbank	35 671	299 902	335 573
21	Ravnaqbank	2 209	58 093	60 302
22	Davr-bank	23 498	89 480	112 978
23	Invest Finance bank	23 509	353 787	377 296
24	Asia Alliance bank	14 013	329 978	343 991
25	Hi-Tech bank	1 622	28 865	30 487
26	Orient Finans bank	23 309	524 143	547 452

27	Madad Invest bank	873	2 485	3 358
28	Uzagroeksportbank	110	1 288	1 398
29	Poytaxt bank	788	4 762	5 550
30	Tenge bank	632	26 006	26 638
31	TBC bank	0	263 684	263 684
32	ANOR bank	4 252	551 422	555 674
Jami		**964 313**	**19 705 180**	**20 669 493**

Masofaviy bank xizmatlari yuridik shaxslar va YaTTlar hamda jismoniy shaxslar segmentiga bo‘lingan holda taqdim etib kelinmoqda. Mazur tizim foydalanuvchilar umumiy sonida TIF Milliy banki, Agrobank, Xalq banki, Ipoteka-bank hamda Sanoatqurilishbankining ulushi beqiyos bo‘lib, ularning birgalikdagi ulushi qariyb 50 foizni tashkil etmoqda.

2-jadval

Tijorat banklarining jismoniy shaxslarga masofadan xizmat ko‘rsatish uchun yaratilgan mobil ilovalari reytingi

№	**Dastur nomi**	**Bank nomi**	**Dasturni yuklab olganlar soni**	**Play Market-da baho qo‘y-ganlar soni**	**O‘rtacha qo‘yilgan baho**
1.	Milliy	Milliy Bank	100 000+	3 457	3,4
2.	Hamkor Mobile	Hamkorbank	100 000+	2 733	3,7
3.	InfinBank	Infinbank	100 000+	2 249	3,9
4.	Ipal Yo’li Mobile	Ipak Yo‘li Banki	100 000+	1 881	4,0
5.	Ipoteka Bank	Ipoteka bank	100 000+	1 645	4,5
6.	Agrobank Mobile New	Agrobank	100 000+	1 523	3,8
7.	Uz PSB Mobile	Sanoatqurilishbank	100 000+	1 415	3,6
8.	Apelsin	Kapitalbank	50 000+	4 722	4,6
9.	Aloqa Mobile	Aloqabank	50 000+	1 126	3,9
10.	MKB Mobile	Mikrokreditbank	50 000+	470	3,3
11.	Asaka Mobile	Asaka Bank	50 000+	266	3,2
12.	MyAlliance	Aziya Allians Bank	10 000+	564	3,6
13.	MyTuron	Turonbank	10 000+	399	4,4
14.	OFB24	Orient Finans Bank	10 000+	397	2,6
15.	QQB Mobile	Qishloq Qurilish Banki	10 000+	300	3,3
16.	Xalq Mobile	Xalq banki	10 000+	159	3,0
17.	TrustPay	Trastbank	10 000+	111	2,6
18.	RBK-Mobile	Ravnaqbank	5 000+	115	4,5
19.	Savdogar Mobile	Savdogarbank	5 000+	54	2,5
20.	DAVRBANK	Davrbank	5 000+	37	3,0
21.	UNO	Hi Tech Bank	1 000+	87	3,6
22.	MultiPay KDB	KDB Bank O‘zbekiston	1 000+	63	3,3
23.	Turkiston Bank	Turkistonbank	1 000+	41	3,6
24.	UniversalPay	Universalbank	1 000+	30	3,0
25.	ZiraatBank Uzbekistan	Ziraat Bank Uzbekistan	1 000+	9	3,1
26.	Madad Invest Bnak Mobile	Madad Invest Bank	100+	6	3,0
27.	Poytaxt Mobile	Poytaxtbank	10+	0	0,0

Foydalanuvchilarni alohida segmentlar kesimida tahlil qilinganda esa yuridik shaxslarning eng katta ulushi Ipoteka bank xissasiga, jismoniy shaxslar ulushi TIF Milliy bank xissasiga to‘g‘ri kelmoqda.

www.bankers.uz sayti tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida tijorat banklari tomonidan taqdim etilgan jismoniy shaxslarga masofadan xizmat ko‘rsatish uchun yaratilgan mobil ilovalari reytingi tuzib chiqildi (2-jadval).

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, mobil ilovalari Play Market orqali yuklab

olishlar soni 100 000 tadan ko‘p bo‘lgan 7 ta bank - InFinBank, Hamkorbank, O‘zmilliybank, Agrobank, Ipoteka banki, Ipak yo‘li banki hamda O‘zSQBning mobil ilovalari tashkil etiadi. Shuningdek, Asakabank mobil ilovasi ham yuklab olishlar soni 50 000 tadan ko‘p bo‘lgan ilovalar qatoriga kirganligini aytib o‘tish lozim.

'Play Market'da mavjud 27 ta bankning mobil ilovasiga jami baho qo‘yganlar soni jami 23,9 mingtaga yetdi.

Play Market orqali eng ko‘p baholangan mobil dasturlar — "Apelsin" (Kapitalbank), "Milliy" (O‘zMilliybank), "Hamkor Mobile" (Hamkor bank), "InfinBank" (Infinbank) hamda "Ipak Yo'li Mobile" (Ipak yo‘li banki) lardir. Ushbu dasturlar ichidan eng yuqori bahoga Kapitalbankning "Apelsin" ilovasi (4,6 ball) sazovor bo‘lib turibdi. Ushbu dasturni Play Market orqali jami 4722 marta foydalanuvchi baholagani diqqatga sazovor.

Shu o‘rinda, Ipoteka bank mobil ilovalari 1645 ta foydalanuvchilar tomonidan baholangan bo‘lib, o‘rtacha ko‘rsatkich 4,5 ballni tashkil etganligini ta’kidlash lozim.

Xulosa va takliflar. O‘zbekistonda masofaviy bank xizmatlarini rivojlanish istiqbollari bo‘yicha olib borgan tahlillar natijasida quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Tijorat banklarida masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish, mijozlarga masofadan turib xizmat ko‘rsatish tizimini rivojlantirish bo‘yicha har bir tijorat banki o‘zining strategik dasturini ishlab chiqish kerak. Mazkur dasturda qadama-qadam barcha xizmat turlarini masofaviy hamda onlayn rejimga o‘tkazish bo‘yicha yo‘l xaritasi ishlab chiqish kerak bo‘ladi.

Mazkur yo‘l xaritasida belgilangan vazifalarni moliyalashtirish manbasi, amalga oshirish muddatlari, amalga oshirish uchun mas’ul boshqarma hamda loyihani ishga tushirish muddati kabilar keltirib o‘tilishi zarur.

2. Xozirgi kunda tijorat banklari tomonidan masofaviy tarzda ko‘rsatiladigan xizmat turlariga kommunal va boshqa to‘lovlar, kartadan-kartaga pul o‘tkazmalari, onlayn konversiya, onlayn omonat xizmatlari, shuningdek, ayrima banklarda chakana kreditlash xizmatlari yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, keyingi bosqichda ularning turini ko‘paytirish maqsadga muvofiqdir. Xususan, xalqaro pul o‘tkazmalariga integretsiyalashuv orqali xorijga mablag‘larni jo‘natish va qabul qilish, plastik kartalar virtual emmisiyasi xizmatini kiritish kablar shular jumlasidandir.

3. Masofaviy bank xizmatlarini rivojlanishi mijozlarni identifikatsiya qilishga bo‘lgan zaruriyatni yuzaga chiqarishi tabiiy holat. Shuni inobatga olgan holda, barcha mobil-bank xizmatlariga mijozga xizmat ko‘ratishda xodimni identifikatsiya qilish zaruriyati yuzaga kelganda, Ichki ishlar vazirligi ma’lumotlar bazasidan integratsiya qilish imkoniyatlarini yaratib berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Foydalailgan adaiyotlar ro’yxati.

1. Murojaat (2018) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, Xalq so‘zi gazetasining 23-dekabr soni

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-martdagi «Bank xizmatlari ommabopligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 3620-sonli Qarori

3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank statistik byuleteni, 2018-2020 yillar

4. Спильниченко В.К. Трансформация банковских платежных систем в экономике России // Экономический журнал. 2012. № 2 (26).

5. www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki Rasmiy sayti

6. www.bankers.uz

Э.Нозимов

Перспективы развития новых банковских услуг в коммерческих банках

Аннотация: В статье исследуются научные взгляды на важность дистанционного банковского обслуживания в банковской сфере, способы их предоставления и возможности для дальнейшего расширения. Практика дистанционного банковского обслуживания в Узбекистане проанализирована на основе собранных статистических данных.

Ключевые слова: удаленное банковское обслуживание, интернет-банкинг, мобильный банкинг, банк-клиент, онлайн-банкинг.

E. Nozimov

Prospects for the development of new banking services in commercial banks

Abstract: The article examines the scientific views on the importance of remote banking services in the banking sector, how they are provided and the possibilities for further expansion. The practice of remote banking services in Uzbekistan is analyzed on the basis of collected statistical data.

Keywords: remote banking, internet banking, mobile banking, client bank, online banking.

К.Б. Узакова – СамИСИ “Молия” кафедраси ассистенти

МАМЛАКАТИМИЗДА СУҒУРТА ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: ушбу мақолада суғурта хизматларининг замонавий тенденциялари ва суғурта бозорининг ривожланишига олиб келадиган омиллар аниқланган. Ўзбекистон суғурта бозорини бошқа давлатлар бозори билан таққослаб, ундаги камчиликлар аниқланган ва олинган натижалар доирасида суғурта бозорини ривожланиши, ҳамда кўрсатилаётган хизматларни такомиллаштирилиши кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: суғурта, суғурта хизмати, суғурта бозори, суғурта мукофоти, суғурта брокери, суғурта механизмлари

Кириш. Ҳозирги шароитда суғурта хизматларини бошқаришнинг илмий-назарий асослари, унга таъсир этувчи омилларга ва билимларга асосланган иқтисодиёт шаклланиш жараёнида тезкор ўзгариб бормоқда. Жумладан, миллий иқтисодиётнинг ҳар бир суғурталанувчи субъекти ички ва ташқи рақобат таъсирида фаолият олиб боради. Шунингдек, жаҳонда юз бераётган инновациялар таъсирида ишлаб чиқаришда янги билимларга асосланган инновацион хизматлар турини жорий этиш зарурати ошмоқда.

Суғурталанувчиларнинг ишлаб чиқаришдаги инновациялари харидорларнинг ҳатти-ҳаракатини олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган даражада ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Айниқса, бундай ўзгаришлар хизмат кўрсатишга хосдир. Жумладан, оммавий суғурта хизмат турларидан индивидуал суғурта хизмат турларига ўтиш зарурати туғилмоқда.

Адабиётлар таҳлили. Хорижий олимлар бу борада чуқур тадқиқот тажрибасига эга. Суғурта бозори ва суғурта қўйилмаларини давлат томонидан тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари хорижий олимлар Ж.Кейнс, Ж.Стиглер, Ж.Гелбрейт, К.Meyer, Франсуа Квилболт, Уилям Ф.Sharp, Мишел Бадок ва бошқаларнинг ишларида кўриб чиқилган. Иқтисодчи олимлар ўртасида суғурта хизматлари ва сервисини ташкил этиш масалаларининг ечимини топиш борасида фикрларнинг тарқоқ ҳолда мавжудлиги ҳам мазкур муаммонинг тўлиқ ҳал этилмаганлигидан далолат беради.[1]

Иқтисодчи олим Қ.Қўлдошев “Суғурта бозори – объектив иқтисодий қонуният бўлиб, суғурта товарлари харидорлари (суғурталанувчи, бошқа манфаатдор шахслар, хусусан, давлат) суғурта товарлари сотувчиларини боғловчи ва ҳар икки томон эҳтиёжларини максимал даражада қондирувчи механизмдир”[2] деб таъриф берган.

А.М.Годин илмий-тадқиқот ишида суғурта бозорининг молия тизимидаги ўрни, шунингдек турли хил молия институтларига суғурта ҳимоясини тақдим этиш билан бир қаторда суғурта компаниялари ўзларининг инвестицион фаолияти ва салоҳияти орқали молия бозорининг асосий ўйинчиларидан бирига айланиб боришади[3].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида анализ ва синтез, мантиқий таҳлил каби усулларни қўллаган ҳолда мамлакатимизда суғурта хизматларини ривожлантириш истиқболларига асосланган ҳолда мавзу ўрганилган.

Таҳлил ва натижалар. Суғурта хизмат кўрсатиш бозорида барча фаолият ва мақсадлар муштараклигини таъминлаш учун суғурталаш режасини ишлаб чиқиш зарур. Бу режа суғурта хизмат кўрсатиш қарорларини қабул қилишда мавжуд барча ресурсларни, шу жумладан вақт ва маблағларни самарали тақсимлашга хизмат қилади. Суғурта хизмати тараққиётида иқтисодий омиллар, жумладан, ишсизлик даражаси, инфляция суръати, истеъмолчининг реал даромади, кредит олиш имкониятлари, унинг

[1] Махмудова Л. Суғурта иши. Ўқув қўлланма. – Т.: ТАКИ, 2004; Хўжаев И. Ташқи иқтисодий фаолиятда суғурта. Ўқув қўлланма. Т.: Солиқ академияси, 2005; Климов М.А. Страхование. Учеб. пособ. – М.: ПРИОР, 2004. – 137 с.

[83] Қўлдошев Қ.М.Ўзбекистонда ўзаро суғурталашнинг методологик асосларини такомиллаштириш мавзусида ёзилган иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Т.: БМА, 2019. - 74 б.

[3] Годин А.М., Фрумина С.В. Страхование: Учебник. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. - с.36.

фоиз ставкаси ва турлари ўз таъсирини ўтказади.

Суғурта табиий офатлар, турли бахтсиз ходисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш ва бошқа пул қопламаларини тўлаш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизимидир. Суғуртанинг ривожланиш истиқболлари иқтисодий ислоҳот билан узвий боғлиқдир. Суғурта мунособатларида давлатнинг таъсири жуда ҳам катта. Давлатнинг ўзи суғурта мунособатларини ташкил қилади ва ўз назоратига олади. Бироқ мамлакатимиз молия бозорида бу хизматларнинг ўрни ҳозирча катта эмас. Ривожланган мамлакатларда бу тизим анча ривожланган бўлиб, ушбу давлатлар ЯИМ да суғурта бадаллари ўртача 8-12 фоизни ташкил этади (1 жадвал). Ушбу соҳанинг Ўзбекистон ЯИМ даги улуши атиги 0,4 фоизни ташкил этмоқда.

1- диаграмма

Бозорда суғурта компанияларининг инновацион ва инвестиция фаолиятини фаоллаштириш муаммоси ҳам қўшимча тадқиқотларни талаб қилади. Тараққий этган мамлакатларда ҳар қандай инновацион инвестиция лойиҳаси суғурта кафолатисиз қабул қилинмайди. Шу боис мамлакатимизда ҳар қандай субъектлар фаолиятида суғурта алоҳида аҳамият касб этган ҳолда улар ўртасидаги молиявий муносабатларни барқарорлаштиради ва барча тўпланиб қолган муаммоларни ечишда инновацион хизмат кўрсатиш тармоғи сифатида ривожланиб бориши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва жадал ривожлантиришнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

- суғурта соҳасида норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш, шу жумладан халқаро ташкилотларнинг стандартлари ва тавсияларини ҳамда ушбу соҳадаги энг яхши жаҳон тажрибаларини изчил жорий этиш;

- тартибга солиш ва пруденциал назоратнинг самарали механизмларини жорий этиш орқали суғурта бозорининг ишончлилиги ва барқарорлигини таъминлашга қаратилган суғурта фаолиятини тартибга солиш тизимини институционал ривожлантириш;

- суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг капиталлашув даражасини, тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлигини ошириш, уларнинг активлари сифатини яхшилаш, шунингдек, суғурталовчиларнинг инвестиция фаолиятини ривожлантириш;

- суғурта брокерлари фаолиятини фаоллаштириш, суғурта агентларининг ишлаш тизимини такомиллаштириш, банк-суғурта механизмларини жорий этиш, шунингдек, умуман суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг ролини ошириш орқали суғурта бозори инфратузилмасини ривожлантириш;

- суғурта хизматлари истеъмолчилари ва суғурта фаолиятининг бошқа субъектлари

ҳуқуқлари ҳимоясини кучайтириш, аҳолининг суғурта саводхонлигини ва суғуртага бўлган ишончини ошириш, суғурта бозорининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш;

- янги инновацион суғурта маҳсулотларини жорий этиш ва талаб юқори бўлган анъанавий маҳсулотларни ривожлантириш орқали кўрсатилаётган суғурта хизматлари турларини кенгайтириш ва сифатини ошириш;

- суғурта фаолиятини ташкил этиш ва тартибга солиш соҳасида замонавий ахборот технологияларидан кенг фойдаланиш, суғурта хизматларининг электрон турларини фаол жорий этиш ва ривожлантириш;

- суғурта бозори мутахассисларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш, суғурта соҳасида таълим беришнинг замонавий усулларини қўллаш, илмий-тадқиқот фаолиятини рағбатлантириш;

- миллий суғурта бозорининг ижобий имижини шакллантириш ва юқори даражада ушлаб туриш ҳамда инвестициявий жозибадорлигини, шу жумладан миллий суғурта бозорини халқаро ва хорижий суғурта бозорлари билан интеграциялаш орқали ошириш [1].

Суғурта хизматини кўрсатишнинг сифати деганда, кўрсатилаётган хизматларнинг комплекс ҳолати, амалдаги техник нормативларга мос келиши, индивидуал ёки умумий талабларнинг тўлиқ бажарилиши, миллий ва жаҳон стандартларига жавоб бериши тушунилади[1].

Президент Ш. Мирзиёев суғурта хизматлари бозорини ривожлантириш масалалари бўйича 10 июлда йиғилиш ўтказдилар ва суғурта бозорини ривожлантириш агентлиги ташкил этиш тақлифини бердилар. Бунинг асосий сабабларидан бири - суғурта хизматлари етарли даражада жозибадор эмаслиги. Мисол учун, ўтган олти ойда умумий суғурта тармоғида 887 млрд. сўм суғурта мукофоти йиғилган бўлса-да, ушбу даврда мижозларга тўланган суғурта қопламасининг ҳажми мукофотнинг атиги 11 фоизига тўғри келган. Дунёда эса бу кўрсаткич ўртача 50-60 фоиздир.

Суғурта соҳасини ўрта ва узоқ муддатли ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш, 2022 йилгача аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғурта мукофоти ҳажмини 3 баравар, соҳанинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини эса 2 баравар ошириш вазифаси қўйилди.

Суғурта бизнинг энг оғир вазиятларимизда керак бўлади, бироқ аҳолини аксарияти бу тизимга ишонишмайди ва у ҳақда бошланғич маълумотга эга ҳам эмас. Аввало, аҳоли ва тадбиркорларнинг суғуртага ишончини ошириш зарур. суғурта даъволарини кўриб чиқиш муддатлари ва ҳужжатларини қисқартириш, суғурта ҳодисасини адолатли баҳолаш ва тўловларни тезкор тўлаш тизимини жорий қилиш вазифасини Молия вазирлиги ҳамда Монополияга қарши курашиш қўмитасига топширилган.

Суғурта ташкилотларининг инвестиция фаолиятини қўллаб-қувватлаш механизмларини кенгайтириш юзасидан топшириқлар берилди. Миллий суғурта компанияларининг халқаро молия бозорларига чиқишини таъминлаш, илғор корпоратив бошқарув тизимини жорий қилиш орқали халқаро рейтинглар олиш бўйича ҳам аниқ вазифалар белгиланди. Суғурта соҳасида замонавий кадрлар тайёрлаш, мутахассисларни нуфузли хорижий билим юртларида ўқитиш ва етакчи компанияларда малакасини ошириш масалаларига ҳам эътибор қаратилди.

Суғурта компанияларнинг маълумотларига қараганда, 2020 йилнинг биринчи чорагида 503,1 млрд. сўм суғурта мукофотлари йиғиб олинди. Суғуртоловчиларнинг умумий устав капитали 782, 4 млрд. сўм (138%) га етди. Иқтисодиётга киритилган инвестициялар хажми эса 2,834 трлн. Сўмни ташкил этди. Бундан 55% банк депозитларига, 30% акцияларда, қолганлари бошқа қимматли қоғозларда жойлашган. Мамлакатимизда суғурта бозори таркибий қисмларида номутаносиблик мавжуд, яъни

[1] Инновацион молиявий хизматлар: муаммо ва ечимлар. Монография. Муаллифлар жамоаси. – Т.: Иқтисод-молия, 2020. – 108 б.

82% ихтиёрий суғурта ва 18% мажбурий суғурта. Бошқа ривожланган мамлакатларда эса мажбурий суғурта улуши 50% ни ташкил қилади. Муаммонинг асосий ечими сифатида суғурта компанияларнинг хусусийлаштириш таклифини киритиш мумкин. Хорижий инвестициялар ва технологиялар, янги малакали ишчиларни яратиш, шунингдек ахолининг суғурта махсулотларини танлаш имконияти кўпроқ бўлади ва давлат суғурта компаниялари билан рақобат кучаяди.

Суғурта мукофотлари ҳажмини ошириш ривожланаётган мамлакатлар, жумладан Ўзбекистон учун ҳам муҳим масала бўлиб қолмоқда. Суғурта маданиятини ошириб, аҳолига суғурта-ҳимоя эканлигини тушунтирсак, давлат юкини камайтириб, компанияларнинг мажбуриятлари бўйича жавобгарликни оширган бўламиз. Ривожланган мамлакатларда аҳолининг 70% и молиявий саводхонликка эга, ривожланаётган мамлакатларда бу кўрсаткич 30% дан кам. Бу келажакда Ўзбекистонда суғурта соҳасини ривожлантириш имконини беради. Одамлар нима учун суғурта полисини сотиб олиш кераклигини тушунишлари керак. Кўпчиликка бу пулни совириш деган фикр юзага келади. Бундан ташқари, Ўзбекистонда истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш даражаси жуда паст. Агар истеъмолчилар ўзларини ҳимояланган деб билсалар, суғурта полисларини кўпроқ сотиб олишга ҳам тайёр бўлишади. Ходимлар харажатлари ва агентлик тўловларини камайтиришга қаратилган умумий тенденция суғуртачиларнинг онлайн савдога бўлган интилиши билан тўлиқ мос келади [2].

Хулоса ва таклифлар. Ўзбекистон Республикаси молия тизимининг асосий соҳаларидан бири бўлган суғурта соҳаси бугунги кундаги мамлакатимизнинг потенциал имкониятларидан тўлиқ фойдаланиши ва жаҳондаги асосий суғурта бозорлари қонуниятларини янада чуқурроқ ўрганиб, ундан самарали фойдаланиш услубларини кучайтириш, миллий суғурта хизматининг экспорт жозибадорлигини янада оширишга қаратилган инновацион йўлларини қўллаши лозим. Хулоса қилиб айтганда, суғурта хизматлари самарадорлигини ошириш мақсадида ташкилий тузилмаси қайта кўриб чиқилиб, такомиллаштириш, яъни суғурта фаолиятига рақамлаштиришни кенг жорий этиш лозим. Яна бир муҳим жиҳат, суғурта бозорида муносиб ўрин эгаллаш, молиявий барқарорлик ҳамда рақобатбардошликни мустаҳкамлаш мақсадида замонавий суғурта махсулотлари ишлаб чиқиш ва мижозлар билан доимий алоқа механизмини йўлга қўйиши лозим. Суғурта хизматлари сифатини яхшилаш билан бир қаторда соҳанинг мамлакатимиз ЯИМдаги улушини ошириш ва иқтисодиётни турли молиявий хатарлардан ҳимоя қилинишини таъминлашдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва унинг жадал ривожланишини таъминлаш чора-тадбирлари” тўғрисидаги ПҚ-4412-сонли Қонуни

2.Теленкова О.В., Марченкова Е.Р., Страховой рынок Российской Федерации: современное состояние// Наука и бизнес: пути развития. Издательство: Фонд развития науки и культуры (Тамбов), №11, 2015. 53-55 с.

К.Узакова

Перспективы развития страховых услуг в стране

Аннотация: В данной статье определены современные тенденции в сфере страховых услуг и факторы, ведущие к развитию страхового рынка. Сравнивая страховой рынок Узбекистана с рынками других стран, были выявлены его недостатки, и полученные результаты показывают развитие страхового рынка, а также улучшение предоставляемых услуг.

Ключевые слова: страхование, страховая услуга, страховой рынок, страховая премия.

K.Uzakova

Prospects for the development of insurance services in the country

Abstract: This article identifies current trends in the field of insurance services and factors leading to the development of the insurance market. Comparing the insurance market of Uzbekistan with the markets of other countries, its shortcomings were identified, and the results obtained show the development of the insurance market, as well as the improvement of the services provided.

Keywords: insurance, insurance service, insurance market, insurance premium

З.О. Ахроров – СамИСИ докторанти

НАРПАЙ ТУМАНИ БЮДЖЕТИ ДАРОМАДЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА СОЛИҚ ПОТЕНЦИАЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация: мақолада Нарпай тумани бюджети даромадларини ташкил этишда солиқли даромадлар асосий ўринни эгаллаши инобатга олинган ҳолда солиқ потенциалидан фойдаланиш масалалари кўриб чиқилган. Солиққа тортиш ва солиқ базасини ошириш бўйича мавжуд вазият таҳлил қилиниб, тегишли хулоса ва таклифлар шакллантирилган.
Калит сўзлар: солиқ, солиқ потенциали, солиқ базаси, солиқ тушуми, тадбиркорлик.

Кириш. Солиқ потенциали иқтисодий тузилма ва унинг солиққа тортиладиган, солиқ базалари орқали аниқланадиган ресурслар билан таъминланганлиги билан харак-терланади ҳамда маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Парламентга Мурожаатномасида ҳозирги пайтда солиқ юкини камайтириш, бизнес юритиш учун янада қулай шароитлар яратиш “яширин” иқтисодиётга барҳам беришни, мамлакат тараққиётининг таянчи бўлган инсофли, ҳалол солиқ тўловчиларни рағбатлантириш, яширин фаолият юритадиганларни эса жазолашни, солиқ ставкалари пасайтирилиши ёки айрим солиқлар бекор қилиниши самарали солиқ маъмуриятчилиги орқали бартараф этиш ва бюджет барқарорлигини таъминлашни, солиқ юкини камайтириш ҳисобига барчага бир хил адолатли солиқ режимини жорий этишни таъкидлади [1].

Бюджет даромадларидаги солиқларнинг салмоғи ва аҳамиятини таҳлил этиш учун, аввало, бюджет тизимидаги ислоҳотларнинг ҳар бир босқичида солиқли даромадларнинг аҳамиятини алоҳида ўрганиш муҳимдир. Шундай қилиб юзага келган ҳолатлардан келиб чиқиб, солиқ тизимида амалга оши-рилаётган туб ислоҳотларни, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятларини оширишга қаратиб борилишини таъминлаш муҳимдир. Бу, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Туман иқтисодий салоҳиятини ошириб бориш уларнинг солиқ потенциалининг ошишига олиб келиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Илмий адабиётларга “солиқ потенциали” тушунчаси 1980-1999 йилларда канадалик ва америкалик иқтисодчи ва молиячилар томонидан эътироф этилган бўлиб, у ҳозирда аксарият давлатларнинг солиқ амалиётида ва қонуниятларда акс эттирилган. Тадқиқот натижаларига мувофиқ, солиқ потенциали давлат солиқ ставкаларини ягона тизимини қўллашда солиқли даромадлар миқдорини ифодалайди. Аммо унинг мазмун-моҳияти ҳанузгача мавҳум бўлиб келмоқда, десак муболаға бўлмайди.

Горский И.В. “Солиқ потенциали – солиқ тизимининг муайян субъекти учун аниқ шароитларда солиқ йиғимларининг оптимал миқдорини (оптимал солиқ юкини) ифода-ловчи мавҳум молиявий категориядир” [2, 28-б.] деб атрофлича фикр билдирган. Ал-батта, бундай талқин солиқ ислоҳотларининг барчасининг замирида давлат бюджет да-ромадларининг барқарор суръатларда ўсиши, солиқ тўловчиларни инновацион салоҳия-тини рўёбга чиқариш масалалари ётади. Аммо солиқ потенциалининг бундай талқин этилиши олимлар эътиборидан четда қолган кўринади. Шунинг учун “солиқ потенци-али” тушунчасига И.В. Горский томонидан берилган талқин мавжуд қандайдир имко-ниятларни эътиборга олинмаганлигидан далолат беради, деб айтсак маболаға бўлмайди.

Лятина Е.В. “Солиқ потенциали – мамлакат ёки ҳудуд иқтисодиёти ҳолатини сифат тавсифини берадиган ва иқтисодий мажмуа доирасида мавжуд бўлган ва ўзаро ҳаракат қиладиган манбалар ва объектларни солиққа тортиш шароитида маълум фискал сиёсатни қўллашда ўзгарадиган ҳисоб-китоблар тизимидир”[3, 6-б.], деб талқин этса, унда Майбуров И.А. солиқ потенциалига солиқ тўловчилар хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда амалдаги қонунчилик ва солиқ маъмуриятчилиги шароитида молиявий ресурсларга эга барча даражадаги бюджетнинг солиқ даромадларини максималлигини таъминлаш потенциал қобилияти деб қарайди [4, 96-б.].

Илмий адабиётларда юқоридагилардан ташқари солиқ потенциали тушунчасининг бир қанча талқинлари ҳам мавжуд. Шунингдек, муаллифлар солиқ потенциалининг бюджет

даромад потенциали ёки солиқ тўловчининг потенциали билан ўзаро алоқаларига турлича қарашади. Мисол учун, В.Г.Пансков фикрича, солиқ потенциали – амалдаги солиқ қонунчилиги шароитида муайян вақтда маълум ҳудудда солиқ тушумларининг мумкин бўлган максимал миқдоридир [5, 24-б.].

Полинская М.В. солиқ потенциали – ҳудуднинг иқтисодий потенциалини бузмаган ҳолда ҳудуддан тўпланиши мумкин бўлган солиқларнинг максимал миқдори [6, 861-871 б.], деб талқин этган бўлса, унда Юткина Т.Ф. солиқ потенциали – ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини камайтиришга қаратилган барча товарлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқарувчилари пул тушумлари йиғиндиси [7, 101-б.], деб таъкидлаб ўтади. Шу ўринда айтиш жоизки, солиқ потенциалини ишлаб чиқарувчилар ва бошқа пул тушумлари йиғиндисига тенглаштириб бўлмайди. Ҳақиқатдан йиғилган пул тўловлари йиғиндиси бўйича ҳудуднинг солиқ потенциалини баҳолаш нотўғри, чунки амалда минтақада йиғилган солиқлар ва бюджет даромадларини шакллантириш потенциали ўртасида тафовут мавжуд. Ҳудудларда солиқ потенциали билан йиғиладиган солиқлар турлича бўлиши мумкин, чунки солиққа тортиладиган база миқдорига солиқ органлари иш фаолияти натижавийлиги ва солиқ тўловчиларнинг солиқ интизомига риоя этиш даражаси каби омиллар таъсир этиши мумкин [8, 70-72-б.].

Ўз вақтида Л. Алфирман стохастик чегаралар регрессион таҳлили натижасида олинган солиқ тушумларининг прогноз миқдорини ажратиб олишга ҳаракат қилиб “солиқ сиғими” тушунчасини изоҳлашга уринган ва “солиқ потенциали” ва “солиқ сиғими”ни алоҳида қўллашни таклиф этган. Аммо ушбу тушунча ҳам молиявий ресурсларни ташкил этиш тушунчаси билан бирдай ифодаланган [9, 11-б.]. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, солиқ потенциали солиқ тўлов қобилиятининг энг муҳим жиҳатларидан бири саналади ва илмий адабиётларда солиқ потенциали тушунчаси кенг тарқалган бюджетнинг солиқли даромадлари билан ҳам бир қаторда қўлланилади.

Кенг маънода солиқ потенциалини, ушбу тизимнинг ривожланиш даражасини, солиқ тушумларнинг сифат ва сонига боғлиқ ҳолда тавсифлайдиган, ушбу имкониятлардан амалиётда фойдаланишга мўлжалланган ғоя ва илмий ишланмалар асосида тўпланадиган ва ягона доирада жамғариладиган пул маблағлари йиғиндисидир. Мажбурий пул тўловларини амалда ташкил этилиши жараёнида солиқ тушумларининг қонуний ҳаракати ва марказлашган ҳолда тўпланиши содир бўлади. Шундай қилиб, солиқ потенциалига аксарият иқтисодчи олимлар илмий асосланган қонуниятлар асосида амалга оширишга йўналтирилган марказлаштирилган пул ресурслар мажмуи деб баҳо беришга уринишадилар.

Тадқиқот методологияси. Монографик кузатувлар асосида солиқ потенциали борасида фикрларни умумлаштириш, Нарпай тумани даромадларини баҳолашда солиқ потенциалидан фойдаланиш ва солиқ базасини кенгайтириш аҳамияти ёритишга қаратилди. Нарпай тумани ДСИ (Давлат солиқ инспекцияси) маълумотларининг таҳлилида статистик маълумотларни гуруҳлаш, солиштирма таҳлил, танлама кузатув усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Солиқ потенциалини ошириш борасидаги солиқ тизимидаги ислоҳотлар бюджет даромад базасини ошириш ва ундан қилинадиган харажатлар молиялаштириш манбаларини ташкил этишга қаратилади. Шу боисдан ҳукуматнинг солиқ қонунчилигига доир меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари доимо солиқ
тушумларини ошириш ва солиқ базасини кенгайтиришга қаратилади.

Солиқ тушумларини кўпайтириш учун солиқ базасини ҳуқуқий кенгайтириш ёки солиқ ставкаларини кўтариш лозим бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, солиқ юкини ошириш эмас, балки иқтисодиётда солиқ солиш базаларини кенгайтириш лозим. Мазкур йўналишда икки томонлама йўл тутиш мумкин.

Бир томондан, мавжуд солиқ тўловчиларни қўллаб-қувватлаш, тадбиркорлик субъектларига қулай солиқ муҳитини таъминлаш, уларнинг бизнес ривожланиши ҳисобига солиқ базаларини кенгайтириш. Мамнуният билан айтиш мумкинки, Нарпай туманида бу борада эътиборга молик ишлар қилинган. Айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш борасида чуқур ислоҳотлар амалга оширилди.

Иккинчи томондан, иқтисодиётдаги норасмий даромадларни солиққа жалб қилиш механизмларини ишлаб чиқиш эвазига давлат солиқ базаларини кенгайтириш мумкин. Уму-

ман, жамиятда норасмий иқтисодиёт кўлами ҳамда расмий иқтисодиётдаги солиқ юки даражаси бир-бирига узвий боғлиқ. Яширин иқтисодиёт кўлами қанчалик кўпайиб борса, расмий солиқ тўловчилар сони камайиб боради ва давлатнинг фискал юки ана шу тор доирадаги гарданига юкланаверади. Бу ҳам ўз навбатида виждонли солиқ тўловчиларни расмий фаолият юритишларидан бездириб, хуфиёна иқтисодиёт йўлидан боришга мажбур қилади.

Нарпай туманида солиқ ставкаларини ошириш имконсизлигини эътиборга олиб, асосий диққатни мавжуд солиқ тўловчиларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг солиқ базаларини кенгайтириш, шунингдек тумандаги норасмий фаолият билан юритаётганлар сонини кескин қисқартириш чораларини кўришга қаратиш мақсадга мувофиқ.

2020 йилда Нарпай туманининг бюджетга солиқ тушумлари вилоятнинг йиллик тушумларидаги улуши 3,9 фоизни ташкил килади.

Нарпай туманида 2020 йил давомида йиғилган ва унинг ихтиёрида қолган солиқ даромадларига назар ташлайдиган бўлсак, аксарият солиқ турлари бўйича кичик ўсишга эришилган. Нарпай туманининг солиқ салоҳияти юқори эканлигини эътиборга олиб, бу кўрсаткичлар паст деб эътироф этиш лозим.

1-жадвал

2020 йилда Нарпай тумани бўйича йиллик маҳаллий бюджет даромадлар прогноз кўрсаткичларининг солиқ турлари бўйича бажарилиши

	Даромад турлари	2020 йил			
		Жами режа	Жами тушум	Фарқи (+;-)	Фоизда (%)
	Нарпай туман жами	**40 848 681,6**	**46 165 074,9**	**5 316 393,3**	**113,0%**
1	Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	2 094 043,0	2 648 721,1	554 678,1	126,5%
2	Айланмадан солиқ (ягона солиқ тўлови)	3 253 223,0	3 350 235,5	97 012,5	103,0%
3	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	14 127 395,0	14 241 085,8	113 690,8	100,8%
4	Тадбиркорлик фаолияти қатъий белгиланган солиқ	1 176 929,0	1 523 598,0	346 669,0	129,5%
5	Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель акциз солиғи	4 134 944,0	6 170 044,1	2 035 100,1	149,2%
6	Юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ	2 719 616,7	2 103 572,3	-616 044,4	77,3%
7	Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ	3 625 145,0	3 068 147,8	-556 997,2	84,6%
8	Ер солиғи, жами	9 180 885,9	11 174 292,5	1 993 406,6	121,7%
	юридик шахслардан	4 881 886,9	6 137 753,5	1 255 866,6	125,7%
	жисмоний шахслардан	4 298 999,0	5 036 539,0	737 540,0	117,2%
	ягона ер солиғи	0,0	0,0	0,0	0,0%
9	Норуда қурилиш материаллари тайёрлашда ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ	77 000,0	6 500,0	-70 500,0	8,4%
10	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	66 054,0	1 255 286,1	1 189 232,1	1900,4%
11	Давлат божи	0,0	0,0	0,0	0,0%
12	Жарималар	0,0	0,0	0,0	0,0%
13	Йигимлар	383 444,0	461 068,2	77 624,2	120,2%

14	Ижара тўловлари	0,0	0,0	0,0	0,0%
15	Давлат ташкилотлари фойда солиғи	0,0	0,0	0,0	0,0%
16	Бошқа тушумлар	10 002,0	162 523,6	152 521,6	1624,9%
17	Акциз	17 011 301,5	17 011 301,5	0,0	100,0%
	Алока хизматлари кўрсатиш учун акциз солиғидан махаллий бюджетларга утказиладиган маблаглаг	6 090 943,7	6 090 943,7	0,0	100,0%
	Алкоголь махсулотлари шу жумладан пиво учун акциз солигидан махаллий бюджетларга утказиладиган махсулотлар	10 920 357,8	10 920 357,8	0,0	100,0%

Манба: Нарпай туман ДСИ маълумотлари

1-жадвал маълумотларига назар ташлайдиган бўлсак, ер солиғи бўйича прогнозлар бажарилаётган бўлсада, мол-мулк солиғи бўйича прогноз кўрсаткичлари бажарилмаётганлигини кузатиш мумкин. Бу борада туман кадастр бўлими маълумоти хамда хатлов ўтказиш натижасида аниқланган объектларни давлат рўйхатидан ўтказиш натижаси бўйича солиқ тўловчилар сонини ошириш лозим. Шунингдек, маҳаллабай ишлаш тизимини кенг жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

2-жадвал

2020 йил 12 ойи давомида айрим солиқ турлари бўйича Нарпай туманида фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектлар бюджетга солиқ тушумлари тўғрисида

	Солиқ тўловчилар сони	Ҳисобланган солиқ суммаси	Тўланган солиқ суммаси	Солиқ қарзи 01.01.2021
Фойда солиғи	149	1311558,3	2157049,0	89857,4
Айланмадан солиқ	911	2573371,8	3008308,9	746342,1
Қўшилган қиймат солиғи	420	14459106,3	4845406,3	2087135,8

Манба: Нарпай туман ДСИ маълумотлари

Солиқ турлари кесимида кўриб чиқамиз: Ҳозирги кунда пул тушуми 1,0 млрд. сўмдан ошган тадбиркорлик субъектларни аниқлаб, уларни фойда солиғи ва қўшилган қиймат солиғи тўловчиси сифатида рўйхатидан ўтказиш бўйича тадбирлар амалга оширилаётган бир шароитда фойда солиғи тўловчиларининг 149 та эканлиги паст кўрсаткич эканлигини айтиш мумкин. Бундай шароитда пул тушуми 1,0 млрд. сўмга сунъий етказмаслик ҳолатларига ҳаракат қилишни назарда тутиш мумкин.

Корхона ва ташкилотларнинг жойлашган жойига чиққан холда хатловдан ўтказилиб норасмий ишлаётган ходимларни аниқлаб уларни қонуний иш олиб боришини таъминлаш лозим бўлади.

Тадбиркорлик субъектлари фаолиятига кўмаклашиш, пул маблағлари айланмасини ошириш ва солиқ режимини ўз вақтида ўзгартириш ҳисобига 420 нафар қўшилган қиймат солиғи тўловчи кам эканлигини таъкидлаш лозим.

Шунингдек, якка тартибда тадбиркорлар фаолиятини чуқур ўрганган ҳолда, уларнинг йиллик банк айланмаси 100.0 млн.сўмдан ошган тадбиркорлик субъектларни айланмадан олинадиган солиқ турига ўтказиб бориш лозим. Бу айланмадан солиқ тўловчилар сонининг ошишига олиб келади. Шунингдек, ҳозирги кунда 39 та саноат, савдо, қишлоқ хўжалиги ва бошқа йўналишлардаги солиқ тўловчиларнинг фаолият юритмаётганликлари аниқланди. Фаолият юритмаслик сабаби сифатида айланма маблағлар етарли эмаслигини таъкидланди. Уларнинг фаолиятини қайта тиклаш мақсадида турли молиялаштириш манбаларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Нарпай туманидаги жами ер майдони 0,44 минг кв.метрни ташкил қилади. Аҳолига берилган ерлар 41138 та объектга 7117 га ер майдони берилган. Шундан кадастр қилинган

ерлар 30213 та объектнинг 5752 га ер майдони кадастр килинган. Фермер хўжаликларига 89392,6 га ер майдони ажратилган. Корхона ва ташкилотларга 470,76 га ер майдони ажратилган. Нарпай туманидаги ер майдони буйича 2020 йил давомида юридик ва жисмоний шахслар билан биргаликда жами ер солиғидан 10,7 млрд.сўм ва мол-мулк солиғидан 4,7 млрд сўм жами 15,4 млрд сўм бюджетга туловлар ундирилган[1].

Нарпай туманида бугунги кунда 2 та бозор фаолият кўрсатиб келмоқда. Булар: "Dehqonobod" MChJ ва "Mirbozor bozori" МЧЖ. "Mirbozor bozori" МЧЖ буйича 2019 йилда 2 414 494,5 минг сум патта йиғилган. "Dehqonobod" MChJ буйича 2019 йилда 139 371,1 минг сум патта йиғилган[2]. Бу бозорларда белгиланган нормативлар бўйича фаолият юритишлари тартибга солиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш лозим.

Ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан бири хўжалик субъектларини онлайн назорат касса машиналарига ўтказишдир. Барча корхоналарни онлайн назорат касса машиналарини ўрнатишни жадаллаштириш ва харидорларни чекларни талаб қилишга ўргатиш лозим.

Сўнгги йилларда туманнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида ижобий ўзгаришлар кузатилаётган бўлса-да, талаб даражасида деб бўлмайди. Назаримизда, туманда тадбиркорликни янада ривожлантириш ва солиққа тортиладиган базани кенгайтириш имкониятларидан етарли даражада фойдаланилмаяпти. Ҳудудда тадбиркорликни ривожлантирмасдан, хорижий ва миллий инвестицияларни жалб этмасдан, хуфёна иқтисодиётни бартараф этмасдан, солиқ базасини кенгайтирмасдан солиқ тушумларини ошириш мумкин эмас.

Хулоса ва таклифлар. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида 2020 йил 8 январь куни Давлат бюджети параметрларини ижро этиш ва ҳудудларда тадбиркорликни ривожлантириш бўйича жорий йилги устувор вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилишида “Ягона йўлимиз – тадбиркорлар сонини кўпайтириш, одамларни ишбилармон қилиш!”- деб таъкидлаганлари бежисга эмас [11].

Солиқ потенциалини ошириш йўналишларидан келиб чиқиб, қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

Корхона ва ташкилотларнинг жойлашган жойига чиққан холда хатловдан ўтказилиб норасмий ишлаётган ходимларни аниқлаб уларни қонуний иш олиб боришини таъминлаш

1. Туман кадастр бўлими маълумоти хамда хатлов ўтказиш натижасида аниқланган объектларни давлат рўйхатидан ўтказиш натижаси бўйича солиқ тўловчилар сонини ошириш.

2. Мавжуд имкониятлардан фойдаланиб солиқ тўловларини ўз вақтида ва тўлиқ бажарилишини таъминлаш ва бу борада фуқароларга солиқ саводхонлиги бўйича тушунчалар бериб бориш.

3. Маҳаллабай ишлаш тизимини кенг жорий қилиш.

4. Жисмоний ва юридик шахсларнинг кўчмас мулк ва ер участкалари тоифалари (аукцион орқали сотилган ер ва мулклар ҳам) тўғрисида 2021 йил 1 январь ҳолатига Кадастр бўлими томонидан тақдим этилган маълумотлар асосида маҳаллий бюджетга қўшимча маблағлар ундирилишини таъминлаш

5. Аҳоли ва тадбиркорлик субъектларига Солиқ кодекси, бошқа амалдаги меъёрий ҳужжатлардаги янгиликларни етказиш ҳамда уларни бу борадаги билим ва кўникмаларини ошириш бўйича тарғибот ишларини ташкил этиш, солиқ мажбуриятларини ихтиёрий бажарилишига мотивация яратиш

6. Солиқ хизмати – тадбиркорга кўмакчи тамойили асосида соҳалар кесимида тадбиркорлик субъектлари билан учрашув ва давра суҳбатлари ташкил этиш

7. Тадбиркорлик субъектлари билан солиқ соҳасидаги қонун ва меъёрий ҳужжатларга киритилган ўзгартиришлар тўғрисида семинар ва давра суҳбатларини ташкил этиб бориш

8. бозорларда белгиланган нормативлар бўйича фаолият юритишлари тартибга солиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш

9. Солиқ хизмати – тадбиркорга кўмакчи тамойили асосида 2021 йилда соҳалар кесимида тадбиркорлик субъектлари билан учрашув ва давра суҳбатлари ташкил этиш графигини ишлаб чиқиш ва давра суҳбатларини ўтказиш.

[1] Нарпай туман ДСИ маълумотлари
[2] Нарпай туман ДСИ маълумотлари

10. Солиқ тўловчиларга енгиллик яратиш мақсадида солиқ турлари муддатлари бўйича “Солиқ календари” дастурини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Парламентга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабр.
2. Горский И.В. Налоговый потенциал в механизме межбюджетных отношений // Финансы. 1999. № 6. – с. 27-30.
3. Лятина Е.В. Формирование и оценка налогового потенциала в России: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. эконом. наук. – Тольятти: 2008. – URL: https://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-otsenka-nalogovogo-potentsiala-v-rossii. – с. 20.
4. Майбуров И.А. Налоговый менеджмент. Продвинутый курс [Электронный ресурс]: учебник для магистрантов, обучающихся по программам направления «Финансы и кредит»/ И.А. Майбуров [и др.]. – Электрон. текстовые данные. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 559 с.
5. Пансков В. Г., Князев В. Г. Налоги и налогообложение. - М.: МЦФЭР, 2003. - с. 336.
6. Полинская М.В. Налоговый потенциал: дискуссионные подходы к определению и методы оценки / М.В. Полинская, В.С. Зачишигрива // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2017. – №133. – С. 861–871.
7. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник / Т. Ф. Юткина. - 2-е изд, перераб. и доп. - М. : ИНФРА-М, 2001. - 575 с.
8. Пелевин И.Ю. Анализ концептуальных подходов и методов оценки налогового потенциала регионов. Статистика и Экономика. 2014; (5): https://doi.org/10.21686/2500-3925-2014-5-70-72
9. Alfirman L. Estimating stochastic frontier tax potential: Can Indonesian local governments increase tax revenues under decentralization? – Center for Economic Analysis, Department of Economics, University of Colorado at Boulder. Working Paper. – 2003. – №. 03-19. – 37 p.
10. Khudoyqulov S. Important factors of of forecasting taxes and their principles //International Finance and Accounting. – 2018. – №. 3. – С. 1-12.
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида 2020 йил 8 январь куни Давлат бюджети параметрларини ижро этиш ва ҳудудларда тадбиркорликни ривожлантириш бўйича жорий йилги устувор вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилиши.

З.Ахроров **Использование налогового потенциала при формировании доходов Нарпайского районного бюджета**	**Z.Ahrorov** **Using the tax potential in the formation of incomes of the budget of Narpay district**
Аннотация: В статье рассматривается использование налогового потенциала, учитывая, что налоговые поступления играют ключевую роль в организации доходной части бюджета Нарпайского района. Проана-лизирована текущая ситуация по налогооб-ложению и увеличению налоговой базы, сформулиро-ваны соответствующие выводы и рекомендации.**Ключевые слова**: налог, налоговый потенциал, налоговая база, налоговые поступления, предпринимательство.	**Abstract**: The article examines the use of tax potential, taking into account that tax revenues play a key role in organizing the revenue side of the budget of Narpay district. The current situation with regard to taxation and the increase in the tax base is analyzed, and appropriate conclusions and recommendations are formulated.**Keywords**: tax, tax potential, tax base, tax revenues, entrepreneurship.

С.С.Тогаев – СамИСИ таянч докторанти

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация: мақолада тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш борасидаги илмий-назарий қарашлар, банкларининг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари ва уларни таҳлили ҳамда эконметрик модели натижалари келтирилган.
Калит сўзлар: тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги, фоизли даромадлар, регулятив капитал, банк тизимининг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари.

Кириш. Мамлакатимизда кейинги йилларда кенг кўламда иқтисодий ислоҳотларнинг амалга оширилиши натижасида банк тизимининг молиявий барқарорлиги янада мустаҳкамланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг

2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли Фармони билан тасдиқланган 2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида тижорат банкларининг кредит портфелини ва банк рискларини бошқаришни такомиллаштириш, давлат банкларини комплекс трансформация қилиш вазифаларининг қўйилганлиги мамлакат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг долзарб масала эканлигидан далолат беради.

Айни вақтда, Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларнинг мавжудлиги кузатилмоқда. Хусусан, тижорат банкларида активларнинг рентабеллик даражасини паст эканлиги, тижорат банклари ресурс базасининг барқарорлиги таъминланмаганлиги, банклар кредит портфелининг сифатини паст эканлиги бу борадаги долзарб муаммолар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ва 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 сентябрдаги ПҚ-3270-сонли “Республика банк тизимини янада ривожлантириш ва барқарорлигини оширишга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги ва ПҚ-3272-сонли “Пул-кредит сиёсатини янада такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорлари ва бошқа ушбу соҳадаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертацион тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш борасида илмий изланиш олиб борган олим Гарвард университети профессори М.В. Оливер молиявий барқарорликка мижозлар ишончини ошириш орқали эришиш фикрини илгари суради. Биз олимнинг бу фикрларига қўшиламиз. Чунки мижозлар ишончи ортган сари банк хизматларига бўлган талаб ортади, мижозлари сони ортгани ҳолда, банкнинг даромадлари ҳам ошади.

Проф О.Лаврушиннинг фикрига кўра, тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини баҳолашда асосий эътибор гуруҳлаш ва таркибий таҳлилга қаратилиши лозим, шундагина ҳар бир гуруҳ операциялардан олинган фойданинг даражаси ва барқарорлигига реал баҳо бериш мумкин[1].

Биз О.Лаврушиннинг ушбу хулосасига тўлиқ қўшиламиз ва қўшимча сифатида, тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини баҳолашда қиёсий таҳлил усули ҳам муҳим ўрин тутади. Бунда қиёсий таҳлилни бошқа банклар билан амалга оширишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Н.Семенова, И.Иванова, А.Василькиналар “Барқарорлик – бу банкнинг бутун ривожланиш даври давомидаги ҳолатининг сифат кўрсаткичи бўлиб, ташқи ва ички муҳитнинг ўзгарувчан омиллари шароитида мувозанатда бўлиш ва ўзига хос функцияларини узлуксиз бажара олиши имконияти” деган хулосага келганлар.[2]

АҚШлик иқтисодчи олим Эдвин Дж. Долан тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлашда асосий эътибор юқори ликвидли активлар билан юқори даромадли активлар ўртасидаги нисбатнинг оқилона даражасини таъминлашга қаратилиши лозим, деб ҳисоблайди[3].

С.Уразов тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини турли хил салбий ташқи омилларнинг таъсири натижасида ҳам мустаҳкам позицияга қайтиши деб

[1] Лаврушин О.И. Банковское дело. – М.: КноРус, 2008. – С. 251.

[2] Семенова Н. Н., Иванова И. А., Василькина А. А. Оценка устойчивости развития коммерческого банка на основе метода анализа иерархий. Финансы: теория и практика. 2021;25(4):121-135 с.

[3] Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СпБ.: “Санкт-Петербург Оркестр”, 1994. – С. 90-93.

ифодалайди[1].

Ш.Абдуллаева тижорат банклари фаолиятидаги кредит рискини бошқаришни такомиллаштириш йўли билан кредит портфелининг сифатини ошириш мумкин деб ҳисоблайди[2].

А.Маҳмудалиева “тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги-бу банк активлари, мажбуриятлари, капитали ва молиявий натижалари динамикасининг йўл қўйиш мумкин бўл-ган хатар шароитида, ликвидликни сақлаган ҳолда, фойда ва капитални ўстириш асосидаги банк ривожланишини акс эттирувчи кўрсаткичлар йиғиндиси” деб фикр билдирган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг мақсади бўлиб, Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш йўлларига қаратилган илмий-назарий таклифлар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади. Тадқиқотда меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар, фойдаланилган адабиётлар ва интернет маълумотлари расмийлиги, ундаги иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид илмий-назарий қарашларининг қиёсий ва танқидий таҳлили, илғор хориж тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш натижаларига ҳамда банклар маълумотларининг молиявий ҳисоботлардан олинганлиги, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий қилинганлиги билан белгиланди.

Мавзуни ўрганиш давомида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда тизимли таҳлил, умумлаштириш, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик усуллар, корреляцион-регрессион ва эмпирик таҳлил каби усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Юқоридаги бир қатор иқтисодчи олимларнинг фикрларини инобатга олган ҳолда, *тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги банклар фаолияти давомида ўзгарувчан ташқи ва ички омиллар таъсирида асосий молиявий кўрсаткичларнинг барқарор даражасини таъминлаган ҳолда самарали фаолият олиб бориши* деган хулосага келдик.

Бугунги кунда Халқаро валюта фонди томонидан жами 39 та асосий ва тавсиявий тусдаги Молиявий барқарорлик (Finansial Soundness Indicators - FSI) кўрсаткичлари чоп этилган бўлиб, уларнинг 12 таси асосий(асосан банклар учун), 27 таси тавсиявий(асосан бошқа молиявий ташкилотлар учун) тусдаги индикаторлар ҳисобланади[3]. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳам тижорат банкларимиз молиявий барқарорлиги бўйича Халқаро валюта фонди томонидан тавсия этилган 12 та асосий кўрсаткичларига оид маълумотларни эълон қилиб бормоқда.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ва Германия банк тизимининг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари-FSI (Financial Soundness Indicators)[4]

	Германия		**Ўзбекистон**	
Асосий кўрсаткичлар, фоизда Indicator (in %)	01.01.19	01.01.20	01.01.19	01.01.20
Регулятив капиталнинг таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активларнинг умумий суммасига нисбати-Regulatory capital to risk-weighted assets	18.90%	18.58%	15.64%	23,52%
I даражали капиталнинг таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активларнинг умумий суммасига нисбати-Regulatory Tier 1 capital to risk-weighted	16.62%	16.54%	14.29%	19,57%
Захиралар чегирилган ҳолда харакатсиз кредитлар/жами капитал-Nonperforming loans net of provisions to capital	9.06%	6.78%	4.27%	2,69%

[1] С.Уразов Устойчивость банковской системы: теоретические и методологические аспекты // Банковское дело. № 12.

[2]Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ѐзилган дисс. автореферати. –Тошкент, 2000.-46 б.

[3] Халқаро валюта фонди сайти https://www.imf.org/external/np/sta/fsi/eng/fsi.htm

[4]https://www.bundesbank.de/resource/blob/800722/b84ac237b70b1f2b41e2e91c4d80c819/mL/indikatoren-current-data.pdf маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Харакатсиз кредитлар/жами кредитлар миқдори-Nonperforming loans to total gross loans	1.24%	1.05%	1.28%	1,50%
Активлар рентабеллиги-Return on assets	0.32%	0.26%	2.05%	2,23%
Капитал рентабеллиги-Return on equity	5.08%	4.13%	16.19%	16,73%
Фоизли маржа/ялпи даромад-Interest margin to gross income	72.32%	69.47%	48.42%	50,71%
Фоизсиз харажатлар/ялпи даромад-Noninterest expenses to gross income	73.09%	75.99%	54.42%	49,54%
Ликвид активлар/жами активлар-Liquid assets to total assets	12.69%	19.72%	13.64%	13,89%
Ликвид активлар/қисқа муддатли мажбуриятлар-Liquid assets to short-term liabilities	151.70%	161.25%	41.17%	40,32%
Жами капитал/жами активлар-Capital to assets ratio	6.47%	6.31%	12.44%	18,71%

Германия банк тизимининг молиявий барқарорлик кўсаткичларини мамлакатимиз банк тизимининг ушбу кўсаткичларига нисбатан қиёсий таҳлил қиладиган бўлсак, регулятив капиталнинг таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активларнинг умумий суммасига нисбати, I даражали капиталнинг таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активларнинг умумий суммасига нисбати, харакатсиз кредитларни жами кредитлар миқдорига нисбати ва ликвид активларни жами активларга нисбати кўрсаткичлари даражаси деярли бир хил ташкил этган. Захиралар чегирилган ҳолда харакатсиз кредитларни жами капиталга нисбати юқори, активлар рентабеллиги паст, капитал рентабеллиги паст, фоизсиз харажатларни ялпи даромадга нисбати баланд, жами капитални жами активларга нисбати паст эканлиги банкларнинг молиявий барқарорилиги таъминлаш жиҳатдан салбий ҳолат ҳисобланади. Фоизли маржани ялпи даромадга нисбати баланд, ликвид активларни қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати баланд эканлиги банкларнинг молиявий барқарорилиги таъминлаш жиҳатдан ижобий ҳолат ҳисобланади.

2-жадвал

АТ Туронбанкнинг 2020 ва 2021 йиллар 1 октябрь ҳолатига асосий кўрсаткичлари[1]. млрд. сўмда

Асосий кўрсаткичлар	01.10.17й.	01.10.18й.	01.10.19й.	01.10.20й.	01.10.21й.
Актив	1542	2759	4720	7 977	10 186
Капитал	242	871	965	1 172	1 882
Кредит	784	1685	3717	5 897	7 699
Депозит	773	856	1336	2 036	2 473
Муаммоли кредиларNPL	-	-	-	53	173
Мажбурият	1300	1888	3755	6 805	8304
Активларнинг мажбуриятларга нисбати	118.7%	146.1%	126%	117%	122%
Кредитларнинг депозитларга нисбати	101.4%	198.6%	278%	290%	316%
Фоизли даромадлар	63	145	309	476	718
Фоизли харажатлар	29	54	153	278	476
Фоизсиз даромадлар	55	63	77	88	151
Фоизсиз харажатлар	9	14	19	22	23
Операцион харажатлар	59	83	114	142	58
Соф фойда	11	18	68	77	69

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, АТ Туронбанкнинг 2021 йил 1 октябр ҳолатига ўтган йилнинг шу даврига нисбатан муаммоли кредитлари миқдори 226 фоизга етган. Бунинг натижасида банкнинг соф фойдаси -10.4 фоизга камайган.

[1] Жадвал муаллиф томонидан АТ Турон банкининг баланс маълумотлари ва Марказий банкнинг статистик маълумотлари асосида тузилган.

Аммо фоизли даромадларнинг ялпи даромадга нисбати 82.6 фоизни ташкил этганлиги ҳамда фоизсиз даромадларнинг салмоғи 71.6 фоизга ошганлиги эса банкнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда ижобий ҳолат ҳисобланади.

АТ Туронбанкнинг 2017-2021 йил маълумотлари асосида кўп омилли регрессион ва корреляцион эконометрик моделни яратишда “Stata” дастуридан фойдаланилди ҳамда эконометрик моделни яратишдан олдин тегишли асосий омиллар ичидан ўзгарувчилар ажратиб, танлаб олинди.

Тижорат банклари молиявий барқарорлигини таъминлашда банк соф фойдаси (NP) муҳим аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиққан ҳолда, уни эрксиз ўзгарувчи сифатида, шу билан бирга мазкур кўрсаткичга боғлиқ 4 та асосий кўрсаткич (X1-жисмоний шахслардан жалб қилинган депозитлар, X2-активлар, X3-фоизли даромадар ва X4-капитал)ни эса эркли ўзгарувчилар сифатида олинди.

	(1) Y	(2) Y	(3) Y	(4) Y
Жисдеп	0.121* (0.057)			
Актив		0.007*** (0.002)		
Флид			0.137*** (0.018)	
Капитал				0.022** (0.008)
_cons	-55.871 (45.031)	0.284 (12.255)	2.635 (6.062)	13.520 (11.286)
N	17	17	17	17

1-расм. АТ Туронбанк асосий кўрсаткичлари асосида эконометрик модел натижалари[1].

Ушбу моделга кўра жисмоний шахслардан жалб қилинган оманатларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.121 млрд. сўмга, активларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.007 млрд. сўмга, фоизли даромадларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.137 млрд. сўмга ва капиталнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.022 млрд. сўмга ошишига олиб келади.

Хулоса ва таклифлар. Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш борасида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Тадқиқот давомида турли иқтисодчи олимларнинг билдирилган илмий-назарий қарашларни ўрганиш натижасида “тижорат банклари молиявий барқарорлиги” юзасидан такомиллашган мустақил муаллифлик таърифи шакллантирилди.

2. Иқтисодчи олимларнинг тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги ва уни таъминлаш хусусидаги илмий-назарий қарашларини тадқиқ қилиш натижалари шуни кўрсатдики, биринчидан, тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини баҳолашда асосий эътибор гуруҳлаш ва таркибий таҳлилга қаратилиши лозим, шундагина ҳар бир гуруҳ операциялардан олинган фойданинг даражаси ва барқарорлигига реал баҳо бериш мумкин; иккинчидан, тижорат банклари ялпи даромадларининг умумий ҳажмида фоизли даромадларнинг салмоғи камида 70 фоиз бўлиши керак; учинчидан, банклар активларининг оптимал таркибини шаклалнтиришда юқори ликвидли активлар билан рискли активлар ўртасидаги нисбатнинг оқилона даражасини таъминлаш лозим.

3. Германия банк тизимининг молиявий барқарорлик кўсаткичлари мамлакатимиз банк тизимининг ушбу кўсаткичларига нисбатан қиёсий таҳлил қилинди. Захиралар чегирилган ҳолда харакатсиз кредитларни жами капиталга нисбати юқори, активлар

[1] Муаллий томонидан Stata дастури асосида ишлаб чиқилди.

рентабеллиги паст, капитал рентабеллиги паст, фоизсиз харажатларни ялпи даромадга нисбати баланд, жами капитални жами активларга нисбати паст эканлиги банкларнинг молиявий барқарорилиги таъминлаш жиҳатдан салбий ҳолат ҳисобланади.

4. АТ Турон банк 2021 йил 1 октябр ҳолатига ўтган йилнинг шу даврига нисбатан муаммоли кредитлари миқдори 226 фоизга кўпайган, Бунинг натижасида банкнинг соф фойдаси -10.4 фоизга камайган. Аммо фоизли даромадларнинг ялпи даромадга нисбати 82.6 фоизни ташкил этганлиги ҳамда фоизсиз даромадларнинг салмоғи 71.6 фоизга ошганлиги эса банкнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда ижобий ҳолат ҳисобланади.

5. АТ Туронбанк асосий кўрсаткичлари асосида ишлаб чиқилган эконометрик модел натижалари шуни кўрсатдики**,** жисмоний шахслардан жалб қилинган оманатларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.121 млрд. сўмга, активларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.007 млрд. сўмга, фоизли даромадларнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.137 млрд. сўмга ва капиталнинг 1 млрд. сўмга ошиши соф фойданинг 0.022 млрд. сўмга ошишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
2. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СпБ.:
   “Санкт-Петербург Оркестр”, 1994. – С. 90-93.
3. Лаврушин О.И. Банковское дело. – М.: КноРус, 2008. – С. 251.
4. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун èзилган дисс. автореферати. –Тошкент, 2000.-46 б.
5. Семенова Н. Н., Иванова И. А., Василькина А. А. Оценка устойчивости развития коммерческого банка на основе метода анализа иерархий. Финансы: теория и практика. 2021;25(4):121-135 с.
6. С.Уразов Устойчивость банковской системы: теоретические и методологические аспекты // Банковское дело. № 12.
7. Togayev S.S. Topical issues of providing the financial stability of commercial banks. // Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities ISSN 2749-0866. Vol.1 Issue 1.1 Economical sciences. 07.09.2021. http://berlinstudies.de/index.php/berlinstudies/article/view/111. (IF 10.5281).
8. АТ Турон банкининг баланс маълумотлари ва Марказий банкнинг статистик маълумотлари.

С.Тогаев

Пути обеспечения финансовой устойчивости коммерческих банков

Аннотация: в статье представлены научно-теоретические взгляды на обеспечение финансовой устойчивости коммерческих банков, показатели финансовой устойчивости банков и их анализ, а также результаты эконометрической модели.

Ключевые слова: финансовая устойчивость коммерческих банков, процентные доходы, нормативный капитал, показатели финансовой устойчивости банковской системы.

S.Togaev

Ways to ensure the financial stability of commercial banks

Abstract: the article presents the scientific and theoretical views on ensuring the financial stability of commercial banks, indicators of financial stability of banks and their analysis, as well as the results of the econometric model.

Keywords: financial stability of commercial banks, interest income, regulatory capital, indicators of financial stability of the banking system.

ИНВЕСТИЦИЯ

Н.Э.Эрназаров – СамИСИ, “Молия” кафедраси ассистенти

ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация: ушбу мақолада, инвестицияларни жалб қиланган тадбиркорларга нисбатан жорий этилган солиқ имтиёзларини самарали ишлаши ва уларни бюджет даромадларига таъсири ошириш ҳамда солиқ имтиёзлари ва преференциялар, инвестиция муҳитини ривожлантиришни ташкил этиш мақсадлари ёритилган. Шунингдек, инвестиция муҳитини ривожлантиришда фаолият кўрсатаётган корхоналарни солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: солиқ, имтиёз, преференция, инвестиция, зона, асосий капитал, даромад, импорт, экспорт, солиқ юки, хорижий инвестиция, инвестиция муҳити.

Кириш. Иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришишнинг муҳим йўналишларидан бири инвестицияларни жалб этишдир. Айтиш жоизки, мамлакатда инвестиция муҳитини қай даражада ривожланганлиги иқтисодиётга инвестицияларни кенг жалб этилишини ишлаб чиқариш тармоқларини ривожланишига, жахон бозорларига чиқишига, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқарилишига, аҳолини ишга лаёқатли қатламининг бандлигини таъминлашига имконият яратиб беради. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш учун энг қулай инвестиция муҳитини шакллантириш, инвесторлар учун солиқ ва божхона сиёсатини юритиш яъни улар учун солиқ юкини камайтириш ва солиққа тортиш механизимларини соддалаштириш бўйича ислоҳотлар кенг суръатлар билан амалга оширилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Иқтисодий адабиётларда солиқ имтиёзларини ривожлантириш тўғрисида турлича қарашлар ўрганилган ва “Солиқ имтиёзи” тушунчасининг иқтисодий моҳияти турлича талқин қилинмоқда.

Александров И.М. фикрича, солиқ имтиёзи – солиқ тўловчига (субъектига) бошқа солиқ туловчига нисбатан солиқ миқдорини камайтириш ёки афзаллик тақдим этиш деб тушинилади[3].

Жўраев *А* ва бошқалар солиқ имтиёзлари – солиқ тўловчиларга солиқлар бўйича турли хил енгилликлар бўлиб, улар вақтинчалик ва доимий, тўлиқ ёки қисман ва бошқа кўринишларда берилиши мумкин[4].

Урманов Ж.Ж. “Солиқ имтиёзи – Солиқ кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятини қисқартириш, солиқ ставкаси ва солиқ базасини камайтириш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўламаслик ёхуд уларни камроқ миқдорда тўлаш имконияти”. Одатда, солиқ имтиёзлари ва солиқ преференциялари бир хил атама дейишади, аслида эса улар бир биридан фарқ қилади[5].

Урманов Ж.Ж. “Солиқ преференцияси – (праэферентис - афзалликлар) лотинча сўзидан олинган бўлиб, Солиқ кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, иқтисодиётни тартибга солиш ва ривожлантириш мақсадида, солиқ тўловчилар учун солиқ мажбуриятини бажаришда қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича тақдим қилинадиган афзаллик ва устуворликлар”. Юқоридаги трифлардан кўриниб турибдики “солиқ имтиёзи” ва “солиқ преферецияси” тушунчалари иқтисодий мазмуни жиҳатидан бир биридан фарқ қилади[6].

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада қиёсий таҳлил ҳамда индукция ва дедукция баҳолаш усулларидан фойдаланилди. Қиёсий усулдан фойдаланилиб, инвестиция муҳитини ривожлантиришда солиқ имтиёзларидан фойдаланишнинг амалий аҳамиятини ёритиш бўйича илмий хулосалар берилди.

Таҳлил ва натижалар. Иқтисодиётга инвестицияларни жалб этишда энг муҳим восита сифатида инвестиция муҳитини кўришимиз мумкин. Бугунги кунда инвестиция

муҳитини яхшилаш, инвесторларга қуллайликлар яратиш мақсадида мамлакатимизда охирги йилларда бир қатор муҳим имкониятлар яратилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “инвесторлар ҳуқуқларини муносиб ҳимоя қилиш мақсадида Олий судда инвестициявий низолар ва рақобатга оид ишларни кўриш бўйича махсус судлов таркиби ташкил этилди. Энди инвесторлар, ўз хоҳишига кўра, низони ҳал қилиш учун тўғридан-тўғри Олий судга мурожаат қилиши мумкин”лигини эътироф этиб ўтдилар [2].

Инвесторларга берилган имкониятларнинг замирида бир нарса ётади у ҳам бўлса, иқтисодий ўсишдир, бунга рақобатбардош экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари тармоғини яратиш орқали эришилади. Бугунги кунда солиқ имтиёзлари солиқ кодексида қуйидаги 1-жадвалда берилган солиқ имтиёзларидан самарали фойдаланишини таҳлил қилиш асосида имтиёзлар бериш асосланиши керак.

1-жадвал

Солиқ кодексига асосан берилган солиқ имтиёзлари[1]

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи	Солиқ кодекси 304-моддаси 15-банди. Солиқ солишда ҳисобга олинмай-диган даромадлар	инвестор ва давлат мулкини бошқариш бўйича ваколатли давлат органи ўртасида тузилган шартномага биноан инвестиция мажбуриятлари сифатида киритиладиган мол-мулк;
	Солиқ кодекси 308-моддасида инвестициявий чегирма	1)янги технологик ускуналар қийматининг, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва (ёки) технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш харажатларининг ва (ёки) ахборот тизимларини яратишга доир инвестиция лойиҳалари доирасида маҳаллий ишлаб чиқаришнинг дастурий таъминотини сотиб олишга йўналтириладиган маблағлар суммаларининг 10 фоизи миқдорида; 2) ишлаб чиқаришни янги қурилиш шаклида кенгайтиришга, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар ва иншоотларни реконструкция қилишга йўналтириладиган маблағлар суммасининг 5 фоизи миқдорида.
Фаолиятини доимий муассаса орқали амалга ошираётган норезидентларнинг даромадларига солиқ солиш	Солиқ кодекси 353-моддасида. Солиқ ставкалари	Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун жалб этилган кредитлар бўйича, Ўзбекистон Республикаси банклари ва лизинг берувчилари томонидан чет эл молия институтларига тўланадиган даромадларга «0» фоизли ставка қўлланилади.
Солиқ тўловчиларнинг айрим тоифаларига солиқ солишнинг ўзига хос хусусиятлари	Солиқ кодекси 471-моддасида. Тўғридан-тўғри хусусий чет эл инвестициялари иштирокидаги юридик шахсларга солиқ солиш шартлари	Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган юридик шахсларга Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори билан белгиланадиган муддатга киритилган тўғридан-тўғри хусусий чет эл инвестициялари ҳажмига қараб, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни тўлашдан озод этиш тарзидаги солиқ имтиёзлари берилади.
	Солиқ кодекси 473-моддасида. Махсус иқтисодий зоналарнинг иштирокчиларига солиқ солиш шартлари	Махсус иқтисодий зоналарнинг иштирокчиларига киритилган инвестициялар ҳажмига қараб, мол-мулк солиғидан, ер солиғидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқдан Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан белгиланган муддатга озод қилиш тарзида солиқ имтиёзлари берилади.
Тўғридан-тўғри хусусий хорижий	Солиқ кодексининг 473-моддасига	махсус иқтисодий зоналарнинг иштирокчиларига киритилган инвестициялар ҳажмига қараб,

инвесторлар ҳамда Махсус иқтисодий зоналар иштирокчилари учун	асосан,	мол-мулк солиғидан, ер солиғидан ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқдан Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан белгиланган муддатга озод қилиш тарзида солиқ имтиёзлари берилади.

Юридик шахсларга берилган солиқ имтиёзларини самарали фойдаланиш билан инвестиция муҳитини ривошлантириш муҳим йўналишлардан бири хисобланади. Агарда солиқ имтиёзларидан самарали фойдаланилса иқтисодиётга жалб этиладиган инвестициялар оқими кўпайиши ортиб боради.

Кодексда келтирилган солиқ имтиёзларининг самарали фойдаланилиши билан иқтисодиётга жалб этилган асосий капиталга ўзлаштирилган инвестициялар ҳажми худудлар кесимида йилдан-йилга ўсиб бормоқда

Хулоса ва таклифлар. Иқтисодиётда инвестиция муҳитини рағбатлантириш ва бошқаришни такомиллаштириш бўйича қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

Инвестицияларни жалб қиланган тадбиркорларга нисбатан жорий этилган солиқ имтиёзларини самарали ишлаши ва уларни бюджет даромадларига таъсири ошириш мақсадида солиқ тўловчиларга берилган солиқ имтиёзи самарадорлигини баҳолаш тизимини йўлга қўйиш ҳамда солиқ имтиёзлари беришда иқтисодий субъектлар молиявий манфаатларини ҳисобга олиш лозим.

Амалдаги солиқ кодексининг 472-моддасида тўғридан-тўғри хусусий чет эл инвестициялари иштирокидаги юридик шахслар томонидан солиқ имтиёзларини қўллаш тартиби белгиланган бўлиб, ушбу модданинг биринчи бандига мувофиқ инвестицияларни жалб этган тадбиркорларга солиқ имтиёзларини қўллаш учун қуйилган “юридик шахслар қонун ҳужжатларида белгиланадиган ҳудудларга жойлаштирилганда” банди келтирилган бўлиб бизнингча бу чеклашни бекор қилиш лозим. Бунинг натижасида инвестиция муҳитини рағбатлантиришга имконият яратиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент:2020й. Ғафур Ғулом нашриёт уйи.- 640 б
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг парламентга мурожаатномаси. 29. 12.2020 йил.https://president.uz/uz/lists/view/4057
3. Александров И.М. Налоги и налогообложение: Учебник.–10-е. изд., перераб. и доп..- Издательско-торговая корпорация «Дашков и К». – 228 с.
4. Жўраев А., Тошматов Ш., Абдурахмонов О. Солиқлар ва солиққа тортиш.Ўқув қўлланма.Т.:”Норма”,2009й.184б.
5. Урмонов Ж.Ж. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини солиқ механизми воситасида тартибга солишни такомиллаштириш масалалари. Иқтисодиёт фанлари доктори (ДСк) диссертацияси автореферати. 2018 йил.
6. Урмонов Ж.Ж. Тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш масалалари: Монография/ Т.: «Иқтисод-Молия», 2018 й. 240 б.

Н.Эрназаров

Практическое значение использования налоговых льгот в развитии инвестиционного климата

Аннотация: В статье описаны цели эффективной реализации налоговых льгот для предпринимателей, занимающихся инвестициями, и их влияние на доходную часть бюджета, а также организация налоговых льгот и преференций, развитие инвестиционного климата. Есть также предложения по стимулированию предприятий, занимающихся развитием инвестиционного климата, с помощью налоговых льгот.

Ключевые слова: Ключевые слова: налог, льгота, преференция, инвестиции, зона, основной капитал, доход, импорт, экспорт, налоговая нагрузка, иностранные инвестиции, инвестиционный климат.

N.Ernazarov

The practical importance of using tax benefits in the development of the investment climate

Abstract: The article describes the goals of effective implementation of tax incentives for entrepreneurs engaged in investment, and their impact on the revenue side of the budget, as well as the organization of tax incentives and preferences, the development of the investment climate. There are also proposals to stimulate enterprises involved in the development of the investment climate with the help of tax incentives.

Keywords: tax, benefit, preference, investment, zone, fixed capital, income, import, export, tax burden, foreign investment, investment climate.

Ж.Я.Яхшиликов – СамДУ мустақил тадқиқотчиси

ҲУДУД ИНДУСТРИАЛ ТАРМОҚЛАРИНИНГ ИНВЕСТИЦИОН ЖОЗИБАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада худудлар саноат тармоқларининг инвестицион жозибадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар ва статистик рейтиги баҳосини келтириш методикалари таҳлил қилинган. Бундан ташқари, Самарқанд вилояти учун саноат тармоқлари инвестицион жозибадорлигининг қиёсий рейтинги тузилган ва вилоят туман (шаҳар)лари саноатига киритилган инвестиция ўзгаришининг туман (шаҳар)даги жами инвестициялар ўзгаришига боғлиқлиги ўрганилган. Шунингдек, ҳудудий саноатнинг статистик таҳлиллари асосида уни янада ривожлантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: саноат, саноат тармоғи, инвестицион жозибадорлик, ўсиш тенденцияси, қиёсий рейтинг, статистик таҳлил.

Кириш. Худуднинг иқтисодий ўсишига таъсир этувчи кўплаб ташки ва ички омиллар мавжуддир. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи асосий омиллар сифатида инвестиция, ташқи савдо айланмаси ва худуднинг иқтисодий салохиятини қараш мумкин. Ўз навбатида бугунги кунда Республикамиз худудларининг иқтисодий ўсиш суратини бахолашда экспорт, импорт хажмини ва унинг тенденцияси асосий кўрсаткич сифатида қараш мумкин. Ички бозорда кучли рақобатбардошлик экспорт хажмининг ошиши омили сифати эканлигини ривожланган мамлакатлар тажрибасини инобатга олсак экпортни ошириш учун иқтисодиётни ҳудудларда изчил ислоҳ қилиш, диверсификация қилишни чуқурлаштириш ва юқори технологияларга асосланган янги корхона ва ишлаб чиқариш тармоқларини жадал модернизациялаш муҳим ўрин тутади. Бу эса ўз саноатга киритилаётган инвестициялар хажмига ва унинг тақсимланиш стратегиясига боғлиқдир. Чунки, худудлардаги солоҳияти йуқори бўлган секторларга инвестицияларниг етарли йўналтирилмаслиги асосий муаммо хисобланади ва бу масала эса худудларда саноат тармоқларининг салоҳияти билан бир қаторда тармоқларининг инвестицион жозибадорлигини ўрганишга туртки бўлиб келмоқда.

Республика саноатини ривожлантиришнинг кенг қамровли устувор йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947- сонли Фармони билан қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон республикасининг ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” [1] да ўз аксини топган. Бунда юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хамашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш масалаларига урғу берилган.

Ишлаб чиқаришнинг асосий капталга киритилаётган инвестициялар ҳажми саноатини модернизациялаш жараёнини тезлаштирса, саноат тармоқларида мехнат унумдорлигини ўсишига, рентабелликни ошишига, саноат ишлаб чикариш асосий фондлари эскириш даражасининг пасайишига ҳамда уларнинг янгиланиш даражасининг ошишига олиб келади [2]. Бу эса ўз навбатида саноат тармоқларининг инновацион ривожланишига интилиши, махсулотнинг риқобат бардошлилигини ошириб, экспорт ҳажмини ошишига олиб келади.

Ўз навбатида ҳудудга тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш учун инвеститсион муҳитни яхшилаш ва иқтисодий тармоқларининг инвестицион жазибадорликни ошириш ҳамда иқтисодий тармоқларида инвестицияларни тақсимлаш ҳолатини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, худудларда инвестицион жозибаси паст лекин салоҳияти юқори саноат тармоғининг инвестицион жозибасини ошириш масаласи долзабр бўлиб қолмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунга қадар худудларнинг инвестицион жозибадорлиги масаласини Ахтариева Л.Г, Янгульбаева Л.Ш, Журова

Л.И., Адрианова Д.Е ва А. Г. Третьяков каби олимлар ўрганишган лекин худудларни саноат секторларининг инвестицион жозибадорлиги масаласи ҳали етарлича тадқиқ қилинмаган. Албатда регионал инвестицион жозибадорлик бахосини хусусий кўп факторли интеграл бахосини келтириш мумкин. [3] Бунда Н.И.Яшина, Савушкина О.В каби олимлар инвестицион жозибадорликни белгилувчи рақамли хусусий кўрсаткичларни интеграл кўрсаткичларга келтириш орқали худуднинг умумий инвестицион зозибадорлиги бахосини келтиришган.

Тадқиқот методологияси. Худудларнинг инвестицион жозибадорлигини бахолаш методикаларида асосан кўп ўлчовли рейтинг анализидан фойдаланиб келинади. [4] Тармоқларнинг инвестицион жозибадорлигини ҳам рейтинг бохолари орқали вариациялаш мумкин.

Инвестицион жозибадорликни бахолаш учун таклиф этилаётган асосий кўрсаткичларни қуйидаги жадвалда шаклида келтириш мумкин.

1-жадвал

Кўрсаткичлар группаси	**Кўрсаткичлар**
Ривожланиш динамикаси	X_1 –Ишлаб чиқариш миқдорининг ўсиш ёки пасайиш кўрсаткичи (2015-2020* й)% X_2 –Саноат тармоғининг ҳажм бўйича ўсиш кўрсаткичи (2015-2020* й)% X_3 –X_2нинг республика кўрсаткичига нисбати X_4 –инвестицион активлик индекси 2015- 2020 й. %
Эфективлик кўрсаткичи	X_1 –Бутун капиталнинг рентабеллик коэфиценти; X_2 –Хусусий капитал рентабеллик коэфиценти; X_3 – Зарар кўраётган корхоналар улуши %; X_4 – Коплаш лаёқати индекси;
Иқтисодий холат кўрсаткичлари	X_1 –Саноат сектори махсулотларининг экспорт ҳажми ўсиши X_2 –Саноат сектори махсулотларининг экспорт ҳажми ўсиши умумий экспорт ҳажмига нисбати X_3 –Саноат сектори махсулотларининг импорт ҳажми ўсиши X_4 –Саноат сектори махсулотларининг импорт ҳажми ўсиши умумий экспорт ҳажмига нисбати
Соханинг иқтисодий-техник ҳолати кўрсаткичлари*	X_1 –Асосий фондларнинг эскириши % X_2 –Захира ва айланиш коэфиценти; X_3 –Жами капитал айланмаси коэфиценты; X_4 –Меҳнат унумдорлиги ўсиш суратининг иш хаққига нисбати
Институтционал муҳит кўрсаткичи*	X_1 –Кредиторлик қарзларнинг дебиторлик карзга нисбати, %. X_2 –Муддати ўтган дебиторлик қарзини умумий карздорликдаги улуши, %. X_3 – Муддати ўтган кредит қарзини умумий карздорликдаги улуши, %.

кўп ўлчовли кўрсаткичлар матрицаси куйидаги $X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} \dots & x_{2m} \\ x_{n1} & x_{n2} \dots & x_{nm} \end{bmatrix}$ шаклда карайлик (*m*-объектлар, *n*-кўрсаткичлар). j-кўрсаткич ўрта қийматини $\bar{X}_j = \frac{1}{m}\sum_{i=1}^{m} X_{ij}$, ва ўртача квадратик четланишини $\sigma_i = \left[\frac{1}{m}\sum_{i=1}^{m}\left(X_{ij} - X_j\right)^2\right]^{\frac{1}{2}}$ каби оламиз. J чи объектларнинг кийматларини куйидагича $Z_{ij} = \frac{X_{ij} - X_j}{\sigma_i}$ стандартлаш киритиш орқари кўп ўлчовли кўрсаткичлар матрицасини стандартлаштриб оламиз $X = \begin{bmatrix} Z_{11} & Z_{12} \dots & Z_{1m} \\ Z_{21} & Z_{22} \dots & Z_{2m} \\ Z_{n1} & Z_{nj} \dots & Z_{nm} \end{bmatrix}$.

Кейинги босқичда $P_0 = Z_o(max)$ каби эталон нуқтасини белгилаб $C_{ip_0} = \sqrt{\sum(Z_{ik} - Z_k)^2}$ формула орқали объектлар ва эталон нуктасигача бўлган масофалар топилади. Бу орқали биз $C = (C_{10}, C_{20}, \dots C_{m0})$ кўрсаткич масофалари вектри ва $\overline{C_0}$ i-объектни ва P_0 нуқтагача масофаларнинг ўртача арифметиги ва σ ўртача квадратик четланиши қийматига эга бўламиз. Агар $C_0 = \bar{C_0} + 2\sigma_0$ ни умумлаштирилган i-тизим сифат кўрсаткичи деб қарайдиган бўлсак у холда $\sum d_i$ $(d_i = 1 - \frac{C_{i0}}{C_0})$ секторларнинг суммар қийматлари орқали саноат тармоқларининг инвестицион жозибадорлиги қиёсий рейтинги келтириш мумкин.

Таҳлил ва натижалар. Самарқанд вилояти учун карайдиган бўлсак куйидаги худудий саноат тармоқларининг инвестицион жозибадорлиги рейтинг бахосини келтириб чиқариш мумкин.

2-жадвал[1]

№	Саноат тармоқлари	Суммар баҳо $\sum_{i=1}^{5} d_i$	Тармоқ рейтинги
1	Озиқ-овкат махсулотларни ишлаб чиқиш	5.73	1
2	Тўқимачилик махсулотлари	4.21	2
3	Машина ва ускуналарни ишлаб чиқариш	3.24	4
4	Кимё маҳсулотлари	3.79	3
5	Металургия саноати	1.24	5

Лекин ушби метод орқали инвестицион жозибадорликка таъсир этувчи кўплаб омилларни (жахон рейтингидаги ўрни, геосиёсий, географик локацияси, ички бозор хажми, ташки бозор талаблари ва х.к) инобатга олиниб, кўрсаткичлар гурухи сифати ўрганиш мақсадга мувофиқдир. [6]

Тармоқларнинг инвестицион жозибадорлигини бахолашда стандартлаштирилган кўрсаткичларнинг корреляцион анализ усулини ҳам таклиф этиш мумкин. Стандартлаштирилган кўрсаткичлар орасидаги корреляцион коэфицентлар асосида вазн коэффицентларини хисоблаш мумкин. [5]

4-жадвал

	Индикаторлар	Таркиби
Инвестицион салохият	Саноат тармоғининг ишлаб чикариш салохияти	- ЯҲМ аҳоли жон бошига (жорий нархларда) Саноат тармоғининг ишлаб чиқариш ҳажми.
	Кадрлар салохияти	Ушбу саноат тармоғида фаолият юрутувчи ишчилар миқдори (1000 кишига нисбатан)
	Истемол салохияти	-Аҳоли жон бошига нисбатан чакана товар айланмаси,
	Инновацион салохият	-Технологик инвовация яратган корхоналарнинг умумий корхоналарга нисбати. -Илмий-тадқиқотлар учун харажатлар миқдори. -Илмий изланишлар олиб борувчи ташкилотлар сони.
	Институтционал салохият	- Кичик корхоналарнинг умумий корхоналар сонига нисбати;
	Табиий-ресурс салохияти (Махаллий хомашё захираси ва таъминланганлик даражаси)	

Ушбу жадвал бўйича саноат тармоқларининг вазн коэффицентларини суммар кийматларини солишиштириш билан тармоқларнинг рейтинги таклиф этиш муммин. Бунда $V = \sum_{i=1}^{n} w_i$ бу ерда $w_i = R_{zr\sigma_i}$ саноат тармоғи i-хусусий индекатори учун вазн коэффиценти сифатида олиш мумкин.

2020 йилда вилоят саноатини янада ривожлантириш мақсадида 5820,4 млрд. сўм инвестиция киритилган бўлиб, бу жами инвестицияларнинг 39,7 фоизини ташкил этган.

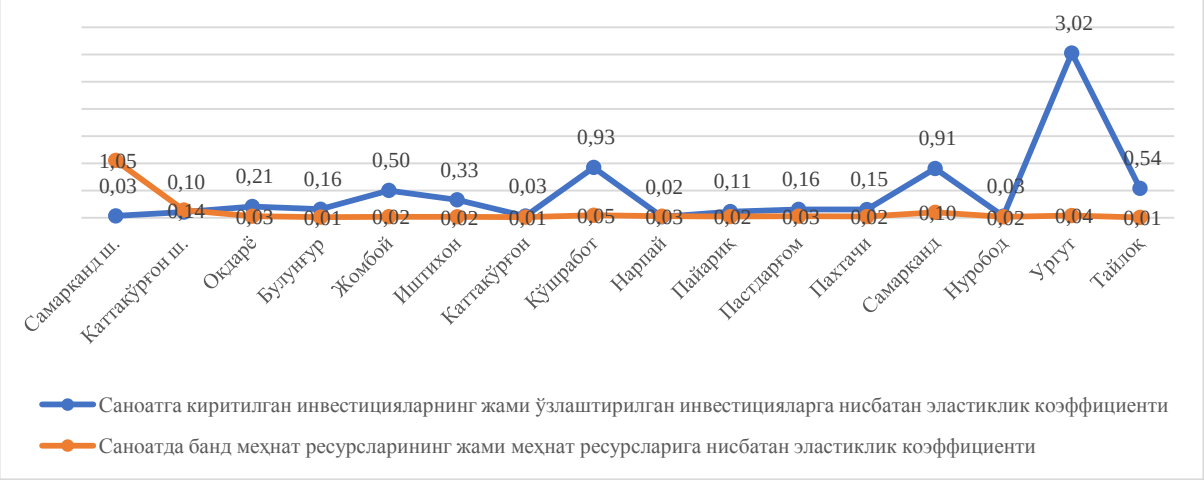
[1] Муаллиф хисоб-китоблари.

Шунингдек, саноатга киритилган инвестицияларнинг хажми 2020 йилда 2019 йилга нисбатан 4,5 мартага, 2015 йилга нисбатан 10,6 мартага ва 2010 йилга нисбатан 23,0 мартага ошган (3-жадвал).

3-жадвал

Самарқанд вилоятининг айрим иқтисодий кўрсаткичлари[1] (2020 йил)

№	Худуд	Жами инвестиция миқдори (млрд. сўм)	Саноатга киритилган инвестиция миқдори (млрд. сўм)	Жами мехнат ресурслар сони (минг)	Саноатдаги мехнат ресурслар сони (минг)
1	Самарқанд ш.	6254,1	2313,4	299,7	46,3
2	Каттақўрғон ш.	396,1	117,1	49,8	5,7
3	Оқдарё	643,2	89,3	87,7	4,7
4	Булунғур	426,0	34,9	102,6	6,5
5	Жомбой	519,6	254,3	94,7	6,0
6	Иштихон	352,6	287,1	139,1	8,0
7	Каттақўрғон	249,6	26,9	149,4	9,5
8	Қўшработ	960,8	617,2	72,5	7,2
9	Нарпай	290,9	74,3	116,8	6,6
10	Пайариқ	472,1	1,2	136,1	7,4
11	Пастдарғом	785,5	128,3	193,5	11,5
12	Пахтачи	430,1	300,7	79,4	4,6
13	Самарқанд	1165,4	272,4	138,1	15,8
14	Нуробод	457,3	166,5	82,7	2,9
15	Ургут	754,5	792,0	278,0	24,7
16	Тайлоқ	498,6	344,6	110,3	3,7
Жами:		**14656,4**	**5820,4**	**2130,4**	**171,1**

1-расм. 2011-2020 йиллардаги ўртача эластиклик коэффициентлари[2]

Тахлил натижаларига кўра, вилоят туман (шаҳар)лари саноатига киритилган инвестиция ўзгаришининг туман (шаҳар)даги жами инвестициялар ўзгаришига боғлиқлиги эластик бўлганларни Ургут (2020 йилда $E_{K_j}^K = 16{,}3$), Қўшработ (2018 йилда $E_{K_j}^K = 5{,}7$; 2016 йилда $E_{K_j}^K = 1{,}1$), Иштихон (2014 йилда $E_{K_j}^K = 2{,}4$) ва Самарқанд (2014 йилда $E_{K_j}^K = 3{,}9$) туманлари ташкил этган бўлса, бошқа туман (шаҳар)лар эса ноэластик ($E_{K_j}^K < 1$) эканлиги аниқланди. Шунингдек, тахлиллар вилоят туман (шаҳар)лари саноатида банд бўлган мехнат ресурслари ўзгаришининг туман (шаҳар)даги жами мехнат ресурслари ўзгаришига боғлиқлиги барча туман (шаҳар)ларда ноэластик

[1] Ўзбекистон Республикаси Самарқанд вилояти статистика бошқармаси маълумотлари.
[2] Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

($E_{K_j}^{K} < 1$) эканлигини кўрсатди.

Тахлил натижаларига кўра, 2011-2020 йилларда вилоятнинг Ургут тумани саноатига киритилган инвестиция жами инвестицияга нисбатан эластик эканлиги хамда Самарқанд шахри саноатида банд бўлган мехнат ресурслари жами мехнат ресурсларига нисбатан эластик эканлиги аниқланди. Бундан кўриниб турибдики, вилоят туманларида саноат тармоқларига йўналтирилган инвестицияларни рационал ишлаши мақсадида салоҳияти юқори бўлган тармоқларнининг инвестицион жозибадорлигини ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришни касб этади.

Хулоса ва таклифлар. Худуд саноатининг барқарор ривожланишини белгилаб берувчи аксарият ички омиллар худуддаги “саноат ишлаб чиқариш салоҳияти”ни ҳам белгилаб беради. Ушбу салоҳиятни юзага чиқаришда худуддаги қулай инвестицион муҳит ва инвестицион жозибадорлик жуда муҳим ўрин тутади. Чунки, жаҳон тажрибасидан маълумки, худуд иқтисодиётига киритилаётган инвестициялар ҳажмининг ўсиш суръати ва саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари ўртасида кучли чизиқли корреляцион муносабат мавжудир.

Бироқ, худудга ўз-ўзидан инвестициялар кириб келмайди. Фикримизча, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида саноатнинг ролини ҳисобга олган ҳолда уни янада ривожлантириш ва барқарор ўсишини таъминлаш учун салоҳияти юқори бўлган саноат тармоқларнинг инвестицион жозибадорлигини оширишнинг истиқболли стратегияларинисини туманлар кесимида ишлаб чиқариш зарур.

Фойдаланиглан адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикасини Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли фармони.
2. Б.Ю.Ходиев, Н.М.Махмудов. Ё.Ш.Файзуллаев, М.С.Юсупов, С.О.Хомидов «Миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини барқарор ривожлантириш омиллари ва тенденциялари.» 174-б. Тошкент-2018.
3. Н.И.Яшина, С.П.Борисова, Исследование инвестиционной привлекательности регионов. УПРАВЛЕНЕЦ № 6/58/ 2015.
4. Л.В. Минько, Вестник ТГТУ. 2004. Том 10. № 4Б. Transactions TSTU. ISSN 0136-5835. 1177-1178 стр.
5. Голайдо И.М., Сухорукова Н.В., Цвырко А.А. Оценка инвестиционной привлекательности региона. МИРОВАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА, DOI: 10.36683/2076-5347-2020-2-52-54-63.
6. Vladimir N. Assessment of the Region Investment Attractiveness in Complex Relationship with Sustainable Development on the Basis of the Balanced Scorecard *Development of Regional Infrastructure - Volume 1: ISSDRI,* ISBN 978-989-758-519-7, pages 388-395. DOI: 10.5220/0010591103880395

Ж.Яхшиликов

Критерии оценки инвестиционной привлекательности индустриальных отраслей региона (на примере Самаркандской области)

Аннотация: В данной работе проанализированы методы оценки показателей и статистического рейтинга инвестиционной привлекательности отраслей промышленности регионов. Кроме того, был составлен сравнительный рейтинг инвестиционной привлекательности отраслей промышленности для Самаркандской области и изучена зависимость изменения инвестиций, включенных в промышленность областных районов (городов), от изменения общего объема инвестиций в районе (городе).

Ключевые слова: промышленность, промышленная сеть, инвестиционная привлекательность, тенденция роста, сравнительный рейтинг, статистический анализ.

J.Yakhshilikov

Criteria for assessing the investment attractiveness of the industrial sectors of the region (on the example of the Samarkand region)

Abstract: This paper analyzes the methods for assessing indicators and statistical rating of the investment attractiveness of industries in the regions. In addition, a comparative rating of the investment attractiveness of industries for the Samarkand region was compiled and the dependence of changes in investments included in the industry of regional regions (cities) on changes in the total volume of investments in the region (city) was studied.

Keywords: industry, industrial network, investment attractiveness, growth trend, comparative rating, statistical analysis.

БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ, ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ВА АУДИТ

Худойберди Ўктамович Пўлатов – СамИСИ асситенти

САВДО КОРХОНАЛАРИНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР АСОСИДА ХИСОБНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: мақолада савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг асосий механизми ҳамда ҳозирги замон талаблари асосида методологиясини ишлаб чиқиш, ҳуқуқий манфаатларини ҳам аниқлаш йўллари аниқ формулалар орқали кўрсатиб берилган
Калит сўзлар: Савдо, механизм, инсон манфаатлари, кўрсаткичлар, маҳсус тармоғ, товар-пул муносабатлари.

Кириш. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш мақсадида президентининг 4611-сонли қарори қабул қилинди.

Республикамизда бухгалтерия ҳисоби тизими бўйича олиб борилган ва олиб борилаётган ислоҳатлардан мақсад, биринчидан бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартларга мослаштириш бўлса, иккинчидан хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш учун ҳуқуқий асосни берадиган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, учинчидан эса замонавий бухгалтерия ҳисобини юритиш учун бухгалтерлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ҳамда малакасини оширишдан иборат.

Призденимизнинг мазкур қарорига биноан, 2021 йил 1 январдан бошлаб, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишига ўтиши белгиланган

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Савдо соҳаси субъектлари фаолия-тининг табиати ҳамда уларни ташкил этишнинг самарадорлигини ошириш муаммолари савдо соҳаси субъектлари самарадорлигини ошириш масалалари олимлардан: К.Б. Уразов, М.Қ.Пардаев, Б.А.Абдукаримов ва бошқаларнинг бу борада олиб борган тадқиқотларини таъкидлаб ўтиш лозим бўлади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий фикрлаш, гуруҳлаш, таққослаш, омилли таҳлил, танланма кузатиш усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Дар ҳақиқат ҳар қандай ислоҳотнинг тўғри, ўз вақтида юритилиши кадрлар масаласига, уларнинг сифатига боғлиқ. Давлатимиз раҳбарининг 4611-сонли қарорида МҲХС бўйича кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Бу борада энг асосийси, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчиларини 2021 йил якунига қадар бухгалтерларни халқаро сертификатлаш доирасида “МҲХС бўйича молиявий ҳисобот” фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд “Сертификатланган халқаро профессионал бухгалтер (CIPA)”, “Сертификатланган дипломли бухгалтер (ACCA)”, “Сертификатланган жамоатчи бухгалтер (CPA)” ва “Халқаро молиявий ҳисобот бўйича диплом (DipIFR)” сертификатларидан бирига эга камида уч нафар мутахассис миқдорида МҲХСни сифатли қўллаш учун етарли бўлган бухгалтерия хизмати ходимлари билан таъминлаш масаласидир. Бу борада энг биринчи навбатда биз нафақат бухгалтерларимзни ўқитишмиз керак балки бухгалтерларни МҲХС бўйича ўқитадиган мактабларни ташкил қилишимиз керак. Хозирги кунда Республикамизда 4 та

институт МҲХС бўйича танлаб олинган булардан Тошкент молия институти, Тошкент иқтисодиёт унверстети, Самрқанд иқтисодиёт ва сервис институти ва Фарғона политехника институти. Ана шу қийин бўлсада ҳал қилувчи масала ҳал этилса, қўйилаётган вазифа сифатли бажарилади. Бундан ташқари, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари соҳасида мутахассисларни тайёрлаш бўйича жаҳоннинг муваффақиятли тажрибаларини оммалаштириш ҳамда соҳага оид олий таълим муассасаларининг ўқув дастурларини босқичма-босқич халқаро аккредитациядан ўтказиш юзасидан бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришга ҳам устувор вазифа сифатида қаралади

Бугунги кунда дунёдаги 45 мингдан ортиқ трансмиллий корпорациялар ва йирик компаниялар ўзларининг 250 мингдан ортиқ шўъба ва боғлиқ компаниялари билан биргаликда МҲХСларига мувофиқ молиявий ҳисоботни ихтиёрийлик асосда тузмоқдалар ва бу компаниялар учун катта имкониятларни яратмоқда. Хозирги кунда МҲХСни қабул қилган давлатлар руйхати билан танишиб чиқсак.

Африка давлатлари	Америка давлатлари	Осиё мамлакатлари	Европа давлатлари	Океан давлатлари
• Ботсвана, Миср Араб Республикаси, Кения, Малави, Мозамбик, Намибия, Жанубий Африка Республикаси, Танзания.	• Багам ороллари, Барбадос, Бразилия, Канада, Хитой, Коста-Рика, Доминикан Республикаси, Эквадор, Гватемала, Гайана, Гаити, Гондурас, Ямайка, Никарагуа, Панама, Перу, Уругвай, Венесуела	• Ҳиндистон, Исроил, Иордания, Қозоғистон, Ливан, Непал, Уммон, Филиппин, Қатар, Сингапур, Жанубий Корея, Тожикистон, Бирлашган Араб Амирлиги, Ўзбекистон.	• Австрия, Белоруссия, Бельгия, Босния ва Герцоговина, Болгария, Хорватия, Кипр, Чехия Республикаси, Дания, Эстония, Финландия, Франция, Германия, Греция, Венгрия, Исландия, Ирландия, Италия, Латвия, Лихтенштейн, Люксембург, Македонея, Нидерландия, Норвегия, Польша, Португалия, Руминия, Россия, Сербия, Словакия, Словения, Испания, Швеция, Туркия, Украина, Буюк Британия.	• Австралия, Фижи, Янги Зеландия, Янги Гвиния.

1-расм ***МҲХСларини қабул қилган давлатлар***

Юқорида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг тараққий этиш қонуниятларини ўрганиш асосида муҳим хулосани чиқариш мумкин, агар 1494 йили “иккиёқлама ёзув” асосида ҳисоб ғояси яратилган бўлса, 1973 йили бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари яратилиши билан молиявий ҳисоботни халқаро инграциялашуви бошланган бўлса, 2030 йилларга бориб молиявий ҳисоботнинг дунё миқёсида тўлиқ халқаро гармонизацияси ва бир хиллигига эришилади[1]. Дар ҳақиқат дунёни шиддат билан ўзгаришни инобатга олсак савдо корхоналарни хам МҲХС ни қўллаш зомон талаби десак хам муболаға булмайди.Хозирги кунда катта-катта савдо корхоналари Республикамизда ҳам фаолият юртиб келмоқда.

Хулоса ва таклифлар.Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, давлатимиз раҳбарининг мазкур 4611-сонли қарори корхоналаримизнинг жаҳон бозорларида ўз ўрнига эга бўлиши учун мустаҳкам замин яратади.Таклифим: 1. Хозирги кунда бухгалтерларни мажбурий сертификатлаш тизмни жорий қилиш тезлаштирлган тартибда ва кўпроқ МҲХС бўйича ўқув курсларни ташкил қилиш.2. Бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот ва аудит бўйича МҲХСлари талабларига жавоб берадиган ўзбек атамалар тўпламини яратиш.3. МҲХСлар талабларига тўлиқ мувофиқ келадиган такомиллашган намунавий молиявий ҳисобот форматларини жорий қилиш

[1] Молиявий ҳисобнинг халқаро стандартлари дарслик и.ф.д. доцент Ташназаров С.Н.

Х.Пулатов **Совершенствование бухгалтерского учета торговых предприятий на основе международных стандартов** **Аннотация:** В статье описывается основной механизм учета предприятий торговли, разработка методологии, основанной на современных требованиях, и определение их законных интересов посредством четких формул. **Ключевые слова**: интересы человека, индикаторы, конкретная сеть, товарно-денежные отношения.	**Kh.Pulatov** **Improving the accounting of trade enterprises on the basis of international standards** **Abstract:** The article describes the main mechanism for accounting for trade enterprises, the development of a methodology based on modern requirements, and the determination of their legitimate interests through clear formulas. **Keywords:** human interests, indicators, specific network, commodity-money relations.

О.М.Эсанов – СамИСИ, “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси ассистенти

ИЧКИ ВА ТАШҚИ АУДИТНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ БИР-БИРИДАН ФАРҚЛИ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ички ва ташқи аудитнинг асосий хусусиятлари ва уларнинг бир-биридан фарқили жиҳатлари ҳақидаги қарашлар таҳлилий асосланиб, тегишли тавсиялар ишлаб чиқилган.
Калит сўзлар: аудит, чки аудит, ташқи аудит, ички аудит натижалари, ички аудит хизмати.

Кириш. Республикамизда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш ва бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар ички ва ташқи аудитнинг асосий хусусиятлари ва уларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари ва уларнинг иқтисодиётдаги тутган ўрни муҳим ҳисобланади. Бу борада 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга доир «Ҳаракатлар стратегияси»даги “Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари” бўлимида “Корпоратив бошқарувининг замонавий стандартлар ва усулларни жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш” устувор вазифасининг қўйилиши бошқарувнинг муҳим стандарти сифатида аудитнинг халқаро стандартларини кенг жорий этишни тақозо қилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 сентябрдаги ПҚ-3946-сон қарорига асосан жуда катта имкониятлар берилди. Жумладан: 2019 йилнинг 1 январидан бошлаб шундай тартиб ўрнатилган:

- ✓ тижорат ташкилоти, агар у ҳақдаги ахборот тадбиркорлик субъектларининг ягона давлат реестрига киритилган санадан бошлаб уч ой давомида аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган аудиторлик ташкилотлари реестрига киритилмаган бўлса, ўз номида «аудиторлик ташкилоти» сўзларидан фойдаланишга ҳақли эмас;
- ✓ аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензия лицензияга барча турдаги аудиторлик текширувларини ўтказиш ҳуқуқини беради;
- ✓ аудиторлик ташкилотининг устав капитали аудиторлик ташкилоти фаолиятини амалга оширишда бевосита фойдаланиладиган мол-мулкдан, шу жумладан пул маблағларидан шакллантирилади;
- ✓ аудиторлик ташкилоти асосий иш жойи ҳисобланган аудиторларнинг энг кам сони камида тўрт нафар штатдаги аудитордан иборат бўлади;
- ✓ айнан битта хўжалик юритувчи субъектнинг аудиторлик текшируви кетма-кет етти йилдан ортиқ бўлмаган муддатда ўтказилиши белгилаб берилди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу мавзунинг долзарблигини кўриш мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Республикамизда рақамли иқтисодиёт ривожланиб бораётган бир шароитда ички ва ташқи аудитнинг асосий хусусиятлари ва

уларнинг бир-биридан фарқили жиҳатлари, Аудитнинг ҳалқаро стандартларига мослигини ўрганиш ҳар томонлама самарали йўналишлардан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу тадқиқот йўналишида хорижий олимлардан А.Аренс, Дж.Лоббек, Я.В.Соколов., В.И. Подольский ва республикамизнинг кўплаб иқтисодчи олимлари К.Б. Уразов, Х.Н. Мусаев, А.Д. Дўсмуродовлар Ички ва ташқи аудитнинг асосий хусусиятлари ва уларнинг бир-биридан фарқили жиҳатларининг назарий ҳамда амалий жиҳатларини ёритиб берганлар.

Тадқиқот методологияси. Ўтказилган илмий-тадқиқотлар натижасида мамлакат иқтисодиётида рақамли технологияларни ўрнини ошириш, рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида аҳоли бандилигини таъминлашнинг янги йўналишларидан фойдаланиш. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий фикрлаш, гуруҳлаш, таққослаш, омилли таҳлил, танланма кузатиш, дидукция, индукция усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги шиддат билан ривожланиб бораётган бозор иқтисодиёти туфайли корхоналар фаолиятини бошқариш, уларни назорат қилиш соҳасида бир қанча ўзгаришлар содир бўлди. Маскур бозор инфратузилмаларидан бири – аудиторлик фаолияти ҳисобланади. Жумладан, Ғарб мамлакатларида аудиторлик фаолияти анча олдин шаклланган бўлиб, республикамизда эса ўтган асрнинг охирларида асос солинди ва мустақиллик йилларидан бошлаб ривожланиб бормоқда. Аудитнинг мазмун – моҳияти, мақсад ва вазифалари, турлари, меъёрий ҳужжатлар ва махсус адабиётларда келтирилган. Америкалик олимлар А.Аренс, Дж.Лоббекларнинг эътироф этишларича: «Бухгалтерия ҳисоби – бу бошқарув қарорларини қабул қилиш мақсадида иқтисодий ҳодисаларни расмийлаштириш, таснифлаш ва умумлаштириш орқали ахборотларни шакллантириш жараёни. Бухгалтерия ҳисоби ахборотларни аудит қилишда текшириш давридаги расмийлаштирилган иқтисодий ҳодисаларнинг нечоғлик тўғрилигини аниқлайди»[1]. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида эса аудит хўжалик юритувчи субъектларининг молиявий ҳисоботини экспертиза (текшириш), таҳлил, тафтиш қилиш деб ифодаланган[2]. Бозор мунособотларининг ривожланиши туфайли аудиторлик фаолиятига оид меъёрий ҳужжатлар ҳам такомиллаштирилди. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳриридаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунда аудитга қуйидагича таъриф берилган: «Аудиторлик фаолияти деганда аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва ушбу қонунда ... назарда тутилган профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушинилади»[3]. Аудиторлик фаолияти билан махсус рухсатнома – лицензия ва сертификатга эга бўлган юридик ҳамда жисмоний шахслар шуғилланадилар. Аудиторлик фаолиятини проф. В.И. Подольский иккига бўлади:

– аудит;

– аудиторлик хизматлари.

Муаллифнинг фикрича: «Аудит бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот ва бухгалтерия балансини холисона экспертиза қилишдир. Ташқи аудитнинг асосий мақсади –аудит объекти тўғрисида ҳаққоний, аниқ ва тўғри маълумот беришдир»[4].

Аудитни проф. Х.Н. Мусаев Аудит олдидаги мақсад ва вазифаларига қараб бир қанча турларга ажратган[5]. Шу жумладан, ички ва ташқи аудит. Ички ва ташқи аудитни ўтказиш тартиби меъёрий ҳужжатларда ифодаланган. Ички аудит хўжалик юритувчи субъектларда, ички аудиторлик хизмати шаклида белгиланган мезонлар ва қоидалар асосида ташкил қилинади ва олиб борилади[6]. Ташқи аудит эса «Аудиторлик

[1] Аренс. А, Лоббек. Дж. Аудит. Пер.с ансл.; Гл. ред. сер. проф. Я.В.Соколов.–М.: Финансы и статистика, 1995,с. 10.
[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ДИН,2006,116-б.
[3] Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» Қонуни, 2021 йил 25 февраль (кейинги ўзгаришлар ва қўшимчалар билан).
[4] Аудит: Учебник для вузов. Под ред. проф. В.И. Подольского. –М. : ЮНИТИ –ДАНА, 2000, с.19,21.
[5] Мусаев Ҳ.Н. Аудит. Дарслик.-Т.: «Молия»: 2003, 28-б., Дўсмуродов А.Д. Аудит асослари. Дарслик.-Т.: «Ўзбекистон миллий энцклопедияси», 2003, 48-52 бетлар.
[6] Мисол учун, «Корхоналардаги ички аудит хизматлари тўғрисида низом», 2006 йил 16 октиябрь.

тошкилотлари тўғрисида Низом» ва бошқа меъёрий ҳужжатлар талабларига асосан ўтказилади[1]. Ички аудитнинг (аудиторлик хизматининг) асосий мақсади у ташкил этилган хўжалик юритувчи субъект фаолиятида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлардаги вазифаларнинг нечоғлик тўғри бажарилаётганлигини текшириш (нозорат қилиш) ва мониторингини олиб боришдан иборатдир. Ички аудит корхонада бухгалтерия ҳисобининг тўғри юритилиши, барча жараёнларнинг тўғри расмийлаштирилишини, бухгалтерия ҳисоби регистларида тўлиқ ва ишончли акс эттирилишини таъминлашда яқиндан кўмаклашади. Ташқи аудит аниқ буюртмачилар билан тузилган шартномалар асосида аудиторлик текширувлари шаклида ўтказилади. Юқоридагилардан ташқари мижозларга касбий хизматлар ҳам кўрсатади.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики ички ва ташқи аудит ташкил этилиши, олдидаги вазифалари, аудит ўтказиш услубиётига кўра бир-биридан фарқлади. Ушбу фарқларни қуйидагича ифодаладик (1-жадвал):

1-жадвал

Ички ва ташқи аудитнинг бир-биридан фарқили жиҳатлари

№	Мезонлар	Ички аудит	Ташқи аудит
1	Бўйсиниши бўйича	Корхона кузатув кенгашига	Мустақил, даҳлсиз фаолият олиб боради
2	Ўтказилиш тартиби бўйича	Махсус низом асосида	Шартнома асосида
3	Олдида турган мақсадга кўра	Корхона фаолиятидаги вазифаларнинг тўғри бажарилишини таъминлаш	Бухгалтерия ҳисоби ва молия-вий ҳисоботнинг ҳаққонийли-ги, ишончлигига баҳо (хулоса) бериш
4	Олдига қўйилган вазифалари бўйича	Корхона кузатув кенгаши ва раҳбари томонидан белгиланади	Мижоз билан тузилган шартномада кўрсатилади
5	Аудит объекти бўйича	Корхона низомидаги фаолияти жараёнлари, режалар, қарорлардаги вазифалари	Бухгалтерия ҳисоби ва молия-вий ҳисобот, ёки алоҳида жараён
6	Текшириш усуллари бўйича	Усулларни ички аудит хизмати ходимлари белгилайди	Аудитнинг миллий ва халқаро стандартлари, БҲМС ва БҲХС
7	Аудит натижаларини расмийлаштириш	Йиғма ҳисобот шаклида	Аудиторлик ҳисоботи, аудиторлик хулосаси
8	Аудит натижаларни тақдим этиш	Корхона кузатув кенгашига, корхона раҳбариятига	Буюртмачига, текширилган корхонага

Хулоса ва таклифлар. Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, ички ва ташқи аудит ўзаро фарқ қилиши билан биргаликда ўзаро ўхшашликларга ҳам эга, улар бир-бирини тўлдириб боради. Ташқи аудит жараёнида корхонадаги ички аудит хизматининг фаолияти ўрганиб уларга баҳо беради, унинг ишини яшилаш бўйича таклифлар беради. Худди шундай, ички аудит хизмати натижалари ҳам ташқи аудитнинг тўғри ташкил қилиниши ва самарадорлигини оширишга ўз таъсир кўрсатади. Шу боис ҳам корхоналарнинг ўзга хос ҳусусиятларидан келиб чиқиб, қуйидагича хулоса ва таклифларни маъқул деб топдик.

Корхонада ташқи аудит ўтказишдан олдин унинг фаолияти ўрганилади. Ушбу жараёнда ички аудиторлик хизматининг натижалари эътиборга олиниб ташқи аудитнинг иш ҳажми белгилаб олинади.

- ✓ ташқи аудит усулларини белгилашда корхона фаолияти жараёнида доимий равишда йўл қўйилаётган камчиликлар эътиборга олиниб ташқи аудит усуллари ишлаб чиқиш;

[1] Аудиторлик тошкилотлари тўғрисида Низом, 2007 йил 4 апрель.

- ✓ ташқи аудит бўйича таваккалчилик ва аудиторлик исботи даражасини белгилашда ички аудит натижалари эътиборга олиш;
- ✓ ташқи аудит жараёнида ички аудит натижалари, ички аудит хизмати ходимларидан фойдаланилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аренс. А, Лоббек. Дж. Аудит. Пер.с ансл.; Гл. ред. сер. проф. Я.В.Соколов.–М.: Финансы и статистика, 1995,с. 10.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ДИН,2006,116-б.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» Қонуни, 2021 йил 25 февраль (кейинги ўзгаришлар ва қўшимчалар билан).
4. Аудит: Учебник для вузов. Под ред. проф. В.И. Подольского. –М. : ЮНИТИ –ДАНА, 2000, с.19,21
5. Мусаев Ҳ.Н. Аудит. Дарслик.-Т.: «Молия»: 2003, 28-б., Дўсмуродов А.Д. Аудит асослари. Дарслик.-Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2003, 48-52 бетлар.
6. «Корхоналардаги ички аудит хизматлари тўғрисида низом», 2006 йил 16 октябрь.

О.Эсанов

Основные особенности внутреннего и внешнего аудита и их отличия

Аннотация: В данной статье анализируются взгляды на основные особенности внутреннего и внешнего аудита и их различия, а также разрабатываются соответствующие рекомендации.

Ключевые слова: аудит, внутренний аудит, внешний аудит, результаты внутреннего аудита, служба внутреннего аудита

О.Эсанов

The main features of internal and external audit and their differences

Abstract: This article analyzes the views on the main features of internal and external auditing and their differences, and develops relevant recommendations.

Keywords: audit, internal audit, external audit, internal audit results, internal audit service.

У.А.Ширинов – СамИСИ катта ўқитувчиси

АЛОҚА КОРХОНАЛАРИДА СЕГМЕНТЛАР ТАҲЛИЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация: Мақолада алоқа корхоналарида сегментлар таҳлилининг мохияти, сегментлар таҳлилининг асосий меъзонлари уларни таҳлили кўрсаткичлари ҳақида баён қилинган.
Калит сўзлар. Алоқа, сегмент, таҳлил, рентабеллик барқарорлик.

Кириш. Алоқа соҳасини ривожланиши Ўзбекистон иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар, ҳамда иқтисодий ислохатларнинг бош йуналишларидан бири ҳисобланади. Янги ахборот ва телекоммуникацион технологиялар иқтисодиётнинг кўплаб тармоқларида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Алоҳида компанияларнинг ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги, мамлакатнинг ички ва хорижий инвестерлар учун жозибадорлиги кўп жиҳатдан ахборот инфраструктураси ривожланиши даражасига боғлиқ.

Бухгалтерия назариясида сегмент тушунчаси ташқи сегмент ҳисоботининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Бозор иқтисодиёти шароитида сегментар бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг роли ортиб бормоқда. Бунинг сабаби шундаки, хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатганидек, камида учта асосий мақсадни амалга оширишга имкон беради:

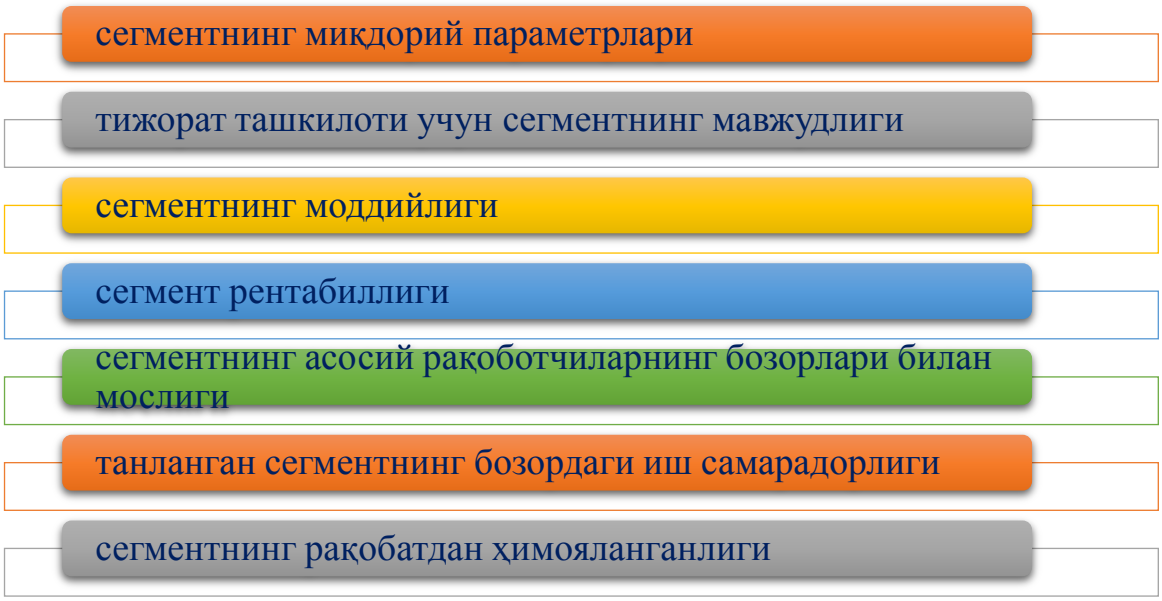
- ✓ таҳлил жараёнини информацион қўллаб-қувватлаш ва тижорат ташкилотининг таркибий бўлинмалари фаолияти самарадорлиги;
- ✓ ташқи фойдаланувчиларга ёрдам бериш кўп тармоқли тижорат ташкилоти фаолияти, унинг фойдаси ва хатарларини баҳолашда таҳлил қилиш;

✓ ички фойдаланувчиларни тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилишда ахборотни қўллаб-қувватлаш.

Сегментар ҳисоб ва ҳисоботнинг пайдо бўлиши ташкилотнинг турли сегментлар таркибидаги фаолияти тўғрисидаги маълумотларга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ ва шунингдек, тижорат ташкилотига бўлган эҳтиёж билан ташқи макро муҳит шароитларига мослашиш унинг юқори динамик шароитлари. Менежерлар ички захираларни қидираётганда аудитор учун сегмент маълумотлари эҳтиёжига йўналтирилган таҳлил учун асосдир.

Ҳозирги кунда универсал сегментар ҳисоботнинг шакли мавжуд эмас. Бунинг сабаби ҳар бир ташкилотнинг фаолияти ва у ажратадиган сегментлар ноёблиги ва бухгалтерия ҳисоби стандартларида фақат сегментларни тақсимлаш бўйича умумий ёндашувлар мавжудлигидир.

Сегментация маълум бир критериялар асосида амалга оширилиши керак. Бундай мезонларга қуйидагиларни киритиш мумкин (1-расм).

1-расм. Сегментлар таҳлилининг асосий меъзонлари.

Ўз сегментларига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ўзларининг умумий натижаларига сегмент фаолияти қай даражада таъсир қилаётганлигини аниқлаш ўта муҳимдир. Чунончи, умумий фойдада сегментнинг улуши қанча, активлардаги улуши қанча, рентабеллик кўрсаткичлари қай даражада, қайси сегмент фаолияти қониқарсиз ва бошқалар. Юқоридаги муаммоларни ўрганишимиз учун субъектга қарашли барча сегементларни таҳлил жараёнидан ўтказишимиз лозим. [1]

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Иқтисодчи олим В.И.Бареленконинг такидлашича, “ҳар бир сегментда ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш, умуман холдинг тузилмасининг умумий натижаларини шакиллантиришга қўшган ҳиссасини, уларнинг холдинг молиявий холати ўзгаришига таъсирини аниқлаш ва чора тадбирлар ишлаб чиқиш ҳисобот бериладиган сегментлар ўртасидаги молиявий оқимларнинг холдинг ичидаги тақсимоти. Бизнеснинг турли сегментлари бўйича ишбилармонлик фаолияти ва самарадорлик кўрсаткичларини қиёсий таҳлил қилиш ҳам катта қизиқиш ўйғотади.”

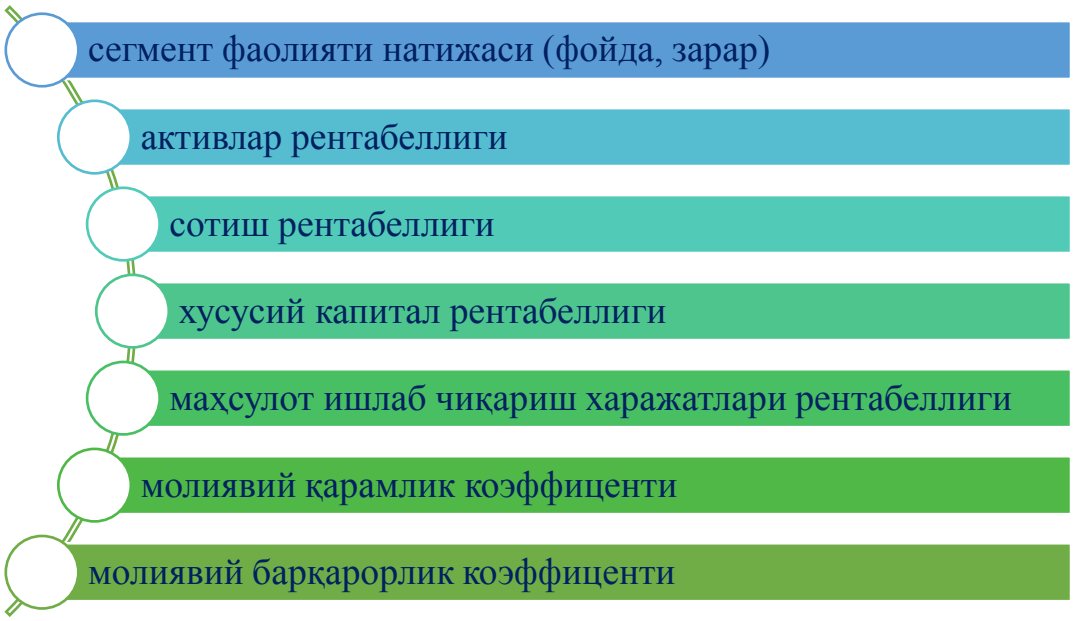
Иқтисодчи олим Е.В.Смирнованинг фикрича Сегмент таҳлили бу сегментларга бўлиш, бизнес сегментларининг жозибадорлигини баҳолаш ва уларни стратегик бошқариш учун жойлаштириш учун процедуралар тўплами.

Бундан ташқари П.Р.Гембл, Э.Марселла ва Е.В.Егошиналар ҳам сегментлар таҳлил бўйича илмий-тадқиқотлар олиб боришган.

Тадқиқот методологияси. Мақолада анализ ва синтез, индукция ва дедукция, сабаб ва оқибат, замон ва макон, тизимли ёндошув, иқтисодий таҳлилнинг анъанавий, иқтисодий математик ва статистик, корреляция ва регрессия каби усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Сегментар ҳисобот хўжалик юритувчи субъектнинг барча ташкилий тузилмаларига мувофиқ ажратилган, менежмент талабларига мувофиқ тайёрланган, субъектнинг барча операцион сегментлари тўғрисида маълумотларни очиб берадиган компания бошқарув ҳисоботининг бир қисмидир. Сегментар ҳисобот бошқарув қарорларини қабул қилиш учун ички фойдаланувчиларнинг ахборот эҳтиёжларини қондиришга қаратилган.

Сегментар ҳисоботларни аудиторлик таҳлилидан ўтказиш учун қуйидаги кўрсаткичларни ўрганишимиз лозим (2-расм).

2-расм. Корхона сегметлари таҳлили кўрсаткичлари

Таҳлил жараёнида капитал таркиби кўрсаткичлари (молиявий барқарорлик ва қарамлик коэффицентлари) кичик тадбиркорлик субъектларига узоқ муддатли молиявий маблағлар (қуйилмалар) киритган кредиторлар ва инвесторларнинг ҳимояланиш даражасини акс этиради, тўлов қобилияти (ликвидлик) кўрсаткичлари (жорий, тезкор ва абсалют ликвидлик коэффицентлари) субъектнинг кредиторлар олдидаги қисқа муддатли мажбуриятларини бажариш учун зарур бўлган маблағлари нисбатини ифода этади, рентабеллик кўрсаткичлари (активлар, сотилган маҳсулотнинг, хусусий капиталнинг ва маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллик коэффицентлари) субъект фаолиятини таҳлил қилишда фойданинг умумий суммаси билан бирга, у қандай харажатлар эвазига олинаётганлини, маблағлар қандай даражада айланаётганлигини билиш мулкдорлар, шериклар ва кредиторлар учун ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Юқоридаги кўрсаткичлар орқали сегментлар таҳлил қилинганда корхона фойдасида қайси сегмент улуши юқорилиги, қайси сегмент барқарор ва қайси сегмент ликвидлигини кўришимиз мумкин.

1-жадвал

Корхона сегментлари ҳолати таҳлили кўрсаткичлари

№	Кўрсаткич	Формула
1	Сегмент фаолияти натижаси (фойда, зарар)	Сегмент даромади Сегмент харажати
2	Сегментнинг молиявий барқарорлик коэффиценти	Сегмент хусусий капитали Сегмент активлари ўртача қиймати

3	Сегментнинг молиявий қарамлик коэффиценти	Сегмент мажбуриятлари / Сегмент хусусий капитали
4	Сегментнинг активлар рентабеллиги	Сегмент соф фойдаси / Сегмент активлари ўртача қиймати
5	Сегментнинг сотиш рентабеллиги	Сегмент соф фойдаси / Сегментнинг сотишдан соф тушуми
6	Сегментнинг хусусий капитали рентабеллиги	Сегмент соф фойдаси / Сегмент хусусии капитали уртача қиймати
7	Сегментнинг махсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги	Сегмент соф фойдаси / Сегментни махсулот ишлаб чиқариш таннархи

Сегментар ҳисоботга нисбатан аудиторлик ва аудит билан боғлиқ хизматлардан фойдаланиш нафақат аудиторлик субъектининг молиявий ҳисоботдаги сегментлар тўғрисидаги маълумотларнинг тўғри ва тўлиқ ошкор қилинишини таъминлашга, балки асосий мақсадларни тўлиқ амалга оширишга имкон беради. Таҳлил жараёни хўжалик юритувчи субъектнинг таркибий бўлинмаларининг самарадорлигини юқори сифатли ахборот билан таъминлаш, ташқи фойдаланувчиларга диверсификация қилиш шароитида тижорат ташкилоти фаолиятини таҳлил қилишда кўмаклашиш, сегментларни ҳисобга олиш ва сегментар ҳисоботларни тайёрлаш, унинг фойдаси ва хатарларини баҳолаш, ички фойдаланувчиларни тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилишда тўғри ахборот билан таъминлаш.

Корхона фаолиятининг асосий кўрсаткичларини таҳлил қилар эканмиз сегментларнинг корхона умумий кўрсаткичларидаги улушларини аниқлашимиз лозим.

Корхона асосий кўрсаткичларининг ўзгариш коэффиценти қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\frac{(Xn - Xn\text{-}1)}{Xn\text{-}1} * 100\% \quad [1]$$

Бу ерда X_n- таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг ҳисобот давридаги қиймати, X_{n-1} таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг ўтган ҳисобот давридаги қиймати.

Корхонанинг умумий кўрсаткичларда сегментларнинг улушини қуйидаги формула орқали аниқлашимиз мумкин:

$$\frac{X_C}{X_O} 100\% \quad [2]$$

Бу ерда X_K- таҳлил қилинаётган она корхона кўрсаткичи, X_C - таҳлил қилинаётган сегмент кўрсаткичи.

Биз “Ўзбектелеком” АК ва унинг Самарқанд филиалининг 2019 йилги соф тушумини таҳлил қиламиз.[3]

$$\frac{27\ 396\ 266\ 000}{4\ 473\ 888\ 923\ 000} 100\% = 0{,}6\ \%$$

Кўришимиз мумкинки “Ўзбектелеком” АК Самарқанд филиалининг компания соф тушумидаги улуши 0,6% ни ташкил этмоқда.

Биз “Ўзбектелеком” АК ва унинг Самарқанд филиалининг 2019 йилги соф фойдасини таҳлил қиламиз. [4]

$$\frac{2\ 557\ 369\ 000}{74\ 793\ 586\ 000} 100\% = 3{,}4\ \%$$

[1] Муаллиф ишланмаси
[2] Муаллиф ишланмаси
[3] https://uztelecom.uz/uz/kompaniya-haqida-1/korporativ-boshqaruv/hisobotlar/choraklik-va-yillik-hisobotlar-1
[4] https://uztelecom.uz/uz/kompaniya-haqida-1/korporativ-boshqaruv/hisobotlar/choraklik-va-yillik-hisobotlar-1

“Ўзбектелеком” АК Самарқанд филиалининг компания соф фойдадаги улуши 3,4% ни ташкил этмоқда.

Рентабеллик кўрсаткичларининг сегментлар бўйича таҳлилини амалга оширдик (2-жадвал).

2-жадвал

Она корхона кўрсаткичларига сегментлар таъсири[1]

№	Кўрсаткичлар	Она корхона	1-сегмент	2-сегмент	....	10-сегмент
1	Фаолияти натижаси (фойда, зарар) (минг сўм)	74 793 586	21 021 452	5 684 954	...	3 245 964
2	Молиявий барқарор-лик коэффициенти	0.806	0.54	0.72	..	1.15
3	Молиявий қарам-лик коэффициенти	-	-	-	-	-
4	Активлар рентабеллиги	0.01	0.005	0.003	...	0.002
5	Сотиш рентабеллиги	0.15	0.03	0.01	...	0.095
6	Абсолют ликвидлик коэффициенти	0.008	0.007	0.005	...	0.002
7	Тўлов қобилияти коэффициенти	0.708	0.56	0.801	...	0.607

Жадвал орқали ҳар бир сегментни она корхонанинг капитал таркиби кўрсаткичлари (молиявий барқарорлик ва қарамлик коэффицентлари) кичик тадбиркорлик субъектларига узоқ муддатли молиявий маблағлар (қуйилмалар), тўлов қобилияти (ликвидлик) кўрсаткичлари (жорий, тезкор ва абсалют ликвидлик коэффицентлари), рентабеллик кўрсаткичлари (активлар, сотилган маҳсулотнинг, хусусий капиталнинг ва маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллик коэффицентлари)га таъсирини аниқ кўришимиз мумкин бўлади ва сегментлар бўйича қабул қилинадиган қарорларнинг ҳам аниқлиги ошади.

Хулоса ва таклифлар.

Тадқиқот натижасида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг хар бир сегментлари бўйича алоҳида таҳлиллар олиб бориш лозим;
2. Хар бир сегментнинг асосий кўрсаткичлари таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқдир;
3. Хар бир сегмент бўйича аниқланган кўрсаткичлар бош корхонага таъсирини аниқлаш лозим.

Юқоридаги таклифлар сегментар ҳисоботлар орқали сегментлар таҳлил қилинганда корхона фойдасида қайси сегмент улуши юқорилиги, қайси сегмент барқарор ва қайси сегмент ликвидлигини кўриши мумкин бўлади ҳамда маълумот фойдаланувчиларига тўғри қарор қабул қилиш учун хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Иброҳимов А.Т. Молиявий таҳлил. – Т.: «Меҳнат», 1995.
2. Комплексный анализ хозяйственной деятельности : учебник и практикум для академического бакалавриата / В. И. Бариленко [и др.] ; под редакцией В. И. Бариленко. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 455 с. — (Бакалавр. Академический курс). — ISBN 978-5-534-00713-8. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: https://urait.ru/bcode/432000 (дата обращения: 21.12.2021).
3. Смирнова Е.В., Цыганова И.Ю. Анализ сегментов бизнеса как инструмент стратегического управления организацией // Экономический анализ: теория и практика. 2014. №37 (388). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-segmentov-biznesa-kak-instrument-strategicheskogo-upravleniya-

[1] https://uztelecom.uz/uz/kompaniya-haqida-1/korporativ-boshqaruv/hisobotlar/choraklik-va-yillik-hisobotlar-1

organizatsiey (дата обращения: 24.12.2021).
4. Гембл П.Р., Марселла Э., Тапп А. Революция через сегментацию. URL: http://www.marketing.spb.ru/lib-research/segment/revolution.htm
5. Егошина Е.В. Роль сегментного анализа в бизнесе // Теория и практика общественного развития. 2013. № 2. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/ arhiv_zhurnala/2013/2/ekonomika/egoshina.pdf.
6. Пардаев М.Қ., Исроилов Ж.И. Хусусий корхоналар хўжалик фаолияти таҳлилининг назарий ва методологик муаммолари. Монография. – Т.: Фан ва технология, 2007. - 164 б.
7. Пардаев М. К. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик - Самарқанд, Зарафшон, 2001. - 272 б.
8. Ваҳобов А.В. ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. - Т.: Шарқ, 2005. - 480 б.

У.Ширинов	**U.Shirinov**
Совершенствование сегментного анализа коммуникационных предприятий	**Improving segment analysis in communication enterprises**
Аннотация: В статье раскрывается сущность сегментного анализа на предприятиях связи, основные критерии сегментного анализа, показатели их анализа.	**Abstract:** The article describes the essence of segment analysis in communication enterprises, the main criteria of segment analysis, the indicators of their analysis.
Ключевые слова: коммуникация, сегментация, анализ, устойчивость, доходность.	**Keywords:** communication, segmentation, analysis, profitability, sustainability.

М.Ҳ.Хусанов – СамИСИ ассистенти

КОРХОНАЛАРНИНГ ИНВЕСТИЦИОН МАЖБУРИЯТЛАРИ БАЖАРИЛИШИНИ МАХСУС САВОЛ ТАРЗИДА АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИДАН ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ

Аннотация: Мақолада махсус саволлар аудитининг зарурияти, унинг турлари, ўтказиш тартиблари баён қилинган**.**
Калит сўзлар: махсус савол, аудит, режа, дастур

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат мулки объектларини ва ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни тадбиркорлик субъектларига сотиш тартибини соддалаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2018 йил 11 октябрдаги 5552-сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Давлат мулки объектларидан самарали фойдаланиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2019 йил 19 февралдаги фармонлари тасдикланиб жорий килинмокда.

Ўзбекистон Республикасида хусусийлаштириш учун танловларда объект нархидан ташқари фаолият турини ва ишчи ўринларини саклаш шартлари куйилиб, давлат тасарруфидаги объектлар хусусий тадбиркорлик субъектларига берилиб келинди. Қонунчиликдаги камчиликлар хусусийлаш-тириш жараёнларидаги шаффофликнинг бўлмаганлиги хамда белгиланган шартлар бажарилмаганлиги натижасида кўплаб объектлар арзимаган нархларда сотилиб, улардаги фаолият қисқариб кетди ва ҳаттоки умуман ёпилиб кетиш ҳоллари кўплаб учради, ишсизлар сони ошишига олиб келди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Фаолият кўрсатаётган корхоналарда бошқарувининг ташкилий-иқтисодий жиҳатларини такомиллаштириш, саноат корхоналардаги инвестицияни жалб қилишнинг асосий йўналишлари ва уларни амалга ошириш сценарийлари бўйича бир қатор иқтисодчи олимлар жумладан маҳаллий олимларимиздан УразовК.Б.,Пардаев О.М.,Ташназаров С.Н., ва бошқалар чуқур илмий изланишлар олиб борганлар.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, абстракт-мантиқий фикрлаш, гуруҳлаш, таққослаш, омилли таҳлил, танланма кузатиш усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Таъкидлаш жоизки, инвестицион мажбуриятларни аудиторлик текширувидан ўтказиш масалалари адабиётларда етарлича очиб берилмаган. Шу

боис, қуйида «Комил-Ишонч» аудиторлик ташкилоти томонидан иккита ташкилотда мазкур масала юзасидан ўтказилган аудиторлик текширувлари натижаларига тўхталамиз.

Мирзақулов Эркин Элбегиевич томонидан 2017 йил 16 январдан 2018 йил 27 сентябргача бўлган даврда олган инвестицион мажбуриятининг бажарилишини аудити

Инвестицион мажбурият Давлат тендер комиссиясининг 2019 йил 28 декабрдаги № 05/3-634 шартномаси асосида Булунғур туман тиббиёт бирлашмасининг Килдон қишлоғида жойлашган «Туғрукхона» биносини ноль қийматда сотиш бўйича вужудга келган.

Шартнома шартига кўра 0 қийматда берилаётган объект учун харидор ўзига социал-маданий объектларни қуриш бўйича қуйидаги инвестицион мажбуриятларни олган (3.10-жадвал).

1-жадвал

Мирзакулов Эркин Элбегиевич томонидан олинган инвестицион мажбуриятлар

Шартнома Рақами ва санаси	Инвестицион мажбуриятлар тури	Мажбурият суммаси млн.сум	Инвестицияларни киритиш муддатлари ва суммалари							
			2017 йил				2018 йил			
			1 кв	2 кв	3 кв	4 кв	1 кв	2 кв	3 кв	4 кв
№ 2 16.01. 2017г	1.Бино реконструкцияси.	100,0	5,0	10,0	15,0	15,0	5,0	15,0	15,0	20,0
	2. Мебель ишлаб чиқариш жиҳозларини ўрнатиш	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	30,0	20,0
	3. Мебель ва жиҳозлар билан таъминлаш	20,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	10,0	0,0

2017 йил 1 апрелгача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

5 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2017 йил 1 апрелгача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -5 256 079 сум;

*Жами – 5 256 079 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 8).

Шундай қилиб, 2017 йил 1 апрелгача олинган 5 млн. сумлик инвестицион мажбурият 200 000 сумга ортиғи билан бажарилган.

2017 йил 1 июлгача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

10 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2017 йил 1 июлгача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -10512159 сум;

*Жами – 10 512 159 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 9).

Шундай қилиб, 2017 йил 1 июлгача олинган 10 млн. сумлик инвестицион мажбурият 500 000 сумга ортиғи билан бажарилган.

2017 йил 1 октябргача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

15 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2017 йил 1 октябргача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -15 003 451 сум;

*Жами – 15 003 451 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 10).

Шундай қилиб, 2017 йил 1 октябргача олинган 15 млн. сумлик инвестицион мажбурият тўлик бажарилган.

2018 йил 1 январгача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

15 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2018 йил 1 январгача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -49 305 533 сум;

*Жами – 49 305 533 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 11).

Шундай қилиб, 2018 йил 1 январгача олинган 15 млн. сумлик инвестицион мажбурият 34,3 млн. сум куп килиб бажарилган.

2018 йил 1 апрелгача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

5 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2018 йил 1 апрелгача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -5 000 000 сум;

*Жами – 5 000 000 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 12).

Шундай қилиб, 2018 йил 1 апрелгача олинган 5 млн. сумлик инвестицион мажбурият тўлик бажарилган.

2018 йил 1 июлгача бўлган инвестицион мажбуриятларнинг бажарилиши

15 млн. сўмлик мажбуриятлар ҳисобидан 2018 йил 1 июллгача қуйидаги ишлар бажарилган:

*бино таъмирланиши -31 251 792 сум;

* сотиб олинган жиҳозлар ва инвентарлар - 76 841 326 сум

*Жами – 108 093 118 сум.

Асос: бажарилган ишлар қиймати тўғрисида справка-счет-фактура (илова № 13).

МЧЖ «KILDON ELBEK FAYZ» инвестицион мажбуриятларни бажариш ҳисобига ва устав капиталига киритилган моддий бойликлар рўйхати

Номланиши	**Миқдори**	**Нархи**	**Сумма**
1. Мебел ишлаб чикариш учун ускуна «Nanxing» MJ1130B	1	44452002-50	44 452 002-50
2. Эшик ва ром ишлаб чикариш учун учкуна «ALFA OZCELIK»	1	5867515-50	5 867 515-50
3. Кир ювиш машинаси автомат «LG» 8 кг	1	3080000-00	3 080 000-00
4. Кир ювиш машинаси автомат «LG» 9 кг	1	3520000-00	3 520 000-00
5. Эмалланган Резервуар, сув учун 8 м3	1	12478311-00	12 478 311-00
6. Кресло диван	2	192500-00	385 000-00
7. Гузаллик салони креслоси	2	311666-50	623 333-00
8. Гузаллик салони ойнаси	2	150333-50	300 667-00
9. Гузаллик салони столи	2	394533-50	789 067-00
10. Стол	2	315333,50	630 667-00
11. Стул	4	62333	249 332-00
12. Шкаф	1	366667-00	366 667-00
13. Кичик шкаф	1	205333-00	205 333-00
14. Сейф	1	159867-00	159 867-00
15. Сув иситиш электр курилмаси Аристон	1	806667-00	806 667-00
16. Раковина	4	82500-00	330 000-00
17. Тикув машинаси «JACK F4»	1	1448750-00	1 448 750-00
18. Тикув машинаси «Acme 988»	2	574073-50	1 148 147-00
Итого			**76 841 326**

Шундай килиб, 2018 йил 1 июлгача олинган 25,0 (15+10) млн. сумлик инвестицион мажбурият 108,1 млн. сумга бажарилган мажбурият 83,1 млн. сумга ошиги билан бажарилган.

Инвестицион мажбуриятнинг чораклар кесимида бажарилиши

	Реконструкция	**Жиҳозларни ўрнатиш**	**Мебель ва инвентарлар**	**Жами**
2017 йил 1 кв				
Шартнома	5,0	0	0	5,0
Хакикатда	5,2			5,2
Четланиш +,-	+0,2			+0,2
Бажариш %	104,0%			104,0%
2017 йил 2 кв				
Шартнома	10,0	0	0	10,0
Хакикатда	10,5			10,5
Четланиш +,-	+0,5			+0,5
Бажариш %	105,0%			105,0%
2017 йил 3 кв				
Шартнома	15,0	0	0	15,0
Хакикатда	15,0			15,0
Четланиш +,-	+0			+0
Бажариш %	100,0%			100,0%
2017 йил 4 кв				
Шартнома	15,0	0	0	15,0
Хакикатда	49,3			49,3
Четланиш +,-	+34,3			+34,3
Бажариш %	328,7%			328,7%
2018 йил 1 кв				
Шартнома	5,0	0	0	5,0
Хакикатда	5,0			5,0
Четланиш +,-	+0			+0
Бажариш %	100,0%			100,0%
2018 йил 2 кв				
Шартнома	15,0	0	10,0	25,0
Хакикатда	31,3	50,3	26,5	108,1
Четланиш +,-	+16,3	+50,3	+16,5	+78,1
Бажариш %	208,7%	Досрочно выполнено	265,0%	432,4%
Жами				
Шартнома	**100,0**	**50,0**	**20,0**	**170,0**
Хакикатда	**116,3**	**50,3**	**26,5**	**193,1**
Четланиш +,-	**+16,3**	**+0,3**	**+6,5**	**+23,1**
Бажариш %	**116,3%**	**100,6%**	**132,5%**	**113,6%**

Бундан ташқари, шартноманинг 3.5-бандига мувофиқ 31 декабря 2018 йилгача янги 10 та янги иш ўринлари яратилиши лозим эди. МЧЖ "KILDON ELBEK FAYZ" томонидан 27 сентябр 2018 йил ҳолатига ушбу мажбурият тўлик бажарилган.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, инвестор Мирзакулов Эркин Элбегиевич томонидан 27 сентябр 2018 йил ҳолатига тақдим этилган ҳужжатларга асосан инвестицион мажбурият тўлик бажарилган.

Хулоса ва таклифлар Хозирги кунда хам кўплаб бўш турган, қаровсиз объектлар мавжуд, уларни танлов орқали тўлов ёки «ноль» қийматда маълум шартлар билан тадбиркорларга бериш жараёни давом этмоқда.

Бизнинг фикримизча хусусийлаштирилган тадбиркорлик субъектининг объектни хусусийлаштириш билан ўзига олган маъсулиятини бажариш буйича тўлиқ ва қисман бажармаган холларда санкциялар қўллаш бўйича норматив-меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган бўлсада, тўлақонли назорат тизими яратилмаган.

Мухим муаммолардан бири хусусийлаштиришдаги тадбиркорлик субъектларининг мажбуриятлари хар томонлама асосланган ҳисоб тизимининг йўқлиги, деб ҳисоблаймиз.

Ҳисоб тизимида акс эттириладиган дастлабки масала – танловда белгиланган тўловлар ва уларни тўлаб бериш муддатлари ҳисобини юритиш. Шартнома имзоланиб, тўлаш мажбурияти пайдо булаяпти, уни тулаш мажбуриятини бажариш ҳисобини юритиш тизимини шакллантириш лозим.

Хусусийлаштиришда иқтисодиётимиз ривожининг хозирги босқичида тўловдан ташқари тадбиркорлик субъектининг инвестиция киритиш мажбуриятлари хам хусусийлаштиришда шарт килиб белгиланиб келинмокда. Хусусийлаштирилаётган объектда тадбиркорлик фаолиятини ташкиллаштириш учун қанча инвестиция киритилади, инвестициялар қанақа таркибда (пул, қурилма, ноу-хау, гудвил ва ҳоказо) бўлади. Уларни ҳисоб тизимида акс эттириш муҳим ҳисобланади.

Шу билан бирга, хусусийлаштиришда янги иш уринлари яратиш, объект атрофларини ободонлаштириш ва яна бир қатор мажбуриятлар танлов шартлари асосида белгиланиши мумкин. Уларнинг хар бирини ҳисоб тизимида акс эттириш ҳамда мажбуриятларининг бажарилишини назорат қилиб бориш тадбиркорликни ривожланишига хизмат килади.

Хусусийлаштиришдаги мажбуриятларнинг шаклантирилган ҳисоб тизими, унда мажбуриятларни бажариб бориш жараёнини акс эттириб борилиши ташкил этиладиган ички ва ташки аудитни утказиш учун шаффофликни таъминлайди, аудит якунлари бўйича хусусийлаштириш жараёни томонлар учун асосланган хулоса ва тавсиялар учун ахборотлар базасини яратади.

Давлат тасарруфидаги объектларни хусусийлаштириш оқибатида пайдо бўладиган мажбуриятлар ҳисобини шакллантириш ва аудит тизимини яратиш, охири окибатда, объектлардан олинадиган самарага эришишга, янги иш ўринлари яратишга, иқтисодиётимизни ривожига хизмат қилади.

М.Хусанов	**M.Khusanov**
Инвестиционные обязательства предприятий и порядок проведения аудита с помощью специальных вопросов	**Investment obligations of enterprises and the procedure for conducting an audit using special questions**
Аннотация: В статье описывается необходимость аудита с помощью специальных вопросов, его виды и процедуры.	**Abstract:** The article describes the need for an audit using special questions, its types and procedures.
Ключевые слова: специальный вопрос, аудит, план, программа**.**	**Keywords:** special question, audit, plan, program.

A.H.Toshimov – SamISI, “ Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi o`qituvchisi

BYUDJET JARAYONIDA DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISH YO’LLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratini tashkil qilish va o’tkazishning zarurligi hamda ahamiyati nazariy jihatdan asoslangan. Byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratini o’tkazish tartibi va amaliyoti tadqiq etilgan. Byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratini uslubiy jihatlarni takomillashtirishga oid mualliflik takliflari ishlab chiqilgan.
Kalit so’zlar: byudjet tashkiloti, moliyaviy nazorati, smeta, hisob, hisobot.

Kirish. O’zbekiston Respublikasida xalq farovonligini belgilovchi asosiy omillar qatorida davlat moliyasi, davlat byudjeti jumladan, davlat maqsadli jamg’armalari hamda ularning pul aylanmasining barqarorligi belgilab olindi. Ijtimoiy rivojlanish jarayonida davlat byudjetini tashkil etish va byudjetning g’azna ijrosini ta’minlash ishlari davlatning o’z

funktsiya va vazifalarini to’liq ado etish, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal qilish maqsadida amalga oshirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Byudjet jarayonida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish, Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag‘laridan samarali foydalanishning turli yo'nalishlari, jumladan, chet ellik olimlardan Markaryan E.A, Malaxova N.G, Mantenya N.G, Yudjin Stenli, Berdnikova T.B, Abramova M.A, Kislov D.V, mamlakatimiz olimlaridan O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Karimov I.A, Vaxobov A, Srojiddinova Z, B.Berkinov, A.Vaxobov., O.K.Iminov, T.S.Malikov, Z.T.Mamatov, O.O.Olimjonov, M.Ostonaqulov,. Q.Pardayev, M.M.Tulaxodjayeva, T.Sh.Eshnazarov, Sh.V.G'aniyev, T.Jurayev va boshqalar ilmiy tadqiqot ishi mavzusiga oid sohada tegishli tadqiqotlarni olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida Byudjet jarayonida davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish yo’llariga oid olimlar fikrini o`rgangan holda, kuzatish, iqtisodiy tahlil va sintez, induksiya va deduksiya kabi usullardan foydalanildi

Tahlil va natijalari. Rivojlangan va iqtisodiyoti jadal rivojlanayotgan davlatlar tajribasini o’rganish shuni ko’rsatmoqdaki, ularning aksariyat qismida iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish Strategiyalari qabul qilingan. Evropada har bir davlatda Strategiyaning uzoq maqsadli ko’rsatkichlari belgilangan. Uning bajarilishi ustidan doimiy monitoring olib boriladi va Hukumat hisoboti tinglanadi, ommaviy axborot vositalarida keng yoritiladi. Malayziyada maxsus Iqtisodiy Rejalashtirish Qo’mitasi tuzilgan va uzoq muddatli dasturlarni ishlab chiqadi va bajarilishi ustidan doimiy moliyaviy nazorat olib boradi. Fransiya, Yaponiya, Koreya va boshqa ko’plab davlatlarda rivojlanish Strategiyasi doirasida o’rta va uzoqmuddatli rivojlantirish dasturlari qabul qilinadi va bajarilishi doimiy monitoring qilinadi.

Xorijiy davlatlarning tajribalari shuni ko’rsatadiki,Parlament nazoratini samarali amalga oshirishga ko’mak beradigan institutlar faoliyati yo’lga qo’yilgan. Birinchidan, bu masalada mamlakatda axborot-tahlil institutlarining roli katta. Parlament huzurida axborot-tahlil institutlari bo’lishi rivojlangan demokratik davlatlarda keng qo’llaniladi. Ushbu institutlar senatorlar va deputatlarni zarur axborot, tahlil va ekspert xulosalari bilan ta’minlaydi. AQShning Kongress tadqiqot xizmatida 5 ta boshqarma va 7 ta bo’limda 860 ta xodim ishlaydi. Germaniya Bundestagi maxsus ilmiy xizmati 12 ta bo’limdan iborat bo’lib, ularda 70 dan ortiq ilmiy xodim faoliyat yuritadi. Shuningdek Kanada (Analitik tadqiqotlar boshqarmasi), Avstriya (Parlament tadqiqot xizmati), Fransiya, Ispaniya (maxsus ilmiy-tadqiqot bo’limlari) va boshqa davlatlar Parlamentlarida maxsus axborot-tahlil markazlari Parlament nazoratiga ko’mak berishadi[1]. Evroparlamentda ham maxsus Parlament tadqiqotlari markazi mavjud. Tadqiqot markazlari quyidagi xizmatlarni ko’rsatadi:

- umumbashariy va siyosiy muammolar tahlili;
- statistik va iqtisodiy tahlil;
- mamlakat siyosiy kuchlar, hukumatning kuchli va zaif tomonlarini baholash;
- mavjud muammolarni tushuntirish, Parlamentda professional nuqtai-nazarnishakllantirish;
- amaldagi me’riy-huquqiy bazaning qiyosiy tahlil qilish;
- byudjet loyihasini va uning ijrosini ilmiy-amaliy tahlil qilish.

Parlament nazoratini amalga oshirishda statistik ma’lumotlar ishonchliligini va xolisligini ta’minlash muhimdir.. Parlament tomonidan iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish dasturlari bajarilishi, shuningdek davlat byudjeti xarajatlarining sarflanishi ustidan samarali nazorat olib borilishi uchun Parlamentga taqdim etilayotgan statistik ma’lumotlarning xolisligini va ishonchliligini ta’minlash juda muhimdir. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi tomonidan 2014 yil 29 yanvarda qabul qilingan «Rasmiy statistikaning asosiy 10 ta printsipi» nomli hujjatdagi birinchi printsip statistik ma’lumotlarning xolisligi printsipidir. Evropa Ittifoqi tomonidan qabul qilingan «Evropa statistika me’yoriy kodeksi»dagi 15 ta printsipdan birinchisi sta-

[1] G’aybullaev O., Ўroqov U. O’zbekiston Respublikasida byudjet tizimi va jarayoni. O’quvqo’llanma. – T.: “Baktria press”. 2015. –B.116.

tistika organining mustaqilligi printsipi hisoblanadi. Shu sababli rivojlangan demokratik davlatlarda statistika organining mustaqilligi masalasiga katta e’tibor qaratiladi. AQSh, Fransiya, Avstriya, Norvegiya kabi davlatlarda statistika organlari mustaqil, ya’ni faqat qonunlar asosida ish ko’radi vadavlat organlariga bevosita bo’ysunmaydi. Buyuk Britaniyada esa statistika organi Parlamentga bo’ysunadi, Litva va Irlandiya davlatlarida Prezidentga hisob beradi. Yuqoridagi tahlil natijalaridan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, O’zbekistonda joriy qonunchilik va amaliyotni rivojlantirish yuzasidan quyidagi tadbirlarni amalga oshirish kerak[1].

1. Davlat byudjeti loyihasini kamida ikkita yoki uchta tasnifda tayyorlash lozim. Bunda byudjet parametrlari soni kamida 300-400 ta bo’lishi, byudjet loyihasi esa davlatning barcha jamg’armalarini o’z ichiga olishi maqsadga muvofiq bo’ladi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti taklif qilganidek, kelajakda parametrlar sonini 1000 taga etkazish mumkin. Oliy Majlisga byudjet loyihasi bilan birgalikda iqtisodiyotning kelgusi uch yilga mo’ljallangan prognozi va byudjet paramertlarining unga mos kelishi asoslari hamda byudjet rivojlanishining kelgusi uch yilga mo’ljallangan parametrlari prognozini ham kiritish taklif etiladi.

2. Davlat byudjeti loyihasini Qonunchilik palatasiga kiritilgandan keyin loyihani ko’rib chiqish muddatini 1 oydan 3 oygacha uzaytirish taklif etiladi. Shuning bilan birga, Qonunchilik palatasida muhokama qilish tartibi yoki metodologiyasini tasdiqlash lozim. Byudjet loyihasini 3 ta o’qishda ko’rib chiqish va qonun sifatida qabul qilish taklif qilinadi. Xuddi rivojlangan demokratik davlatlarda bo’lgani kabi O’zbekistonda ham byudjet loyihasini Moliya vazirligi, Vazirlar Mahkamasi va Oliy Majlis palatalari veb-sahifalarida joylashtirish vakeng jamoatchilik e’tiboriga havola etish lozim.

3. Davlat byudjeti ijrosining Oliy Majlisga kiritiladigan tarkibini tasdiqlab qo’yish lozim. Davlat byudjeti ijrosi Oliy Majlis tomonidan qoniqarsiz deb topilganda (jumladan, byudjet ijrosi samaradorligi indikatorlarini ishlab chiqish asosida) qabul qilinadigan qaror mexanizmini ham ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish lozim.

4. Hisob palatasi va Oliy Majlis palatalari o’rtasidagi axborot almashinuvi tartibini tasdiqlash ham talab etiladi.

5. Oliy Majlis huzurida senatorlar va deputatlarni zarur axborot, tahlil va ekspert xulosalari bilan ta’minlashga xizmat qiladigan axborot-tahlil institutinitashkil etish lozim.

6. Oliy Majlis tomonidan iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish dasturlari bajarilishi, shuningdek davlat byudjeti xarajatlarining sarflanishi ustidan samarali nazorat olib borilishi uchun Oliy Majlisga taqdim etilayotgan statistik ma’lumotlarning xolisligini va ishonchliligini ta’minlash maqsadida Davlat statistika qo’mitasini mustaqilligini ta’minlash va bevosita Oliy Majlisga hisobot berishi maqsadga muvofiq bo’ladi.

Respublikamizda ta’lim va tibbiyot muassasalarida byudjet jarayonining shaffofligini yanada oshirish va uning ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, byudjetdan moliyalashtirish, hisob va hisobot mexanizmini takomillashtirish, vazirlik va idoralarning bo’ysunuvidagi muassasalarda byudjet intizomini mustahkamlash borasidagi mas’uliyatini oshirish, shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari va xalqaro e’tirof etilgan moliyaviy nazorat standartlarini joriy qilish yo’li bilan byudjet qonunchiligini buzish holatlarining oldini olish va profilaktikasiga qaratilgan davlat moliyaviy nazoratining rolini tubdan qayta ko’rib chiqish maqsadida O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 21 avgustdagi «Ta’lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to’g’risida»gi 3231-son Qarori qabul qilindi. O’zbekiston Respublikasida 2017 yil 1 sentyabrdan boshlab:

– bir vaqtda o’zlarining buysunuvidagi quyi muassasalarda buxgalteriya xizmatlari tugatildi, xalq ta’limi tuman (shahar) bo’limlarida va tibbiyot birlashmalarida

[1] G’aybullaev O., Ўroqov U. O’zbekiston Respublikasida byudjet tizimi va jarayoni. O’quvqo’llanma. – T.: “Baktria press”. 2015. –B.117.

markazlashtirilgan moliya-buxgalteriya xizmatlari;

– O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi, Sog’liqni saqlash vazirligi, Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi, Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligining O’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi hamda O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg’armasida 3 shtat birligidan iborat ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari;

– Qoraqalpog’iston Respublikasining Xalq ta’limi vazirligi, Sog’liqni saqlash vazirligi, O’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi boshqarmasida, viloyatlar xalq ta’limi, sog’liqni saqlash, o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi boshqarmalarida hamdaToshkent shahar Xalq ta’limi, Sog’liqni saqlash bosh boshqarmalari va O’rta maxsus, kasb-hunar ta’limi boshqarmasida 4 shtat birligidan iborat ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari tashkil etildi.

Ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlarning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

a) markazlashtirilgan moliya - buxgalteriya xizmatlarining – markazlashtirilgan tartibda quyi muassasalarning xarajatlar smetasi tuzilishi va ijro etilishini, ish haqining hisoblanishi va to’lanishini, tovar, ish va xizmatlarningxarid qilinishini, byudjet va byudjetdan tashqari mablag’lar hisobining yuritilishini ta’minlash, ularning faoliyati profili bo’yicha tovarlar (ishlar, xizmatlar) realizatsiyasidan tushadigan daromadlar monitoringini yuritish;

b) respublika darajasidagi hamda hududiy ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlarining- byudjet mablag’larining noqonuniy sarflanishi va talon-toroj qilinishi holatlarining profilaktikasini ta’minlash va ularning oldini olish:

v) buysunuvidagi muassasalarda xarajatlar smetasini rejalashtirish va uning ijrosi, byudjet hisobining yuritilishi, tender (tanlov) savdolarining o’tkazilishi va shartnomalar tuzilishi ustidan monitoring qilish;

g) buysunuvidagi muassasalar va markazlashtirilgan moliya-buxgalteriya xizmatlari rahbarlariga byudjet hisobi va hisoboti tizimini takomillashtirish, asossiz debitor va kreditor qarzdorliklarga yo’l qo’ymaslik, byudjet intizomini mustahkamlash, byudjet mablag’laridan foydalanish, jumladan, tovarlar, ish va xizmatlarni xarid qilish samaradorligini oshirish, markazlashtirilgan moliya- buxgalteriya xizmatlarining xodimlari tarkibini mustahkamlash masalalari bo’yicha tavsiyalar tayyorlash;

d) qonunni buzish holatlarini, ularni sodir etishga imkoniyat yaratuvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etish to’g’risida quyi muassasalarga bajarilishi majburiy bo’lgan taqdimnomalar kiritish.

Respublika darajasidagi ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlarining rahbarlari ijtimoiy-maishiy va tibbiy xizmat ko’rsatish shart-sharoitlari bo’yicha tegishli vazirlik va idoralar boshqarma boshliqlariga, hududiy ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlarining rahbarlari esa bo’lim boshliqlariga tenglashtiriladi.

O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Nazorat-taftish bosh boshqarmasi O’zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi etib qayta tashkil qilindi va uning qo’shimcha vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

- byudjet tashkilotlarida byudjet mablag’larini boshqarish va byudjet hisobini yuritish bo’yicha maxsus avtomatlashtirilgan dasturiy mahsulotlar vositasida byudjet tashkilotlarining moliyaviy faoliyatini doimiy monitoring qilish;

- byudjet qonunchiligiga rioya etish bo’yicha byudjet tashkilotlari bilantizimli asosda profilaktika ishlarini olib borish;

- byudjet tashkilotlarida aniqlanayotgan pul mablag’lari va moddiy boyliklarni talon-toroj qilish, kamomadlarga yo’l qo’yish, xarajatlar smetasi va shtatlar jadvallarini tuzish, tasdiqlash hamda ijro etish tartibini buzish va byudjet qonunchiligini boshqacha tarzda buzish holatlarini chuqur tahlil qilish va ularni sodir etish shart-sharoitlarini bartaraf qilish bo’yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- masofaviy nazoratni keng ko’lamda qo’llash, zamonaviy axborot texnologiyalari va

ma’lumotlar bazasi vositasida tekshirish ob’ektlari va maqsadlarini aniqlash yo’li bilan kam samarali taftishlarni qisqartirish bilan bir vaqtda byudjet tashkilotlarini tekshirish samaradorligini oshirish.

Mamlakatimizda davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish bo’yicha Idoralararo kengashning asosiy vazifalari belgilandi. Jumladan, davlat moliyaviy nazorati tizimini takomillashtirishning tizimli va xarakterli moliyaviy huquqbuzarliklarning profilaktikasi va ularning oldini olishni nazarda tutadigan istiqbolli yo’nalishlarini belgilaydi.Davlat moliyaviy nazorati va ichki audit faoliyatini tashkillashtirish va amalga oshirishning xalqaro tan olingan uslublari va vositalarini joriy qiladi.Davlat moliyaviy nazorati va ichki audit organlarining o’zaro hamkorligini ta’minlaydi.

Xulosa va takliflar. Bugungi kunda mamlakatda Davlat byudjeti ijrosining natijaviyligini ta’minlash maqsadida ko’pgina chora-tadbirlar amalga oshirildi. O’rta muddatli byudjetni rejalashtirishga o’tish keyingi yillarda rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda byudjet islohotlarining muhim elementlaridan biri hisoblanadi. O’rta muddatli byudjet strategiyasiga o’tish quyidagi zaruriyat bilan belgilanadi:

- Davlat byudjetini rejalashtirish va boshqarish tartibini takomillashtirish orqali investitsion xarajatlarni bo’lajak joriy xarajatlar bilan bog’lash imkoniyatlarini yaratilishi;
- bir yildan ortiq davrga mo’ljallangan davlat dasturlarini moliyalashtirish va amalga oshirish, davlat dasturlarini bajarish uchun zarur bo’lgan moliyaviy resurslar bilan bog’lanishni talab etilishi;
- davlat byudjeti xarajatlarini samaradorligini oshirish;
- ichki va tashqi resurslar, investitsion resurslarning konsolidatsiyalanishi;
- byudjet jarayonining rejalashtirilishi va ijrosining tiniqligini ta’minlanishi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O’zbekiston, 2015 y.
2. 40 b.
3. O’zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi. 2013 yil dekabr. №360
4. O’zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to’g’risida»gi Qonuni (yangi tahriri). 2016 yil 13 aprel. №404
5. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim va tibbiyot muassasalarini moliyalashtirish mexanizmini hamda davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish to’g’risida”gi Qarori, 2017 yil 21 avgust, PQ-3231.
6. Mehmonov S.U. Byudjet tashkilotlarida ichki auditning uslubiy ta’minotini takomillashtirish. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2018 yil.

А.Тошимов

Пути улучшения государственного финансового контроля над бюджетным процессом

Аннотация: В данной статье теоретически обоснована необходимость и важность организации и проведения финансового контроля в бюджетных организациях. Изучены порядок и практика финансового контроля в бюджетных организациях. Разработаны авторские предложения по совершенствованию методических аспектов финансового контроля в бюджетных организациях.

Ключевие слова: бюджетная организация, финансовый контроль, смета, расчет, отчетность.

A.Toshimov

Ways to improve state financial control over the budget process

Abstract: This article is theoretically based on the need and importance of organizing and conducting financial control in budget organizations. The procedure and practice of financial control in budget organizations are studied. Author's proposals have been developed to improve the methodological aspects of financial control in budget organizations.

Keywords: budget organization, financial control, estimate, calculation, reporting.

А.К.Эралиев – СамИСИ ассистенти

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИГА ЎТИШ ВА УНИНГ ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Аннотация: ушбу мақолада молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш, унинг трансформацияси. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишдаги юзага келадиган муаммолар. Молиявий ҳисоботни тузиш усуллари ва кетма-кетлиги ўрганилган.
Калит сўзлар: ҳисобот, молиявий ҳисобот, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС), бухгалтерия баланси, молиявий натижалар, трансформация, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот.

Кириш. Дунёдаги глобаллашув ва интеграция жараёнларининг жадаллашиб бораётганлиги бевосита, халқаро меъёрлар ва стандартларга ўтиш ва уларга амал қилишга бўлган талабларнинг кучайтирилишига зарурат туғдирмоқда. Бу омиллар, бевосита умумқабул қилинган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларига ҳам алоқадордир. Жаҳондаги турли соҳаларда фаолият юритаётган акциядорлик жамиятлари, трансмиллий корпорациялар ва йирик компаниялар молиявий ҳисоботларини халқаро стандартларига (МҲХС) мувофиқ молиявий ҳисоботларни ихтиёрийлик асосда тузмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли фармонида “Корпоратив бошқарувнинг замонавий стандарт ва усулларини жорий этиш, корхоналарни стратегик бошқаришда акциядорларнинг ролини кучайтириш, тадбиркорлик субъектларининг муҳандислик тармоқларига уланиши бўйича тартиб-таомил ва механизмларни такомиллаштириш ва соддалаштириш”[1] жумлалари келтириб ўтилган. Бундан кўриниб турибдики, ахборот фойдаланувчиларга маълумотларни шу жумладан, молиявий ҳисобот маълумотларини шаффоф ва ишончли тарзда етказиб бериш, иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтишнинг биз учун яна бир афзалликларидан бири мамлакатимиздаги йирик корхоналарга халқаро молия бозорларида иштирок этиш имкони яратилади. Масалан, республикамиздаги йирик корхоналарнинг чет эл фуқаролари ёки юридик шахслари томонидан уларнинг акция ва облигацияларини сотиб олиши эвазига ушбу корхоналарга инвестиция киритиш, пировардида корхонани ривожлантириш натижасида Давлат бюджетига тушумнинг ошишига олиб келади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Молиявий ҳисоботлар бутун дунёда ташқи фойдаланувчилар учун кўпгина тадбиркорлик субъектлари томонидан тайёрланади ва тақдим қилинади. Бундай молиявий ҳисоботлар турли давлатларда бир-бирига ўхшаш бўлиб туюлса ҳам, улар ўртасида турли ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий шароитлар ҳамда ҳар хил давлатларда миллий талаблар ўрнатилганида молиявий ҳисоботнинг турли фойдаланувчиларининг талаблари ҳисобга олинганлиги сабабли юзага келиши мумкин бўлган фарқлар мавжуддир.

Бундай турли шароитлар молиявий ҳисобот элементларининг турлича таърифлари ишлатилишига олиб келди: масалан активлар, мажбуриятлар, капитал, даромад ва харажатлар. Улар, шунингдек, молиявий ҳисобот моддаларини тан олишда ҳар хил мезонлардан фойдаланиш ҳамда ушбу моддаларни баҳолаш учун ҳар хил асосларни маъқул деб ҳисоблашга сабаб бўлди. Бу эса молиявий ҳисоботни қўллаш доираси ва уларда очиб бериладиган маълумотларга ҳам таъсир кўрсатди [3].

«Агар компания халқаро миқёсда ҳисобот берса, у халқаро ҳисобот стандартлари кенгашининг молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (International Financial Reporting Standards) (IFRS) кўрсатмаларига мувофиқ тузиши керак» [6] .

Иқтисодчи олим С.Н.Ташназаровнинг таъкидлашича молиявий ҳисоботларни МҲХС (молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари) бўйича трансформация қилиш

зарурияти ошиб бормоқда [4].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш ва трансформациясини методологик жиҳатдан ўрганиш мақсадида илмий-тадқиқот фаолияти олиб боришнинг анализ ва синтез, таққослаш каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари деганда нимани тушунамиз? Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари – молиявий ҳисоботларни тузиш учун ҳужжатлар тўплами, молиявий ҳисоботларнинг тузилишини тартибга солувчи регламент бўлиб, ташқи фойдаланувчилар томонидан бирор-бир ташкилотга нисбатан иқтисодий қарор қабул қилиш учун фойдаланилади. Яъни, оддий мисол тариқасида келтирсак, бу хорижий инвесторларни мамлакатимизда фаолият юритаётган ташкилотларнинг (компания, корпорация, акциядорлик жамиятлари) акциялари, қимматли қоғозлари ва бошқа турдаги инвестиция жалб қилиши мумкин бўлган моддий бойликларнинг истиқболда ўсиши ёки пасайишини таҳлил қилиши учун зарур ахборотлар билан таъминлаш мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4611-сон Қарорига биноан, 2021 йил 1 январдан бошлаб, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишига ўтиши белгиланган [2].

Қарор лойиҳасида МҲХСни босқичма-босқич амалга оширишни назарда тутувчи қуйидаги нормалар таклиф қилинган:

1) МҲХСга ўтиш санаси 2021 йил 1 январ этиб белгиланган, шунингдек молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тузадиган ташкилотлар рўйхатини тасдиқлаш;

2) МҲХСга ўтиш санаси 2021 йил 1 январ этиб белгиланган ташкилотлар томонидан молиявий ҳисоботларни қуйидаги ҳажмларда тайёрлаш:

2021 йил якуни бўйича МҲХСга ўтиш даврининг дастлабки йили учун мавжуд маълумотларни шакллантириш мақсадида, дастлабки молиявий ҳисоботни тузиш, бу ерда ўтиш санаси (2021 йил 1 январ) бўйича қиёсий маълумотлар фақат молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисоботда тақдим этиш;

2022 йил якуни бўйича МҲХС асосидаги биринчи йиллик молиявий ҳисобот ва ундан кейинги йилларда МҲХС асосидаги молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ тўпламини тузиш;

МҲХСга ўтишнинг эртароқ муддатлари (2021 йилга қадар) назарда тутилган ташкилотлар 2021 йил якуни бўйича МҲХС асосидаги молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ тўпламини тузиш.

3) Молиявий ҳисоботни ихтиёрий равишда МҲХСга мувофиқ тайёрлайдиган тадбиркорлик субъектлари томонидан молиявий ҳисоботларни камида икки календар йил учун тайёрлаш ва фақат ушбу белгиланган муддат ўтгандан кейин бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига мувофиқ молиявий ҳисобот тузишга ўтиш ҳуқуқига эга бўлиш.

4) МҲХС асосидаги молиявий ҳисоботни тузиш бўйича талаб консолидация-лашган молиявий ҳисоботга киритилган ташкилотларга тааллуқли эмаслигини белгилаш, бундан ушбу қарор билан тасдиқланган рўйхатдаги ташкилотлар мустасно.

5) Қуйидаги тартибни ўрнатиш, унга мувофиқ:

а) МҲХС асосидаги молиявий ҳисоботларни тузувчи ташкилотлар, ҳисобот йилининг 1 мартига қадар солиқ тўловчининг шахсий кабинети орқали давлат солиқ органларига МҲХСга ўтиш тўғрисида хабарнома юбориш (МҲХСга ўтиш санасини кўрсатган ҳолда);

б) МҲХС асосидаги молиявий ҳисоботлар давлат солиқ органларига ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга қуйидаги муддатларда тақдим этиш:

чораклик ҳисобот учун ҳисобот чораги тугаганидан кейин қирқ кун ичида - 2023

йилнинг биринчи чораги якунидан бошлаб;
йиллик ҳисобот учун ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 мартидан кечиктирмай, кичик корхоналар ва микрофирмалар фақат йиллик молиявий ҳисоботни тақдим этиш.

в) МҲХС асосидаги йиллик молиявий ҳисобот қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда эълон қилиш.

6) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги масофадан ўқитиш технологияларидан фойдаланган ҳолда 2025 йилга қадар ҳар йили янгиланиб борадиган, “МҲХСга мувофиқ молиявий ҳисобот” махсус курси бўйича бепул таълим платформасини ташкил этиш.

Албатта, ҳар қандай ислоҳотнинг тўғри, ўз вақтида юритилиши кадрлар масаласига, уларнинг сифатига боғлиқ. Шу боис, давлатимиз раҳбарининг қарорида МҲХС бўйича кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Дарҳақиқат, бу борада энг асосийси, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчиларини 2021 йил якунига қадар бухгалтерларни халқаро сертификатлаш доирасида “МҲХС бўйича молиявий ҳисобот” фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд “Сертификатланган халқаро профессионал бухгалтер (CIPA)”, “Сертификатланган дипломли бухгалтер (ACCA)”, “Сертификатланган жамоатчи бухгалтер (CPA)” ва “Халқаро молиявий ҳисобот бўйича диплом (DipIFR)” сертификатларидан бирига эга камида уч нафар мутахассис миқдорида МҲХСни сифатли қўллаш учун етарли бўлган бухгалтерия хизмати ходимлари билан таъминлаш масаласидир. Ана шу ўта залворли ва ҳал қилувчи масала ҳал этилса, қўйилаётган вазифа сифатли уддаланади. Шунингдек, молиявий ҳисоботни ихтиёрий равишда молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига мувофиқ тайёрлайдиган тадбиркорлик субъектлари бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари бўйича молиявий ҳисобот тақдим этишдан озод этилиши белгилаб қўйилаётгани ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари соҳасида мутахассисларни тайёрлаш бўйича жаҳоннинг муваффақиятли тажрибаларини оммалаштириш ҳамда соҳага оид олий таълим муассасаларининг ўқув дастурларини босқичма-босқич халқаро аккредитациядан ўтказиш юзасидан бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни кенгайтиришга ҳам устувор вазифа сифатида қаралади.

Мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторига киритиш учун ялпи ички маҳсулотнинг барқарор ўсиш суръатларига эришиш, бюджет барқарорлиги, ишлаб чиқариш маҳсулотлари рақобатбардошлигини таъминлаш, бунинг учун эса, чет эл инвестицияларини кўпроқ киритиш муҳим роль ўйнайди [5].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, молиявий ҳисоботларни миллий стандартлар асосида тузиш, айрим нуқсонларни келтириб чиқармоқда. Бу эса ўз навбатида ахборотларнинг шаффофлиги ва ишончлилигини йўқотишига сабаб бўлмоқда. Шу сабабдан, молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида тузиш ва халқаро тажрибалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ўрнида яна шуни айтиш мумкинки, давлатимиз раҳбарининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4611-сон қарори корхоналаримизнинг жаҳон бозорларида ўз ўрнига эга бўлиши учун мустаҳкам замин яратади. Бунинг учун эса миллий ҳисоб тизимимиздан тўлиқ воз кечмаган ҳолда, аксинча трансформациялаш орқали молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларга мослашиш мақсадга мувофиқроқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-4611-сон Қарори.
3. Молиявий ҳисоботнинг концептуал асоси , Концепутал асос Бухгалтерия Ҳисобининг Халкаро Стандартлари бўйича Кенгаш томонидан 2010 йил сентябрда чоп этилган.
4. Ташназаров С.Н. “Молиявий ҳисоботнинг МҲХС бўйича транс-формацияси зарурати, моҳияти ва босқичлари”, “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2017 йил
5. Қурбонбоев М. “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш афзаллиги нимада?”, “Адолат” электрон журнали. №9 2020 йил
6. https://www.ifrs.org/use-around-the-world/use-of-ifrs-standards-by-jurisdiction/israe

А.Эралиев

Переход на международные стандарты финансовой отчетности и ее трансформация

Аннотация: В данной статье изучены переход на международные стандарты финансовой отчетности, его трансформация. Перечислены проблемы, возникающие при переходе на Международные стандарты финансовой отчетности. Изучены методы и последовательность составления финансовой отчетности.

Ключевые слова: отчетность, финансовая отчетность, международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), бухгалтерский баланс, финансовые результаты, трансформация, отчет о прибылях и убытках.

A.Eraliyev

Transition to International Financial Reporting Standards and its transformation

Abstract: In this article, the transition to international standards of financial reporting, its transformation were studied. Listed the problems that arise in the transition to International Financial Reporting Standards. Methods and sequence of preparation of financial statements are studied.

Keywords: reporting, financial reporting, International Financial Reporting Standards (IFRS), balance sheet, financial results, transformation, profit and loss statement.

F.O.O‘roqov – SamISI “Iqtisodiy tahlil va statistika” kafedrasi assistent-stajyori

SAMARQAND VILOYATINING ASOSIY MAKROIQTISODIY KO’RSATKICHLARI DINAMIKASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Samarqand viloyatining oxirgi 5 yillik asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlari dinamikasi xususida so’z boradi. Shuningdek, viloyat asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlari tarkibiy tuzilishi ham tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Eksport, import, statistik ma’lumotar, xizmatlar, qurilish ishlari, iste’mol tovarlari, chakana savdo tovar aylanmasi, tashqi savdo aylanmasi.

Kirish. 2019-yil Xitoydan butun dunyoga tarqalgan koronavirus jahon moliya-iqtisodiyotiga salbiy ta’sir ko’rsatishni boshladi va buning ta’siri hozirgacha qolmoqda[1]. Ma’lumki, hozirgi pandemiya sharoitiga qaramay O’zbekiston iqtisodiyoti yildan yilga jadallik bilan rivojlanib bormoqda. Bularning isbotini aholi turmush darajasi va faravonligini yildan yilga yaxshilanib borayotganligi, yoshlarga keng imkoniyatlar eshigi ochilayotganligi va boshqa ko’plab ijobiy ishlar natijasida ko’rishimiz mumkin. Umuman olganda bugungi tadqiqotimizda ana shu ishlarning natijasi o’laroq Samarqand viloyatining asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlarini tahlil qilishni joiz deb topdik.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotni yoritishda davlat statistika qo’mitasi ma’lumotlari, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevga tegishli qonun va qarorlar asosiy manbaa etib belgilandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda analiz-sintez, abstrakt-mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya va boshqa usullardan foydalanilgan.

[1]Ortikniyozovich, F. U. (2020). Theme: Forecasts And Results Of The Negative Impact Of The Covid-19 (Coronavirus) Pandemic On The World Economy And The Economy Of Uzbekistan. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(08), 108-116.

Tahlil va natijalar. Prezidentimizning Oliy Majlisga 2020 yil 29-dekabrdagi o’z Murojatnomasida jumladan shunday ta’kidlaydilar: “Pandemiya jahon iqtisodiyoti uchun - shunga e’tibor bering - har oyda qariyb 400 milliard dollar miqdorida zarar keltirmoqda. Bugungi kunga qadar dunyo bo‘yicha 500 millionta ish o‘rni yo‘qotilgan. Hozirgi kunda respublikamizda alohida e’tiborga muhtoj 18 yoshgacha bo‘lgan 150 ming nafar farzandlarimiz bor. Ularning ta’lim olishi, aniq bir kasbni egallashi uchun ko‘maklashish, og‘ir kasallikka chalinganlarni davolash, chin yetimlarga hayotda o‘z o‘rnini topishga yordam berish, uy-joy bilan ta’minlash - nafaqat vazifamiz, avvalo, insoniy burchimizdir[1]”.

Ha darhaqiqat, modomiki biz aholinining yosh qatlamini ta’limga va kasb-hunarga jalb qilmas ekanmiz iqtisodiy rivojlanish haqida gap bo’lishi mumkin emas. Chunki, hozirgi hayot insoniyatdan ham ilmni ham kasb-hunarni mukammal egallashni talab qilmoqda. Bilimi yo’q, kasbiy malakasi zamondan orqada qolayotgan kadrlar esa vaqt o’tishi bilan mehnat bozorida ishsizlar safiga qo’shilib qolishi ehtimoli juda katta.

Samarqand viloyat davlat statistika boshqarmasi bergan ma’lumotlarga e’tiboringizni qaratmoqchimiz:

1-jadval

Samarqand viloyatining asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlari tahlili (2017-2021)[2]

Asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlar	O'lchov birligi	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021-yil yanvar-sentabr
Yalpi hududiy mahsulot	mlrd. so`m	27039,0	32863,7	39050,5	43834,7	37784,8
	o'sish sur'ati, % da	101,5	100,7	105,6	102,4	107,1
Sanoat mahsuloti	mlrd. so`m	9 242,0	13488,1	15783,6	18072,8	15581,9
	o'sish sur'ati, % da	104,7	116,7	105,6	102,3	109,3
Iste'mol tovarlari	mlrd. so`m	5 919,2	7 848,2	8 745,3	11677,9	9 714,8
	o'sish sur'ati, % da	102,1	111,6	105,2	115,4	109,0
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	mlrd. so`m	22308,7	26585,9	29294,7	33629,2	28256,2
	o'sish sur'ati, % da	100,5	94,3	103,0	103,1	102,5
Asosiy kapitalga investitsiyalar	mlrd. so`m	4 384,2	7 061,4	10266,7	13426,0	12170,8
	o'sish sur'ati, % da	105,7	131,4	134,5	117,9	119,4
Qurilish ishlari	mlrd. so`m	2 342,4	3 299,0	4 527,2	5 665,9	5 174,1
	o'sish sur'ati, % da	95,3	119,6	126,2	109,9	116,0
Chakana savdo tovar aylanmasi	mlrd. so`m	8 973,5	11123,1	13877,3	16555,1	14274,1
	o'sish sur'ati, % da	100,7	105,0	108,1	107,3	108,3
Xizmatlar, jami	mlrd. so`m	8 343,2	10043,5	12786,8	14318,7	13116,2
	o'sish sur'ati, % da	106,4	107,3	112,4	102,6	120,3
Tashqi savdo aylanmasi	mln. AQSh. Dollor	1 101,6	1 620,5	1 749,9	1 491,5	1 328,8
	o'sish sur'ati, % da	111,8	147,1	108,0	85,2	127,6
Eksport	mln. AQSh. Dollor	259,9	315,6	398,5	335,2	360,5
	o'sish sur'ati, % da	100,3	121,4	126,3	84,1	164,3
Import	mln. AQSh. Dollor	841,7	1 304,9	1 351,4	1 156,4	968,3
	o'sish sur'ati, % da	115,9	155,0	103,6	85,6	117,7
Saldo	mln. AQSh. Dollor	-581,7	-989,4	-952,8	-821,2	-607,8
	o'sish sur'ati, % da	x	x	x	x	x

Jadval ma’lumotlariga qaraydigan bo’lsak, 2021-yil yanvar-sentabr oylari bo’lganligi uchun o’sish sur’ati bevosita shu davrni o’tgan yilgi shu davrga nisbati olingan.

[1] https://president.uz/oz/lists/view/4057.
[2] www.samstat.uz sayti asosida muallif ishlanmasi

Qolgan 4 yillik ma’lumotlarni esa bevosita tahlil qilishimiz mumkin. Demak, eng ko’p o’sish sur’ati 2021 yil yanvar-sentabr holati bo’yicha eksport ko’rsatkichiga to’g’ri kelmoqda (164,3%). Mutlaq miqdorlar bo’yicha esa eng ko’p miqdor so’mda - yalpi hududuy mahsulot 43834,7 mlrd.so’m ni tashkil etgan. AQSH dollari bo’yicha esa – hali 2021 yilgi 3 oyning so’nggi ma’lumotlari bizda yo’qligi bois 2019 yildagi tashqi savdo aylanmasi 1749,9 mln.dollarni tashkil etgan. E’tiboringizni shu joyga kelganda “**Saldo**” ko’rsatkichiga qaratmoqchimiz. Saldoni hisoblash formulasi quyidagicha:

Saldo=Eksort-Import

Afsuski, saldo miqdori o’tgan 5 yil davomida Samarqand viloyatida minusda ekanligini ko’rishimiz mumkin. Ammo bu ko’rsatkich yildan yilga 0 ga yaqinlashib kelayotgani quvonarli holat. Mutlaq miqdor minusda bo’lgandan keyin o’sish sur’ati to’g’risida gapirmasak ham bo’ladi.

Xulosa va takiflar. Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Samarqand viloyatida asosiy makroiqtisodiy ko’rsatkichlar yildan yilga yaxshi natija tomon o’zgarmoqda;
- saldo ko’rsatkichi hamon manfiy bo’lib qolmoqda;
- ayrim ko’rsatkichlar rivojlanish bo’yicha oldingi o’rinlarda bormoqda;

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- yalpi hududiy mahsulotni yanada oshirish uchun hududga ko’proq mahalliy va xorijiy investorlarni ko’proq jalb etish lozim;
- mahalliy korxonalarga imtiyozlar kengroq yaratib, ularni ishlab chiqargan mahsulotini chetga eksportini ko’paytirish kerak;
- imkon qadar tezroq saldo qiymatini 0 ga tenglashtirish, keyinchalik esa musbatga chiqarish va boshqalar.

Yuqorida keltirilgan xulosalar bosqichma-bosqich, tizimli, dunyo tajribasidan kelib chiqib hal qilinsa, viloyatimiz ham ham respublika miqyosida iqtisodiyoti rivojlangan eng oldi viloyatlardan biri bo‘la oladi deb bemalol ayta olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ortikniyozovich, F. U. (2020). Theme: Forecasts And Results Of The Negative Impact Of The Covid-19 (Coronavirus) Pandemic On The World Economy And The Economy Of Uzbekistan. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(08), 108-116.
2. https://president.uz/oz/lists/view/4057.
3. www.samstat.uz
4. www.stat.uz

Ф.Уроков

Динамика основных макроэкономических показателей Самаркандской области

Аннотация: В данной статье рассматривается динамика основных макроэкономических показателей Самаркандской области за последние 5 лет. Также проанализирована структура основных макроэкономических показателей региона.

Ключевые слова: экспорт, импорт, статистика, услуги, строительство, товары народного потребления, розничная торговля, ВЭД.

F.Urokov

Dynamics of main macroeconomic indicators of Samarkand region.

Abstract: This article discusses the dynamics of the main macroeconomic indicators of Samarkand region for the last 5 years. The structure of the main macroeconomic indicators of the region is also analyzed.

Keywords: exports, imports, statistics, services, construction, consumer goods, retail trade, foreign trade.

ТАЪЛИМ, КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ ВА ПЕДАГОГИКА

K.A. Mamatkulova – Senior Lecturer of the Department of Language Teaching of SamIES

USE OF TRADITIONAL TEACHING METHODS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Abstract: The article discusses the main and most famous methods of teaching a foreign language. There are various methods of teaching a foreign language in the world. When teaching a foreign language, it is necessary to pay attention to new ways of stimulating the speech of students. Using new methods, you can easily learn to speak any foreign language and improve it.

Keywords: Grammar-Translation, audiolingual method, direct method, the structural approach, suggestopedia, total physical response, the silent way, the lexical approach, communicative language teaching.

Introduction. There are various methods of teaching a foreign language. Languages have always been among the compulsory disciplines for study in schools, lyceums, colleges and universities. Over time, the approach to teaching and learning languages changed - something new was added, and something was abandoned. There are various methods of teaching a foreign language. Let's look at the main and most famous methods of teaching a foreign language.

One of the oldest techniques is classical or fundamental. The purpose of the classical technique is not so much to study as to understand the subtleties and details of the principles of a foreign language. The main task pursued by the classical technique is the formation of the grammatical base of the target language. Target audience are people who start learning a foreign language from scratch. This technique is well known to those who started to learn a foreign language at school. It should be noted that it is she who is preferred by many language universities in the CIS.

Literature review. These days, intensive methods of teaching foreign languages are becoming more and more popular. Many types of traditional and non-traditional methods of teaching a foreign language have been created. These methods include: the emotional-semantic method (I. Yu. Shekhter), the method of accelerated learning for adults (L. Sh. Gegechkori), hypnopedia (E. M. Sirovsky), the method of activating the students reserve abilities (G. A. Kitaygorodskaya) , the suggesto-cybernetic integral method of accelerated learning for adults (V.V. Petrusinsky), rhythmopedics (G.M.Burdenyuk), the method of immersion (A.S. A. Akishina) and others.

Research Methodology. When writing the article, the following methods were used: Grammar-translation, Audiolingual, Suggestopedia, Communicative, Community Method, Full Physical Response and other methods of theoretical research.

Analysis and results. Grammar-Translation**.** This is the oldest way of teaching language and is already considered a classic one. As the name suggests, the core of this method is learning grammar and working hard with translation. Although at present many educational institutions have abandoned it in favor of a communicative method. It is still used at least partially.

Audiolingual Method. Sometimes the audiolingual method is also called the Army method. It is based on the postulate of behaviorism that learning and remembering various things can and should be done through constant repetition. The method involves the oral presentation of the material and multiple repetition of various lexical and grammatical structures under the guidance of a teacher.

Direct Method. This method originated in the 1900s in France and Germany in order to teach quickly the military people to communicate in a foreign language. It is also called the Natural Method. It is somewhat similar to the audiolingual approach, as it involves repeated

repetition and development of various structures. However, the main difference is that the language is presented inductively, that is, the teacher does not explain the rule to the students, but, on the contrary, helps them understand and deduce it on the basis of the language material. It is also worth noting that in both the audiolingual and the direct method, the teacher uses exclusively the studied language; mother tongue is not allowed.

The Structural Approach. As the name suggests, this method is based on structure and learning. The main idea of the approach is the hypothesis that any language consists of complex grammatical rules, and it is necessary to study them in a certain order. For example, before studying Present Continuous tense, you need to study the verb “to be”, with which this tense is formed.

Suggestopedia. Although this method is often considered pseudoscientific, it was quite popular for a while. It builds on the student's confidence that the approach will work; the techniques of light hypnosis are used. Much attention is paid to ensuring that the student does not experience the slightest discomfort during the lesson. Also, the method widely uses music.

Total Physical Response. The method is based on the principle of “doing by learning”. It works well with younger students - preschoolers and junior high school students. The lessons practice the execution of commands and assignments, for example: "Stand up!" "Close the door!" Thus, the student memorizes the simplest phrases, which become more and more complex over time.

The Silent Way. In this method, much attention is paid to the independence of students: the teacher, as the name implies, practically does not speak (for example, does not give detailed and lengthy explanations of grammar). Instead, he acts as an assistant who guides students. Pronunciation is of great importance - it takes a lot of time in each lesson. Also, the passed vocabulary and grammar is regularly repeated. Often, students do not even write formal tests based on what they have learned; instead, the instructor assesses their progress from lesson to lesson.

The Lexical Approach. Here the study of vocabulary is at the forefront. Initially, a list of the most frequently used words and lexical structures is determined, and the study moves gradually, from simple to complex. Much less attention is paid to grammar than in other methods.

Task Based Learning. In this method, language learning is based on the performance of a communicative task. For example, a teacher instructs students to act out a dialogue on the theme "In a restaurant". Students in pairs or groups perform it using only the lexical and grammatical means at their disposal. Then the analysis of what language is necessary for the successful completion of the task is carried out, the teacher gives the students the necessary vocabulary and grammar, after which a similar task is performed using new language tools.

Community Language Learning. Here the basis is the work of students in a group; they help each other and share their existing language knowledge. The teacher again acts only as an assistant, and not as a teacher in the classical sense of the word.

Communicative Language Teaching. The communicative technique is currently the most popular. It is based, as we can see from the name, communication: a teacher with students, students in pairs or groups, the whole group together. The main task of training is to teach students to communicate, and not to thoroughly learn all grammar or be able to translate texts. The teacher's communication with students is conducted entirely or almost entirely in the target language. Communication of students is also encouraged in any form; even if there are errors or inaccuracies in speech, they are not as important as the communication process itself.

This technique has proven itself in America and Europe. Continuing to conquer the world, the communicative method has come to us, taking an honorable place in the leading language universities of the republic. The methodology is based on the integration of two main methods of teaching foreign languages: traditional and modern. As the name suggests, communication plays an important role in communication. The main goal of this technique is to overcome the language barrier.

The main thing is to save a person from fear of a foreign language, from the fear of speaking a foreign language and at the same time develop other language skills and abilities, in particular, speaking and writing, reading, listening. It should be noted that grammar is studied in the process of speaking, communicating in a foreign language. The principle is as follows: first, students memorize and memorize language formulas, expressions, phrases, and only then parse the grammatical constructions found in memorized phrases. In simple terms, the principle of oral anticipation works.

The communicative technique is aimed at developing the skills and abilities of speaking a foreign language. It is also worth noting that the application of the methodology directly affects the structure of the lesson. Very often in the classroom it is necessary to use game situations, carry out group work, develop tasks for finding errors, for the ability to compare and compare.

Conclusion/Recommendations.

Today, the development of the modern industry makes the latest interactive resources available for learning a foreign language: computers of the latest generation, Internet TV programs, newspapers, magazines. It is very important to put into practice all of the above. This helps to awaken students' interest in the history, culture, traditions of the country of the target language and helps to form the skills that will be needed in the future.

Learning is an active interaction between teacher and students and it cannot be one-sided. It depends on the teacher how successful the learning process will be.

Each teacher is guided in accordance with his personal experience in the choice of methods and techniques of work. But, based on the results of the experimental practical work, it can be argued that the use of various techniques within the framework of communicative, inductive, deductive methods gives a positive result and, undoubtedly, contributes to an increase in the effectiveness of teaching grammar.

We believe that it is necessary to adhere to the so-called "mixed" teaching methodology. This allows you to achieve your goals and gives you high results.

Bibliography:

1. Passov E.I. Conversations about a foreign language lesson: a guide for students of pedagogical institutes / E.I. Passov et al. - L. Education. 1975.- 176 p.
2. Bim I.L. On the question of methods of teaching foreign languages / I.L.Bim // IYASh.- №2.
3. Volovin A.V. Volovin A.V. Communicative approach to the study of foreign languages in the methodological systems of Great Britain and the USA // Communicative approach to the study of foreign languages: collection of scientific works - Issue 275 - M., 1985. - P.19.

K. Mamatqulova

Chet tili darslarida an'anaviy va noan'anaviy o'qitish usullaridan foydalanish

Annotasiya: Maqolada chet tilini o'qitishning asosiy va eng mashhur usullari ko'rib chiqilgan. Dunyoda chet tilini o'qitishning turli xil usullari mavjud. Chet tilini o'qitishda o'quvchilar nutqini rag'batlantirishning yangi usullariga e'tibor qaratish lozim. Yangi usullardan foydalangan holda siz istalgan chet tilida gaplashishni va uni takomillashtirishni osongina o'rganishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: Grammatika-tarjima usuli, audiolingual usul, to'g'ridan-to'g'ri usul, tizimli yondashuv, taklifopediya, jim uslub, leksik yondashuv, kommunikativ usul.

К. Маматкулова

Использование традиционных и нетрадиционных методов преподавания на уроках иностранного языка

Аннотация: В статье рассматриваются основные и самые известные методики преподавания иностранного языка. В мире существуют различные методики обучения иностранному языку. Преподавая иностранный язык необходимо обращать внимание на новые способы стимулирования речи учащихся. Используя новые методы можно легко научиться говорить на любом иностранном языке и совершенствоваться в этом.

Ключевые слова: Грамматико-переводной ме-тод, аудиолингвальный метод, прямой метод, струк-турный подход, суггестопедия, молчаливый метод, лексический подход, коммуникативная методика.

O.B. Sadikov – SamISI o‘qituvchisi

TURKIY TILLARNING XORIJDA O‘RGANILISHI VA TADQIQI MASALASIGA DOIR

Annotatsiya. Ma’lumki, keyingi yillarda mamlakatimizda ta’lim, ilm-fan sohalarida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Fanni rivojlantirish va boshqa sohalarga investitsiyalar jalb etildi, hamkorlik doiralari kengaydi. Biroq xorijda turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining o‘rganilishi monografik planda tadqiq etilgan emas. Hozirgi kunda jahon tilshunosligida madaniyatlararo muloqot doirasida turli yo‘nalishlarda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bunda muayyan til, ayniqsa xorijiy til sifatida o‘qitiladigan til ta’limi muhim masalalardan hisoblanadi. Mazkur yo‘nalishlarda olib borilayotgan tadqiqotlarning maqsadi til va inson omili o‘rtasidagi munosabatlarni tadqiq etishdan iboratdir. Shu jumladan, tillarni taqqoslab o‘ganish, ularning o‘xshash va o‘ziga xosliklarini aniqlash va tadqiqot natijalaridan jahon tilshunosligi taraqqiyoti va istiqbollari yo‘lida foydalanish doim dolzarb hodisa bo‘lib kelgan. Ushbu maqolada xorijda turkiy tillarning o‘qitilishi va texnologiyalar xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: turkiy tillar, o‘zbek tili, tasnif, o‘qitish texnologiyalari, ta’lim.

Kirish. Turkiy tillar hozirgi va qadimgi turkiy xalqlar va elatlarning tillari bo‘lib, asosan, O‘zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston, XXR, Afg‘oniston, Eron, Tojikistonda, shuningdek Bolgariya, Ruminiya, Ukraina, Germaniya, Kipr, Shimoliy Makedoniya, Albaniya, AQSh, Saudiya Arabiston va boshqa bir qangcha mamlakatlarda tarqalgan. O‘tgan asr oxiridagi ma’lumotga ko‘ra, turkiy tillarda so‘zlashuvchilarning umumiy soni 130 million kishidan ortiq[1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kun dunyo tilshunosligida turkiy tillarni tadqiq qilish, tasniflash va tavsiflash masalasi chuqur o‘rganilishi lozim bo‘lgan muammolardan bo‘lib kelmoqda. Turkiy tillarni birinchi marta tasnif qilgan olim Maxmud Koshg‘ariydir. Turkiy tillar tasnifi bilan qiziqish 19-asr oxiri va 20-asrda qayta avj oldi va hozirgigacha ko‘plab tasniflar vujudga keldi (rus olimlari I.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Ye.Korsh, A.N.Samoylovich, V.A.Bogoroditskiy, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, turk olimi R.R.Arat, fin olimlari G. Y. Ramstedt va A.M.O.Ryasyanen, nemis olimlari I.Bensing va K.G. Mengeslarning tasniflari).

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston va jahon davlatlari munosabatlari siyosiy, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar sohalarda izchil rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Davlatlararo bunday munosabatlardan har ikki tomon ham samarali manfaatdorlikka ega bo‘layotgani ma’lum. Bir tomondan, turkiy tillarning nufuzi va dunyo aholisining katta qismi undan foydalanayotgani, ikkinchi tomondan, o‘zbek tilining keyingi davrda dunyoning ko‘pgina mamlakatlarida o‘rganilayotgani ushbu mavzu tadqiqi dolzarbligidan dalolat beradi. Prof.J.Eltazarovning ma’lumot berishicha, bugun Yaponiyaning 8 universitetida, Turkiyaning 18 (ilgari faqat Istanbul universitetida bo‘lgan), Amerikaning 8, Germaniyaning 4 universitetida o‘zbek tili o‘qitiladi. Bular o‘zbek tilining dunyo hamjamiyatida obro‘si oshib, dunyo tilshunoslarining ona tilimizga qiziqishi ortib borayotganidan dalolat. Eng keyingi ochilgan o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti Xitoydagi Millatlar universitetida. Bu yerda Toshkent davlat sharqshunoslik institutidan o‘qituvchilar borib dars berishadi. Millatlar universiteti o‘zbek guruhiga har ikki yilda bir marta 50 nafardan talaba qabul qiladi.[2]

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda mavzu talabidan kelib chiqqan holda, qiyosiy-tarixiy, tavsifiy va tasniflash metodlaridan foydalaniladi. Uning obyektini zamonaviy ilmiy manbalar materiallari tashkil etadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbek tili dunyoda negadir kam o‘rganilgan tillar jumlasiga kiradi va shular jumlasida o‘rgatiladi. Yaponiyadagi Osaka, Tokio chet tillar universiteti, Janubiy Koreyadagi Konkuk, Pusan, Berlindagi Xumboldt universitetlarida Osiyo-Afrika tillari ichida

[1] https://uz.wikipedia.org/wiki/Turkiy_tillar

[2] https://daryo.uz/2018/10/16/amerikaning-8-universitetida-ozbek-tili-oqitiladi-germaniyada-chi

o‘rganiladi. Kam o‘rgatilgan, kam tarqalgan til sifatida qaraladi. Nega?

Necha ming yillik adabiy til an’anasiga, tarixga ega tilga bunday yondashuv biroz g‘ururga tegadi, albatta. Ammo, nachora. 130 yil davom etgan istibdod davrida o‘zbek xalqining tashqi dunyo bilan aloqasi uzilib qolgan, muloqot faqat rus tilida bo‘lgan. Sovet davrida Moskva, Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) oliy o‘quv yurtlaridan boshqa yerda o‘zbek tili o‘qitilmagan.

Eski o‘zbek tili o‘rta asrlarda butun Sharqning umumiy adabiy tili bo‘lgan. Alisher Navoiy yaratgan til Oltin O‘rda, Volga bo‘yi, Sibir xonligi, Qrim xonligi, umuman, Turkiyadan Mo‘g‘ulistongacha bo‘lgan o‘rta turk tili hisoblangan. Oltin O‘rda, Sibir, Qrim xonliklarining yorliqlariga, arxivlariga qarasangiz, barchasi eski o‘zbek tilida. Bu til shunaqa yoyg‘in, hammaga tushunarli edi. Ammo 130 yillik asorat bunga shu darajada katta ta’sir o‘tkazdiki, endi tilimizning qudratini qaytadan tiklash kerak.

AQSh universitetlarida va turli ilmiy tadqiqot markazlarida O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekiston bo‘yicha keng ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Zbignev Bzejinskiy, Frederick Starr, Edvard Ollvort, Marta Bril Olkott, N. Karpat, Mark Katz, Jon Shoberlayn, Bill Feyrman, Martin Spechler, Zino Baran va boshqa mashhur olimlar bu mavzuda juda ko‘plab maqola va asarlar yozganlar. Edvard Ollvort AQShdagi mashhur Kolumbiya universiteti markazining rahbari, sobiq ittifoq turkiylari bo‘limining professori, O‘rta Osiyoni o‘rganish markazi mudiri va sobiq ittifoqda millatlar muammosi bo‘limining direktori lavozimlarida faoliyat yuritgan olim. U Fitrat, Behbudiyning ayrim asarlarini o‘tgan asrning 30-yillari oxirida ingliz tiliga tarjima qilgan. Uning «Hozirgi o‘zbeklar» kitobi 1990-yili chop etildi.

Ma’lumotlarga ko‘ra, birinchi bor Amerikada 20 000 so‘zlik «O‘zbekcha-inglizcha lug‘at» 1993-yili chop etilgan. Katta hajmdagisi esa 1996-yili tayyorlanib chop etildi. Ikkala kitobning muallifi o‘zbek tili, madaniyati va adabiyotining bilimdoni professor Karl Krippes bo‘lib u ko‘p yillar mobaynida Indiana universitetida faoliyat yurgizgan. Karl Krippes ham O‘zbekistonga bir necha bor tashrif buyurgan. O‘zbekistonda chop etilgan bir qancha maxsus kitoblarni o‘rganib tahlil qilgan. U ko‘p yillar davomida bir qancha o‘zbekistonlik mutaxassislar bilan ilmiy izlanishlar olib borgan. Mazkur lug‘atni chiqarishdan oldin K.Krippes professor Ergash Fozilov qalamiga mansub «O‘zbek xalq dostonlari», «O‘zbek xalq shevalari», akademik Qori-Niyoziy va A.Borovkovlarning 1941-yili chop etilgan o‘zbekcha-ruscha lug‘ati va boshqa qator lug‘atlarni qunt bilan o‘rganib chiqdi. Bundan tashqari, olim «Xalq so‘zi», «O‘zbekiston ovozi», «Turkiston», «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati», hatto «Sport» singari gazetalarda chop etilgan maqolalarni ham sinchiklab o‘rgandi…[3]

Xulosa va takliflar. O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, xorijda turkiy tillar tadqiqi bo‘yicha quyidagi masalalarga alohida e’tibor qaratish lozim bo‘ladi:

– turkiy tillarning taraqqiyot bosqichlari haqida olib borilgan ilmiy kuzatishlar;

– turkiy tillarning yozma va og‘zaki shakllari yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar;

– tilning rivojlanish istiqbollari va tilning rivojlanish bosqichlari, adabiy til va mahalliy lahjalarning o‘zaro ta’sir masalalari haqidagi tadqiqotlar;

– turkiy tillarning fonetik tizimi, fonologik xususiyatlari, yozuvi, imlo qoidalari, morfologiya va sintaksisi va ularni o‘rganish bilan bog‘liq tadqiqotlar;

– turkiy tillarning so‘z yasalish usullari bo‘yicha kuzatishlar;

– turkiy tillarning leksikologiyasi va leksikografiyasi haqidagi ilmiy kuzatishlar;

– turkiy tillar bo‘yicha yaratilgan tadqiqotlar, nashr etilgan ilmiy maqola, monografiya, darslik va qo‘llanmalar.

Umuman, xulosa sifatida aytish joizki, til davrlar almashuvi, zamon bilan hamohang ravishda o‘zgarib boradi. Bu jarayon esa tilimizga o‘z ta’sirini o‘tkazmasligi mumkin emas edi. Shu sababli turkiy tillarning xorijda o‘rganilishi, turkiy tillarning taraqqiyot davrlariga bildirilgan munosabatlar hamda mavzuning ilmiy tadqiqi yuzasidan yaratilgan tadqiqotlar hozirgi davrda muhim hisoblanadi.

[3]Ишукурзода М. http://vatandosh.uz/2011/08/amerikada-ozbek-tili-va-adabiyotining-jonkuyar-targibotchisi/

Ma`lumki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim-tarbiya jarayonining bir tizimga solingan ilmiy-nazariy va metodik asoslangan yangi shakl, usul va vositalarining majmuidir. Bunda yangi mazmun, shakl, usul va vosita uyg‘unligida maqsad, vazifa, faoliyat va pedagogik natija yaxlitligi ta’minlanadi hamda o‘quv maqsadlariga erishishni kafolatlaydigan o‘quv jarayoni loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi.

Texnologik yondashuv, eng avvalo, tasvirlash emas, balki loyihalashtirilgan natijalarni amalga oshirish imkonini beruvchi amaliy, ko‘rsatmali tuzilmada o‘z ifodasini topadi.

Manbalarda e`tirof etilganidek, metod, umumiy ma’noda, maqsadga erishish usuli, ma’lum tarzda tartibga solingan faoliyat. Nutq jarayonida tovushlarning o‘zgarishi modulini o‘qitishda samarali metodlardan fo‘ydalanish lozim. Har bir metodni qo‘llash jarayonida uning samaradorligini inobatga olish lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarda ta’lim-tarbiya ilmiy-nazariy jarayon sifatida olib qaralganda Ta’lim metodlari orqali muayyan samarali yechimiga erishiladi. Jumladan, nutq jarayonida tovushlarning o‘zgarishi modulini egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etishga doir o‘qituvchining o‘rgatuvchilik ishi va o‘quvchilar o‘quv – bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig‘indisi tushiniladi. Bunda ta’lim usuli nutq jarayonida tovushlarning o‘zgarishi modulini o‘qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog‘lanadi. Usullar yordamida faqat o‘quv vazifasini bir qismi hal qilinadi.

Ta`lim jarayonida pedagogoka va metodikaning uyg`unligi namoyon bo`ladi. Biroq metodika qa’tiy ketma-ketlikka, ilgari o‘rnatilgan reja (qoida), tizmga aniq rioya qilish, biror bir ishni maqsadga muvofiq amalga oshirish metodlari, yo‘llari majmui. “Metodika” tushun-chasi turli fanlarni o‘qish bilan bog‘liqlikda ham qo‘llanib, ma’lum sohani o‘qitish jarayoni, mazmuni, qonunyatlari, tamoillari, shakl, metod va vositalar yig‘indisida o‘z aksini topadi.

Oqitish texnologiyasi deyilganda o‘quv mashg‘ulotlarining har bir bosqichi alohida-alohida loyihalash, kutiladigan natijalarni oldindan aniqlashtrish, har bosqichda qo‘llaniladigan shakl, metod va vositalarni oqilona tanlab olish, o‘qituvchi va o‘quvchining harakatlarini oydinlashtrishga qaratilgan algoritmik ketma-ketlik.

Chet tillari ta`limida nutq jarayonida tovushlarning o‘zgarishi modulini o‘qitishda tarbiya natijalariga asoslanib, tarbiyaning maqsad va vazifalarini oydinlashtrish, tarbiya jarayoninng har bir bosqichini alohida – alohida loyihalash, tarbiyaning shakl, metod va vositalarini aniq belgilab olishga qaratilgan tizmli jarayon muhim hisoblanadi. Chunonchi, yondashuvlardan biri – interfaol metod o‘quv jarayonining tarkibiy qismi bo‘lib, bir vaqtida ham o‘qituvchi, ham o‘quvchini faollashtrishga yo‘naltrilgan o‘qitish usullari majmui. Bunda nutq jarayonida tovushlarning o‘zgarishi modulini o‘qitishda interfaol metodlarni qo‘llash va bundan samarali natijalarni olishga erishish loyihalashtirish orqali amalga oshirilishi kerak.

O‘qituvchi o‘quv jarayonini turli xil ta’lim usullari yordamida tashkil etadi. «Ta’lim metodi, bu – o‘quvchilarning bilim, malaka va ko‘nikmalarini o‘stirish, ularda dunyoqarashni shakllantirish, o‘zlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish -o‘qituvchi qo‘llaydigan ish usullaridir». Usul amaliy mashg‘ulotda o‘z mohiyatiga mos `ndashuv orqali qo‘llanadi. «...ta’lim va tarbiya priyomlari ma’lum sharoitda o‘z ta’sir doirasini kengaytiradi, ta’lim va tarbiyaga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bunday vaqtda biz ayrim priyomdan metod sifatida foydalanamiz yoki boshqacha aytganda, priyom metodga aylanadi»

O‘quvchi o‘qituvchining u yoki bu topshirig‘ini bajarish bilan o‘z bilimini orttirib, bilish faoliyati rivojlanayotganini sezadi, lekin o‘qiyotgan fani usulini egallab borayotganini his etmaydi. Shunga ko‘ra, o‘qituvchi ta’lim berish jarayonida o‘quvchilarda anglash faoliyatini hosil qilish, ularga adabiy materialni ongli va chuqur qabul qilish yo‘llarini, mustaqil vazifalarni bajarishda bu yo‘llardan foydalanishni o‘rgatishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. –Тошкент, Фан, 2006, – Б. 18.

2. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
3. Розиқов О., Оғоев С. в.б. Таълим технологияси. Тошкент: «Ўқитувчи» 1999.
4. Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Бўлажак ўқитувчининг лойиҳалаш фаолияти. // Методик қўлланма. – Т.: ТДПУ Ризографи, 2014.
5. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. – Қарши: Насаф, 2000.
6. Толипов Ў., Усмонбоев М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. – Тошкент: Фан, 2005.

О.Садиков

Об изучении и исследовании тюркских языков за рубежом

Аннотация: Известно, что в последние годы в нашей стране были проведены масштабные реформы в сфере образования и науки. Привлечены инвестиции в развитие науки и другие сферы, расширились рамки сотрудничества. Однако изучение за рубежом тюркских языков, особенно узбекского не освещено в монографиях. В настоящее время мировая лингвистика проводит исследования в различных областях межкультурной коммуникации. Языковое образование - важный вопрос, особенно когда конкретный язык преподается как иностранный. Целью исследований в этих областях является изучение взаимосвязи между языком и человеческим фактором. В частности, сравнительное изучение языков, выявление их сходства и различий, а также использование результатов исследований для развития и перспектив мировой лингвистики всегда были актуальны. В этой статье обсуждается преподавание тюркских языков и педтехнологий за рубежом.

Ключевые слова: тюркские языки, узбекский язык, классификация, технологии обучения, образование**.**

O.Sadikov

On the study and research of turkic languages abroad

Abstract: It is known that in recent years, our country has carried out large-scale reforms in education and science. Investments have been attracted in the development of science and other areas, and the scope of cooperation has expanded. However, the study of Turkic languages abroad, including Uzbek, has not been studied in a monograph. Currently, world linguistics conducts research in various areas of intercultural communication. Language education is an important issue, especially when a particular language is taught as a foreign language. The aim of research in these areas is to study the relationship between language and the human factor. In particular, the comparative study of languages, the identification of their similarities and differences, and the use of research results for the development and prospects of world linguistics have always been relevant. This article discusses the teaching of Turkic languages and technologies abroad.

Keywords: turkic languages, Uzbek language, classification, teaching technologies, education.

Ж.Ш.Мустафаев – СамИСИ, Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ МИЛЛИЙ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШДАГИ ХИЗМАТЛАРИ
(фалсафий-методологик таҳлил)

Аннотация: Ушбу мақолада истиқлол йилларида аждодларимизни ижтимоий-фалсафий мероси, хусусан Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг асарлари ва ижтимоий-фалсафий қарашларига оид таълимотининг ёшлар тарбиясида тутган ўрни, аҳамияти ҳамда миллий маънавият ҳақида фикрлар баён этилади. Шунингдек, жадидчилик мафкураси, ижтимоий жараёнлар, миллат тақдири, жамият ривожи, XX аср бошларидаги жараёнлар ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Маҳмудхўжа Беҳбудий, жадидчилик**,** маърифатпарвар, ватанпарварлик, ижтимоий-фалсафий қарашлар, инсонпарварлик, миллат, қадр-қиммат, ижтимоий-сиёсий онг.

Кириш. Аждодларимиз томонидан яратилган бой маънавий меросда жадидчилик ҳаракати алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, жадидчилик ҳаракатининг асосчиларидан бўлган, маърифатпарвар, драматург, илм-фан фидоийси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг қолдирган ноёб асарлари ҳозирги кунда ёшларни тарбиялашда ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Махмудхўжа Бехбудийнинг ҳаёти, фаолияти ва илмий-ижодий мероси ғоят серқирра бўлишига қарамай, аниқ мақсадга йуналтирилганки, бу уни мукаммал ижтимоий-фалсафий қарашлар тизими сифатида қараб чиқиш имконини беради. Изланишларимизнинг асосий мақсади ушбу масалада тўлақонли илмий изланиш олиб бориб, Туркистон жадидлари йўлбошчиси хаёт-фаолияти ва илмий-ижодий меросидаги мамлакатимиз мустакиллигини мустаҳкамлаш ҳамда миллий тараққиётни таъминлашга кўмаклашувчи жиҳатларни алоҳида кўрсатиб беришдан иборатдир. Ушбу мавзуда бир қатор илмий-назарий вазифаларни кўриб чиқиш муҳим вазифа саналади. Биринчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудий яшаб, фаолият кўрсатган даврдаги унинг маслак-муддаосига, дунёкарашига, жадидчилик ҳаракатига кириб келишига энг кўп даражада таъсир этган омилларни аниқлаш; иккинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудий нима учун айнан маърифатпарварлик ва маърифатчиликка миллий ўзликни англашнинг асосий шарти сифатида қараганлигини очиб бериш; учинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг миллий ривожланишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган бошқа масалаларга доир ижтимоий-фалсафий қарашларидаги узвий алоқадорлик сабабларини аниқлаш; тўртинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудийни Туркистон истиқлоли учун жасур курашчига айлантирган ижтимоий-сиёсий, рухий-маънавий омилларни ёритишдан иборатдир. Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг тарихни холисона илмий тадқиқ этиш, **миллий тараққиёт мафкураси ва ғоясини ишлаб чиқиш ҳамда тарғиб қилишга доир қимматли йўл-йўриқлари методологик асос вазифасини ўтади. Зеро, биринчи Президентимиз** Ислом Каримов таъбири билан айтганда, **«Улуғ бобокалонларимиз руҳига, башарият тарихи ва маданияти хазинасига катта ҳисса қўшган улуғ аждодларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгидан мустаҳкам жой олиши» зарур.**

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX аср охири ва XXI аср бошларида Ўзбекистонда жадидчи алломаларнинг номлари тикланиб, асарлари чоп этила бошланди. Уларнинг илмий меросини ўрганишга доир қатор тадқиқотлар олиб борилди. Хусусан, Б.Қосимов ва У.Долимовнинг «Маърифат дарғалари» китобидаги «Муқаддима ўрнида», Б.Қосимовнинг «Маслакдошлар» номли тадқиқотидаги «Адиби аввал... (Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг даври)» мақолалари, Н.Каримов ҳамда А.Алиевнинг «Ватан адабиёти», «Ўзбек педагогикаси тарихи» дарсликларидан ўрин олган «Маҳмудхўжа Беҳбудий» сарлавҳали очерклари [1;3-13], шунингдек, Шерали Турдиев, Суннатила Ахмедов, Шухрат Ризаев, Зебунисо Ахророва [2;18-21] сингариларнинг илмий-оммабоп мақолаларини тилга олмоқ зарур.

1997 йилда жадидшунослик, жумладан беҳбудийшуносликка катта хисса қўшган Б.Қосимов тўплаб нашрга тайёрлаган, шарҳлар ва сўзбоши ёзган қимматли китоб - Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Танланган асарлар»и жамоатчиликка туҳфа этилди. Бундан ташқари А.Алиевнинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий» (Т., «Ёзувчи», 1994), Д.Алимова билан Д.Рашидованинг «Маҳмудхўжа Беҳбудий ва унинг тарихий тафаккури» (Т., «Академия», 1999), Х.Саидовнинг «Маърифат либосидаги озодлик» (Т., «Маърифат - Мададкор», 2000) каби мазмундор рисолалар эълон қилинди. Таваллудининг 125 йиллиги муносабати билан Самарқанд давлат университетида ўтказилган «Маҳмудхўжа Беҳбудий ва истиқлол» мавзуидаги илмий-назарий анжуманда (2001 йил 15 январ) эса 50 дан ортиқ маъруза тингланди. Ушбу йилда аллома таваллудининг 145 йиллиги муносабати билан Самарқанд давлат университетида ўтказилиши режалаштирилган илмий-амалий анжуман ҳам жадидшунос алломанинг илмий-фалсафий мероси, асарлари ҳамда таълимотининг ўрганишда улкан мактаб вазифасини ўтайди. Бундан ташқари ОАВларида, газета ва журналларда, илмий-амалий конференция матиериалларида Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳақида туркум маълумотлар ва илмий изланишлар ёритиб борилмоқда. Аммо, алломанинг ижтимоий-фалсафий қарашлари бир бутун тизим сифатида тўлиқ очиб берилган эмас.

Тадқиқот методологияси. Ушбу даврда Маҳмудхўжа Беҳбудий тафаккури, дунёқараши жамиятдаги ижтимоий-сиёсий вазиятларни таҳлил қилишда замондошлари орасида анча илгарилаб кетган эди. Самарқанд вилоятининг Зарафшон газетасида муаллиф Раъно Тўрахўжаеванинг “Адиби аввал” номли мақоласида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашини қўйидагича изоҳлайди: “Сиёсий, ижтимоий фаолияти билимининг кенглиги жиҳатидан ўша замон Туркистондаги жадидлар орасидан унга тенг кела олидагани бўлмаса керак”, деб ёзган Файзулла Хўжаев.

Татар совет адабиётининг асосчиси, машҳур инқилобчи адиб Олимжон Иброҳимов 1916 йилдаги “Тиллари бошқа бўлса-да, кўнгиллари бир” мақоласида туркий тилларнинг XX аср бошидаги тараққиёти ва унда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизматлари катта экани ҳақида ёзади.

“Касбий денгизи орқали чиқиб, Мовароуннаҳрга келсак, Самарқанд, Тошкент тийраларинда тўхтаб бу халқнинг дунёсина кўз солсак, дарсликлар оламинда Истамбулни Аҳмад Мидҳатнинг “Ҳожа Аввали, бизнинг “Муаллими аввалимиз ўрнина аларнинг Хўжа Беҳбудийлари “Адиби аввал”лар ёзғонлигин, “Ойина”, “Садои Фарғона” “Осиё”, “Тижорат”, “Хуршид”, “Садои Туркистон” каби шул ер туфроғинда ўниб, шундаги ҳаво билан сўғорилиб, яшарға тиришқон матбуот ва адабиётларин кўражакмиз, бўлар шу Туркистон деган бир ўлканинг хусусиятдан тўғилган шундаги эҳтиёжларга жавоб бератўрғон эмишлардир”. Ушбу ҳаволани қуйидаги манбадан олганлигини таъкидлайди. (“Онг” журнал, 1916 йил, 5-сон, 87-90-бетлар).

Айни вақтда Маҳмудхўжа Беҳбудий ижоди, асарлари, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари бўйича кўплаб илмий-тадқиқотлар олиб борилмоқда. Унинг ижтимоий-фалсафий қарашларини илмий-методологик таҳлил қилишда республика миқёсида нашрдан чиқаётган “Маҳалла” газетасининг 2020 йил 20–сонида (1920-1923) муаллиф, Бухоро давлат университети профессори, Шодмон Ҳайитовнинг “Беҳбудийга суиқасд қандай содир бўлган?” номли мақоласидаги асосли фикрларни келтириш мумкин.

Ушбу мақолада “Бухоро Халқ Совет Республикаси 9 вилоятдан иборат бўлиб, уларнинг бири Қарши эди. Қаршида ушр-солиқ назорати идорасининг бошлиғи бўлган Нуриддин Оғалиқ (Нуриддинхўжа Оғалик Аҳмадхўжа ўғли) “Самарқанд комиссияси”нинг Қаршидаги фаолиятига қўл қуймаган. Қарши шаҳридаги хукумат аъзолари эса унинг ҳоҳиш –иродасига қарши боролмаганлар”.

Шу ўринда кишини ўйлантирадиган бир савол туғилади. Амир даврида эътиборли мансабда ишлаган Нуриддин Оғалик Шўро ҳукуматида ҳам ўз мавқеини сақлаб қолишга қандай эришди экан? Бу ҳанузгача жумбоқ бўлиб қоляпти. Нуриддин Оғалик комиссия фаолиятига йўл кўймай “ёпиқлик қозон ёпиғлигича қолади”, деб ўйлаган.

Лекин, БҲСР ҳукумати тафтиш комиссияси 1923 йилнинг кузида Қарши вилояти солиқ идораси фаолиятини текширувдан ўтказади. Комиссия Оғалиқ ҳамда унинг сафдошлари катта қонунбузарлик ва жиноятга қўл урганини аниқлайди. Нуриддин Оғалиқ Ҳожи Ибод ўғли кабилар олий инқилоб трибунали судига берилади.

Нуриддин Оғалик солиқ идорасининг бошида турганида “.... ҳукуматнинг 42 минг пуд буғдойини 20 минг олтин газмолини ўғирлағон. 2000 қўй 20000 қорақул териси бўлғон, меҳнаткашлардан 1000-2000 нафарини ярим оч, ярим тўқ ҳолатда ўз ерларида ишлатғон.... Оғалиқнинг қилгон ишларини, жабр ва зулмларини, хиёнатларини ёзиб учиға чиқариш мумкин эмас” деб ёзади “Бухоро ахбори” газетаси. Ушбу шахснинг юқоридаги қонунбузарликка қаратилган ҳатти-ҳаракатларига буюк мутафаккир Маҳмудхўжа Беҳбудий хаётига зомин бўлгани билан боғлик жинояти ҳам қўшилган.

Суд “Нуриддин Оғаликни отишга, қолгон иккисини беш йилга қамоққа олишга қарор қилди. Ҳукм Регистонда бўлиб, 5 мингга яқин киши иштирок қилди”. Нуриддин Оғалиқни отиш ҳукми 1923 йил 19 сентябрь кеч соат 19:00 да ижро этилган. Бу ҳақда газета “Беҳбудий ва рафиқларининг ўлдирилишига сабаб бўлғон фуқаро ҳукуматининг молига хиёнат қилган мазкур Оғалик 19 сентябрда (1923) одил ҳукуматимиз томонидан

отилди, демак, Беҳбудий ва рафиқларининг ўчлари олинди” деб ёзади. Шундай қилиб, Беҳбудий ўлимидан 4 йил кейин қотил ўзининг жазосини олган[1].

Уша давр Чор Россиясининг зулмкор қатағон сиёсати халқимизнинг илғор маърифатпарвар, зиёли, илм фидоийларини турли туҳмат, бўҳтонлар билан қоралаган ҳолда отишга, сургун қилишга, қиёноқ ва азоблар гирдобига солиб қўйди. Беҳбудийнинг ижтимоий–фалсафий қарашлари ҳам ушбу давр ноҳақликлари ва адолатсизликлар туфайли бир неча бор турли тўсиқларга учради. Ҳатто, маҳаллий амалдорлар, хукмрон мафкура тегирмонига сув қўядиганлар томонидан таъқибларга ҳам дуч келган.

Маҳмудхўжанинг ушбу саъй-ҳаракатлари туфайли кейинчалик Қарши шаҳрига унинг номини бериш таклифи ҳам илгари сурилади.

Хусусан, “Маҳалла” газетасининг 2020 йил 20–сонида (1920-1923) муаллиф, Бухоро давлат университети профессори, Шодмон Ҳайитовнинг “Беҳбудийга суиқасд қандай содир бўлган?” номли мақоласида яна қўйидаги жумлаларни келтиради: “Озод Бухоро” газетасининг 1923 йил 19 октябрдаги сонида “Туркистонинг машҳур жамоат ходимларидан Беҳбудийнинг исмини умрбод (абадий) қолдирмок учун Қурултой (Бухоро Республикаси қурултойи) Қарши вилоятини Беҳбудий вилояти деб исмламакка қарор берди”, деб хабар беради. Демак, Бехбудий номи Қарши вилоятига 1923 йилдаёқ берилган. “Озод Бухоро” газетасининг 1923-1925 йиллар давомидаги сонларида ҳам Қарши вилояти ҳақида фикр билдирилса, уни “Беҳбудий вилояти” деб қайд қилингани билан боғлиқ маълумотлар учрайди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий билан боғлик салмоқли мақола муаллифи “Мусофир”нинг асл исм–шарифи ким бўлган? Беҳбудий қотили Нуриддин Оғалиқни 3 йил давомида Бухоро хукумати органларида ишлаб келишига қайси шаҳслар ҳомийлик қилди экан? “Гўри Амир” (Самарканд) дарвозаси олдида Маҳмудхўжа Беҳбудий бир гурух зиёлилар билан бирга тасвирга тушганлар орасида Оғалиқ деган ҳам бор. У қайси Оғалиқ Қарши вилояти раҳбарлари нега ўзларига юкланган вазифани оҳиригача бажармадилар? Бу каби жумбоқли саволлар тадқикотчиларнинг эътиборини ўзига тортиши табиий хол[2].

Биринчидан, Жадидшунос аллома Беҳбудийнинг илмий-фалсафий мероси, асарлари ҳамда таълимотининг ўрганиш турли фан соҳаларида қисман ўрганилган бўлсада, ижтимоий-фалсафий мероси бир бутун тизим сифатида илмий таҳлил объектига айланмаган. Иккинчидан, Маҳмудхўжа фаолияти ҳамда меросининг кўпрок маърифатпарварлик, тарихнавислик, драматурглик, мақоланавислик (публицистлик) жиҳатлари тадқиқ этилган бўлсада, и**жтимоий онг турларини ташкил этувчи барча соҳаларни, хусусан, фалсафа, тарих, сиёсат, дин, фан, мафкура каби соҳалардаги ижтимоий-фалсафий дунёқараши тўлиқ очиб берилмаган.**

Унинг ислом ҳуқуқшунослиги, фиқҳ соҳаси ҳамда шариат борасида кенг билимли киши бўлганлиги сир эмас. Чунки, ўз фаолиятида бевосита амалиёт билан шуғулланганлиги бизга маълумдир. Аммо, Қарши шаҳрида Нуриддин Оғалик билан қайси масалада манфаатлари кесишганлиги номаълум бўлиб қолмоқда. Балки, туркистонлик зиёлиларни ўзаро тўқнашувидан чор Россиясининг сиёсий манфаатдорликлари бўлиши мумкин.

Профессор Ш.Ҳайитов М.Беҳбудий ўлими ҳақида сўз юритар экан, Амирлик даврида ҳам эътиборли мансабларда ишлаган Нуриддин Оғалик Шўро ҳукуматида ҳам ўз мавқеини сақлаб қолишга қандай эришганлигини сўроқ остига қолдиради. Бу ҳақида бирон бир манбада аниқ фактик маълумотлар берилмаган. Аммо, Қарши хукуматини унинг райига қарши боролмаганлигини инобатга оладиган бўлсак, ўз юрти, миллати ва халқига хиёнат қилиб, Чор хукуматига хизмат қилганлигини ангалаш мумкиндир. “Ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолиши”нинг сабаби ҳам айнан шу ваъж ва хулосларга бориб тақалса ажаб эмас.

[1] Ш.Ҳайитов. Беҳбудийга суиқасд қандай содир бўлган. “Маҳалла” газетаси, 2020 йил 20–сони. (1920-1923).
[2] Ш.Ҳайитов. Беҳбудийга суиқасд қандай содир бўлган. “Маҳалла” газетаси, 2020 йил 20–сони. (1920-1923).

Таҳлил ва натижалар. Шуни таъкидлаш керакки, бу ишлар, турли маърузаларда ва анжуманларда Маҳмудхўжа Беҳбудий фаолияти ҳамда меросининг кўпрок маърифатпарварлик, тарихнавислик, драматурглик, мақоланавислик (публицистлик) жихатлари тадқиқ этилиб, жадидчилик мафкурасининг асосларини ташкил қилувчи ижтимоий-фалсафий қарашлари яхлит тизим сифатида ўрганилмаган. тадқиқотчи Ш.Ризаев таъкидлаганидек, **жадидчилик фақат маърифий, адабий ёки публицистик жабҳалар билан чегараланмасдан, ижтимоий онг турларини ташкил этувчи барча соҳаларни, хусусан, фалсафа, тарих, сиёсат, дин, фан, мафкура ва хоказо каби соҳаларни ҳам қамраб олади.**[4]

Шундан келиб чиқиб, Б.Қосимов томонидан таъкидланган ушбу фикр илмий мушохада объектига айланиш мумкин: «Жадидчилик, - дейди муаллиф, - ҳам ижтимоий, хам сиёсий, ҳам маданий ҳаракатдир. Шунинг учун ижтимоийки, у жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди, миллий ўйғониш идеологияси бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун сиёсийки, у мустақиллик учун кураш олиб борди... У маданий ҳаракат ҳам эди, адабиётни янгилади, матбуот ва театрчиликни йўлга қўйди, маорифда эса «янги мактаб концепцияси» билан чинакам инқилоб ясади. Энг муҳими, буларнинг барчасини ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб кўриб чиқди».[5]

Профессор Қ.Хоназаров шунинг учун ҳам «Ўзбек фалсафаси борми?» деган саволга жавоб қайтарар экан, жадидлар, жумладан Маҳмудхўжа Беҳбудий ижодий меросидаги фалсафий қарашларнинг нақадар муҳимлигини эътироф этади. «...миллий заминимизда, - дейди муаллиф, - «Авесто»дан бошлаб, Зардушт томонидан бир бутун тизим ҳолига келтирилиб, Моний ва Маздаклар томонидан давом эттирилган, Форобий, Ибн Сино асарларида ўзининг юксак чўққиларидан бирига кўтарилган, Навоий, Бобур, Машраб, Ахмад Донишлар орқали Беҳбудий ва Фитратларга етиб келган **ўзбек миллий фалсафасининг бир бутун силсиласини юзага келтиришимиз зарур. Бу бизнинг миллат олдида ва умуман жаҳон фалсафаси олдидаги муқаддас бурчимиздир».[**6;3]. Бунда ўзлигини англаш масаласи жадидларимизнинг энг устувор мақсадларидан биридир. Ушбу масалада бир қатор ўзимизнинг олимлар билан бирга хорижий тадқиқот-чиларимиз ҳам ўз муносабатларини билдириб ўтганлар. Миллий ўз-ўзини англаш масала-сида рус тарихчиси Н.Н.Веселовский шундай фикр билдиради: «... туркистонликларда ҳам, - деб ёзади у, босқинчи ҳамроҳларини огоҳлантириб, - бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир... Сиёсий улим (миллий давлатчиликнинг йуқотилиши) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг хукмронлигимизда улар худди шундай аҳволга тушдилар. Бас, шундай экан, хукмронлигимизга қарши ғалаёнлар руй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъий назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак».[1]

Машҳур жадидчи Гаспирали ҳам илғор фикрлари, гуманизм ғоялари билан ильминскийчи шовинистларга зарба берса ҳам, ўз қардошларини хушёрликка чорлайди, жадидларнинг ўзларига хос миллий сиёсати тамойилларини ишлаб чиқиш зарурлигига эътиборни жалб этади**. «Агар биз муайян тарихий шароитлар туфайли бошқа халқлардан орқада қолган эканмиз,** - деб давом этади Исмоилбек**, - бу ҳали миллий-маданий инкишоф ҳуқуқидан маҳрум этмайди, аксинча у томон янада каттарок ғайрат билан интилишга мажбур этади...** Буни биздан халқимизнинг тарихи, тақдири талаб этади. Улуғ вазифалардан ва улуғ интилишлардан қўрқманг! Улар улуғ воқеаларни тайёрлайди ва улуғ шахсларни етказади».[2]

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, жадидчилик мавзусини ўрганиш билан боғлик қа-тор долзарб масалалар ўз ечимини кутиб турганидек, Маҳмудхўжа Беҳбудий меросидаги бу ҳаракатнинг мафкуравий негизини, ғоявий асосларини ташкил этувчи

[1] Кўчирма. М.Хасанийнинг «Юрт буйнидаги қилич ёки истило» китобидан олинди. -Т.. «Адолат», 1997, 87-бет.
[2] Гаспирали И. Туркчилик. // «Таржимон», 1907, 36-сон.

ижтимоий-фалсафий қарашлар тизимини атрофлича тадқиқ қилиш ҳам долзарблигича қолмоқда.

Чунки, профессор Н.Каримов таъкидлаганидек, **«Агар бугунги воқеликда кечаётган жараёнларнинг асримиз бошларида ўзбек жадидлари томонидан орзу қилингани ва ҳаракат дастурига асос қилиб олинганини инобатга олсак, жадидчилик ва унинг пешқадам сиймолари тарихий даврдан қарийб 80-90 йилга илгарилаб кетганлари маълум бўлади»ки,** ҳозирги кунда миллий тараққиёт мафкурамиз ҳамда маънавиятимиз негизига айланишга арзигулик жадидчилик ғояларини, хусусан Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳайратланарли даражадаги бой мероси мазмун-моҳиятини изчил ўрганмоғимиз жоиз.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, **биринчидан**, Маҳмудхўжа Беҳбудий ижтимоий-фалсафий қарашларининг баъзи жиҳатлари юзасидан илмий-назарий мулохазалар айтиб ўтилган бўлсада, яхлит тизим сифатида тўлиқ ўрганилмаган. **Иккинчидан**, Туркистонда жадидчилик ғоялари ва ҳаракатининг вужудга келиши омиллари ҳамда вақти хусуси-даги турлича қарашларга ойдинлик киритиш лозим. **Учинчидан**, унинг маърифатпар-варлик ва илмпарварлик ғоялари таълим-тарбия тизимини, бинобарин, миллатни ислох қилишнинг назарий замини эканлигини таъкидлаш лозим. **Тўртинчидан**, жадид мута-факкирлари йулбошчисининг миллат, тил, дин, ҳамжиҳатлик, хотин-қизлар турмушини замонавийлаштириш, ижтимоий-иқтисодий юксалиш ва Туркистон истиқлоли масала-ларига доир қарашлари ижтимоий-фалсафий нуқтаи-назардан тадқиқ этиш лозим.

- Таклифлар: Ўзбекистонда ёш кадрлар масаласини давлат сиёсати даражасига кўтаришда аждодларимиз миллий-маънавий меросини чуқур таҳлил қилиш керак.

Шунингдек, жадидлар миллий озодлик ҳаракати миллий мустақиллик ғояларини ёшлар руҳиятига сингдиришда дастуруламал бўлишини таъминлаш,

Маҳмудхўжа Беҳбудий илмий-фалсафий меросида таълим, фан, илм олиш, замонавий ўқитиш методологияларини, диний илм ва билим орқали жамият масала ва муаммоларини оқилона ечимини топиш усулларини кўрсатиб бериш,

Беҳбудий қарашлари ўз замонасининг парадигмал муносабатлари ва муаммоларини ҳал этишда ўз услуби ва ёндашуви билан ҳар қандай даврнинг ижтимоий фаол ҳаракатларига намуна ролини уйнаши мумкин.

*Бундан ташқари***,** Маҳмудхўжа Беҳбудий яшаб, фаолият кўрсатган даврдаги унинг маслак-муддаосига, дунёкарашига, жадидчилик ҳаракатига кириб келишига энг кўп даражада таъсир этган омилларни аниқлаш керак;

Иккинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудий нима учун айнан маърифатпарварлик ва маърифатчиликка миллий ўзликни англашнинг асосий шарти сифатида қараганлигини очиб бериш лозим;

Учинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг миллий ривожланишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган бошқа масалаларга доир ижтимоий-фалсафий қарашларидаги узвий алоқадорлик сабабларини аниқлаш асосий масала сифатида туриши лозим;

Тўртинчидан, Маҳмудхўжа Беҳбудийни Туркистон истиқлоли учун жасур курашчига айлантирган ижтимоий-сиёсий, рухий-маънавий омилларни ёритиш долзарблик касб этиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қосимов Б. Жадидчилик ва жадид адабиёти (Давра суҳбати). // «Туркистон», 1997, 17-май.
2. Хоназаров Қ. Ўзбек фалсафаси борми? // «Мулоқот», 2001, 3-сон.
3. O’zbek ziyolilari. www.ziyouz.com sayti. (Dinshunos va ma’rifatparvarlar/ Mutolaa). 07.01.2020 yil.
4. Milliy ma’rifat rahnamosi. Respublika ma’naviyat va ma’rifat kengashi. 24 iyun. 2020 yil.
5. Nega Behbudiy o’gitlari 100 yildan keyin ham dolzarb? 2016 yil 19 yanvar. (2013 yil 10 dekabr, Nusrat Rahmat)
6. Б.Қосимов. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаёти ва фаолияти. 18.01.2017 yil. www.kh-davron.uz sayti.

7. Ш.Ҳайитов. Бехбудийга суиқасд қандай содир бўлган. “Маҳалла” газетаси, 2020 йил 20–сони. (1920-1923). 11-18 июн.
8. Р.Тўрахўжаева. Адиби аввал. “Зарафшон” газетаси. 2020 йил.

Ж.Мустафаев

Услуги Махмудхожа Бехбуди в национальном обучении (философско-методологический анализ)

Аннотация: В статье рассматривается роль и значение социально-философского наследия наших предков за годы независимости, в частности, труды Махмудходжи Бехбуди и учение социально-философских взглядов в воспитании молодежи и национальной духовности. Также в ней говорится об идеологии джадидизма, социальных процессах, судьбе нации, развитии общества, процессах начала XX века.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, джадидизм, просвещение, патриотизм, социально-философские взгляды, человечество,нация, достоинство, социально-политическое сознание.

J.Mustafaev

Mahmudkhoja Behbudi's services in national personnel training (philosophical and methodological analysis)

Abstract: This article discusses the role and significance of the socio-philosophical heritage of our ancestors during the years of independence, in particular, the works of Mahmudhoja Behbudi and the teachings of socio-philosophical views in the education of young people and national spirituality. There is also said about the ideology of Jadidism, social processes, the fate of the nation, the development of society, the processes of the early twentieth century.

Keywords: Mahmudhoja Behbudi, jadidism, enlightenment, patriotism, socio-philosophical views, humanity, nation, dignity, socio-political consciousness.

Dilnoza Yuldasheva – Samarkand Institute of Economics and Service. Head of the Department of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philosophy (Ph.D.)

THE INTERACTION OF PEDAGOGY AND ECONOMICS AND THEIR INTEGRATION WITHIN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF AN ECONOMIST

Abstract: The purpose of the article is a comprehensive study of the role of pedagogy in the professional activity of an economist. It will define that the practical activity of an economist in the information society is linked with the competent organization of information processes, as well as with the development and use of information and communication technologies. Means of pedagogical communication technologies are an integral part of modern personality education.

Keywords: pedagogical experiment, diagnostic methods, observation, processing of results, pedagogical analysis, knowledge, experience, rules, norms

Introduction: The importance of improving the efficiency of economy is determined by its massive nature and direct connection with the functioning of the emerging market economy mechanisms. At the same time, the key link in this problem is psychological and pedagogical support, by which it would be logical to understand the system of both pedagogical and psychological knowledge, methods and means that ensure effective human activity in a given range of conditions. The need for the education system to respond to the informatization of professional activity leads to the formulation of the problem of identifying and comprehending the information tasks of the professional activity of an economist [1].

Analysis of the literature on the subject. In modern literature, professional activity is understood as such a stable occupation, which is distinguished by a rather high degree of significance for society of its results. The types of professional activity are understood as labor relations close in content, which constitute an expedient transformation of the world in the interests of people. This is defined in the works of F. Zeer, DJ. Sanders, J.Lamben, D.Deniels, G.Armsrong L. Rubinstein from the abroad, C. Lednev, F. Kubrushko, P. Kosyrev, V. Tkachenko, P. Smirnov’s researches from the Commonwealth of Independent States. This topic is learned by Uzbek researchers as A. Makhmudov, S. Sodikov, I. Muminov, T. Salimova, and S. Toshev.

Methods of research: theoretical analysis of pedagogical, psychological, methodological works on the research topic, analysis of the complex of educational and educational-practical purposes, rating (evaluation), pedagogical experiment, diagnostic methods, observation, processing of results, pedagogical analysis.

Analysis and results. The mechanisms that connect economics and pedagogy are determined and directed by the individual's desire for professionalism, therefore, professionalism determines the existence and maintenance of each of the areas, as well as the development of the individual as a whole [2]. What conditions create the basis for the interaction of pedagogy and economics, their possible integration, for example, within the professional activity of an individual, say, an economist? In our opinion, the following should be attributed to them:

- the development of both pedagogy and the economy is supported by an interest in a person who acts as a single object and subject of influence in the pedagogical and economic environment, which is due to the diversity of his needs, social roles and economic functions;
- the result of pedagogical and economic activity is concentrated in a person and is also determined by him: the place that a person occupies in the economic sphere (an employee, owner, businessman, etc.) is determined not only by innate personal qualities, but also by knowledge, experience, upbringing which provides a pedagogical impact;
- the content of human relations in both spheres is based on interests, motives, incentives that involve active interaction in the process of activity, which increase the effectiveness of the exchange of benefits - knowledge, products, ideas, etc.;
- both economics and pedagogy are activities in the present for the production of the future.

However, as practice shows, a simple transfer of the arsenal of traditional pedagogical tools to the basis of economic education for both young people and adults still does not give the desired effect. Knowledge “what” does not translate into knowledge “how”. What's the matter? Are the pedagogical tools and methods bad? Are teachers of economics insufficiently qualified? Or is it all about some peculiarities of the science of economics, at first glance so understandable (well, who does not know what the market, prices, money, buyers, sellers - “everyone knows about it”)?

In fact, when teaching and studying economics, a number of conditions should be taken into account, which to some extent give an idea of the peculiarities of the economy and "suggest" in what ways (or means) it is possible to achieve a pedagogical result [3].

First, economics is an activity science or the science of activity and decision-making, which involves the interaction of individual economic agents, collectives in order to satisfy their pragmatic interests.

Secondly, the mechanism of interaction presupposes following the rules, norms, accepted in the economic system, that is, by definition, it is institutionalized.

Third, each economic role (entrepreneur, taxpayer, buyer, banker, etc.) corresponds to a certain set of institutions (certain rules followed in behavior, way of thinking and acting).Fourthly, mastering economic roles involves mastering a special way of thinking and using an economic approach, which in turn contributes to the formation of creativity, efficiency, enterprise, responsibility, success, etc [4].

So, the creation of a subject area - economic pedagogy - is an innovative process determined by a new field, subject, content and conditions of activity. The subjects of this innovative process should be teachers, economists and everyone interested in the high quality of economic training, not only for specialists, but also for ordinary citizens. Today it is clearly seen that the lack of knowledge, the lack of economic culture as a whole affects productivity and labor results, which in the era of the formation of an innovative economy, an economy based on knowledge, becomes unacceptable. In addition, ignorance of the fundamentals of economics and finance leads out of the economic sphere a large number of potential agents capable of self-sufficiency, self-realization, and self-sufficiency. They need qualified

"pedagogical assistance" in a wide variety of forms: from short-term courses on efficient allocation of funds to deep and serious courses in modern economic theory designed for specialists, not to mention a general economic and financial educational program for everyone.

Conclusions and suggestions. Based on the results of the study, we can draw a number of fundamental conclusions. It is undoubtedly and quite understandable that the modernization and development of modern production inevitably leads to a change in the content of the activities of specialists who organize and serve it. Optimization of an employee's work requires knowledge of the characteristics of his professional activity, which necessitates their monitoring in order to study changes in the content of labor activity [4].

It is quite obvious, in our opinion, that the selection and comprehension of the content of the pedagogical tasks of the professional activity of an economist makes it possible to determine the new learning outcomes of the future economist, implying the formation of an integrative personality characteristic, reflecting the readiness and ability to successfully perform professional functions in conditions of interconnection and interaction of special industry and general information knowledge, skills and abilities.

Note that the process of economic education does not end in the classroom. Outside the walls of an educational institution, life teaches its own lessons and establishes its own rules, norms, values of "economic community", which sometimes diverge from correct theories. And this is also its own "pedagogy" for the economy. Thus, the above factors emphasize the need not only for the development of individual educational and methodological complexes, but also for the integration of pedagogy and economics in the education of a new subject area - economic pedagogy.

Used literature:

1. Afanasyev V.G. Social information and community management. - M., 1975. - p. 234
2. Sodikov M.T. Psychology and pedagogy of professional activity: Textbook. manual for universities. T., 2011. - p. 415
3. Detkova L.A. Professional formation of the personality of an economist // Omsk Scientific Bulletin. Psychological and pedagogical sciences. - 2007. - No. 5. – p. 200-203.
4. Toshev S.A. Styles of activity: new approaches and aspects // Questions of psychology, - 1988, no. 6. - p. 54.
5. Klimov E.A. Introduction to the psychology of labor. - M.: Culture and sport; UNITY, 1998 .- p. 349.

D.Yuldasheva

Pedagogika va iqtisodiyotning o'zaro ta'siri va ularning iqtisodchi kasbiy faoliyati doirasidagi integratsiyasi

Annotatsiya: Maqola maqsadi pedagogika va iqtisodiyotning o'zaro ta'siri va ularning iqtisodchi kasbiy faoliyati doirasidagi integratsiyasini har tomonlama o'rganishdir. Axborot jamiyatida iqtisodchining amaliy faoliyati axborot jarayonlarini malakali tashkil etish, shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liqligini belgilaydi. Pedagogik kommunikatsiya texnologiyalari vositalari zamonaviy shaxs tarbiyasining ajralmas qismidir.

Kalit so’zlar: pedagogik eksperiment, diagnostika usullari, kuzatish, natijalarni qayta ishlash, pedagogik tahlil, bilim, tajriba, qoidalar, me'yorlar.

Д.Юлдашева

Взаимодействие педагогики и экономики и их интеграция в рамках профессиональной деятельности экономиста

Аннотация: Целью статьи является взаимодействие педагогики и экономики и их интеграция в рамках профессиональной деятельности экономиста. В ней определено, что практическая деятельность экономиста в информационном обществе связана с грамотной организацией информационных процессов, а также с развитием и использованием информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: педагогический экспери-мент, методы диагностики, наблюдение, обработка результатов, педагогический анализ, знания, опыт, правила, нормы.

Ҳилола Нематовна Очилова – СамИСИ стажёр-тадқиқотчиси

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА МОТИВАЦИЯНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАЗМУНИ

Аннотация: мақолада олий таълим тизимида мотивациянинг моҳияти, унинг турлари ва мазмуни қараб чиқилган. Мотивациянинг бугунги кун талабидан келиб чиқиб, унинг турлари алоҳида иккита гуруҳга бўлиниши асосланган. Шунингдек, мотивациянинг моддий ва номоддий турларининг ҳар бири бўйича ўзига хос хусусиятлари ҳам очиб берилган.

Калит сўзлар: мотивация, меҳнат мотивацияси, рағбатлантириш, моддий мотивация, номоддий мотивация.

Мамлакатимизда олий таълим хизматларини ривожлантириш ва самарадорлигини оширишда қаратилган олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқилган. Ушбу концепцияда таълим хизматларини ривожлантириш омилларидан бири профессор-ўқитувчиларфаолиятга йўналтирган бўлиб, уларни рағбатлантириш механизмларини такомиллаштириш масалалари ҳам устувор вазифа қилиб белгиланган. Булардан бири педагог ходимларни рағбатлантириш, уларга тегишли мотивация беришдан иборатлиги ҳам қайд этилган. Мотивацияга фаолият чегаралари ва шаклларини белгиловчи ҳамда уни муайян мақсадларга эришиш учун йўналтирувчи ички ва ташқи кучларнинг йиғиндиси сифатида қаралмоқда. Мотивациянинг таъсири кўп омилларга, асосан шахснинг ички дунёси, эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб, маълум вақт ичида ўзгариб туриши мумкин.

Мотивациядан самарали фойдаланиш учун унинг натижадорлигини баҳолаш лозим бўлади. Бу ҳар бир ўқув йили якунларида ёки йил якунларида маълум белгиланган мезонлар бўйича амалга оширилади. Бунда професор-ўқитувчиларни ва ходимларни ўз мезонлари бўйича баҳолаб, якуний хулоса қилинса ва унинг натижаси бўйича тегишли тарзда рағбатлантирилса мотивациянинг ҳолатини белгилайди. Агар таълим самарадорлиги ошса мотивациянинг натижадорлигини белгилайди. Чунки, ҳар бир даврнинг якунида иш натижалари сарҳисоб қилинади. Буларнинг натижаси аниқлангандан кейин уларни ҳар бир мутахассис бўйича рағбатлантириб бориш асосли бўлади. Агар бу адолатли бўлса, таълим тизимида фаолият юритаётган педагог-ходимларнинг руҳияти кутарилиши ва яхши ишлашга рағбат уйғониши табиий. Бундай кутаринки руҳиятда фаолият юритган ҳар бир ходим ўз вазифасини сидқидилдан адо этади. Ана ўшанда таълим жараёнида ҳам юқори ютуқларга, самарадорликка эришилади. Бунга эришиш учун бошқарувни кундан-кунга, ҳар бир ходимнинг руҳиятига мос тарзда такомиллаштириб бориш лозим бўлади. Бунга эришиш учун мотивациянинг тегишли усулларидан ҳам тўғри фойдаланишни талаб қилади.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики олий таълим тизимида мотивациянинг иккита тури энг таъсирли бўлиб ҳисобланади. Булар қуйидагиларгдан иборат (1-расм).

1-расм. Натижадорликка эришишда мотивация турларининг ўзаро уйғнлигининг қўшилиш чизмаси

Биринчи йўналиш моддий (молиявий) мотивациядан иборат бўлиб, бу мамлакатимиздаги барча ходимларни, шу жумладан профессор-ўқитувчиларни ҳам юқори натижага эришганлиги учун маълум даражада бериладиган пул ва қимматбаҳо мукофотлар ҳисобланади. Бунинг турлари ва мазмуни қуйидаги жадвалда ўз ифодасини топган (1-жадвал).

1-жадвал

Мотивацияни моддий ва молиявий жиҳатдан рағбатлантирувчи шакллари ва уларнинг мазмуни

Т/р	**Номоддий мотивациянинг шакллари**	**Номоддий мотивациянинг мазмуни**
1.	Барча профессор-ўқитувчиларга	Эгаллаб турган лавозими асосида ва штати бўйича иш ҳақи
2.	Илмий даражасига яраша устама	Фан доктори (DSc) илмий даражасига эга бўлган ўқитувчиларга
3.	Илмий унвонига яраша устама	Фан доктори (DSc) бўлиб профессор илмий унвонларга эга бўлган ўқитувчиларга
4.	Илмий даражасига яраша устама	Тегишли фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) даражасига эга бўлган ўқитувчиларга
5.	Илмий унвонига яраша устама	Тегишли фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) ва доцентлик илмий унвонига эга ўқитувчиларга
6.	Меҳнат натижалари бўйича устама	Барча профессор ўқитувчиларга белгиланган мезон бўйича бажарган ишларига қараб табақалаштирилган устаман (табақаланган шаклда илмий даражаси ва унвонига қараб белгиланади)
7.	Байрамлар муносабати билан рағбатлантириш	Ҳар бир байрамда ва касбий байрамларда иш ҳақига нисбатан тегишли миқдорда рағбатлантириш
8.	Алоҳида ютуқлари учун бир марталик рағбатлантириш	Халқаро ва республика миқёсида ўтказилган конкурслар ва танловларда грампри, 1-3 ўринларни эгаллаган ҳамда шу йилда илмий кашфиётлари учун патент, ихтироларга тегишли ҳужжат тақдим этилган профессор ўқитувчиларга
9.	Диссертацияларини ўз вақтида ҳимоя қилганликлари учун рағбатлантириш	Илмий тадқиқотчилар, таянч докторант ва докторантлар ўз вақтидан олдин ҳимоя қилинганда (ОТМ маъмурияти томонидан белгиланиб қўйилиши лозим)

Шуни қайд этиш керакки, мотивация фақат моддий ва молиявий бўлмасдан, унинг **номоддий шакли** ҳам мавжуд. Буларга қуйидагилар киради (1-жадвал).

1-жадвал

Мотивациянинг номоддий жиҳатдан рағбатлантирувчи шакллари ва уларнинг мазмуни

Т/р	**Номоддий мотива-циянинг шакллари**	**Номоддий мотивациянинг мазмуни**
1.	Фаолияти жараёнида бериладиган енгилликлар	Байрам кунларида ходимларга қулайлик учун иш ҳақини қисқартирмаган ҳолда қўшимча дам олиш кунларини бериш, ходимга таътил пайтида ойлик маошларини сақлаб қолиш, туғиш учун таътиллар бериш
2.	Фахрий ёрлиқ ва кимматбаҳо савғалар	Фаолияти давомида ўзини кўрсатиб, самарали ишлаётган ходимларга байрам ва бошқа кунлари

		ўтказиладиган тадбирларда фахрий ёрлиқлар ва қимматбаҳо совғалар бериш билан тақдирлаш
3.	Байрамлар муносабати билан кўнгилочар жамоавий тадбирлар	Умумхалқ байрамлари ва касбий байрамларни маъмурият томонидан оммавий тарзда ташкил қилиш ва унда жамоанинг меҳнатини эътироф этиб, юқори кўрсаткичларни қўлга киритган профессор-ўқитувчиларини алоҳида қайд этиш.
4.	Шахснинг туғилган куни ва бошқа тадбирларини ни-шонлашни ташкил қилиш	Яхши фаолият олиб бораётган ходимларнинг туғилган кунларида, тўй ва бошқа оилавий тадбирларида, унинг хизматларини алоҳида эътироф этиш ва тақдирлаш
5.	Лавозим пиллапоясидан кўтарилиш	Яхши фаолият кўрсатаётган, лидерлик хусусиятига эга бўлган, бошқаларга ахлоқи ва меҳнати билан ўрнак бўла оладиган ходимларни лавозимини ошириб бориш.
6.	Ходимларнинг хизматла-рини жамоанинг олдида эътироф этиш	Жамоавий мажлисларда самарали фаолият кўрсатаётган ходимларни алоҳида номларини қайд этиб, ҳурматини жойига қўйиш
7.	Ходимларнинг хизматла-рини жамоатчилик олдида тан олиш ва эътироф этиш	Шаҳар, туман ва вилоят миқёсида ўтказиладиган турли тантанали тадбирларга жамоанинг номидан иштирок этишига имконият яратиб бериш
8.	Ходимларнинг хизматла-рини инобатга олиб давлат мукофотларига тавсия этиш	Яхши фаолият кўрсатаётган, юқори кўрсаткичларни қўлга киритган, ахлоқи ва меҳнати билан ўрнак бўла оладиган профессор-ўқитувчилар ва ходимларни давлат мукофотларига тавсия этиш

Биз мазкур жадвалда мотивациянинг номоддий шаклининг айримларигагина тўхталдик холос. Буларнинг турларини яна давом эттириш мумкин эди. Мотивациянинг ушбу шакли ҳам моддий мотивация сингари жуда катта самара бериши мумкин. Бунда, муҳими, ходимларда катта қониқиш ҳосил бўлади. Бу ходимларнинг раҳбариятдан, жамоадан, жамоатчиликдан розилигини шакллантиради. Битта нозик жиҳати шундаки, ҳар қандай рағбат ва танбеҳ ўта адолатли бўлсагина юқори самара бериши мумкин экан. Адолат йўқ жойда ҳеч қандай самарадорлик бўлмайди. Фақат адолатли тақдирлаш ва принципга доимий равишда амал қилиш, ўз навбатида жуда катта самарадорлик ва сафарбарлик билан хизмат қилиш имкониятини яратади.

Хулоса қилиб айтганда, олий таълим тизимини бошқаришда етук, билимли, шижоатли кадрлар тайёрлашда юқори самарадорликка эришиш учун бошқарувчи энг юқори интеллектуал салоҳиятга, малакага, инсоний фазилатга эга бўлиши лозим. Зеро жамиятимизнинг энг ақлли қатлами бўлган профессор-ўқитувчилардан самарали фойдалана билиш, мотивлаштириш усулларидан самарали фойдаланиш кераклигини кўрсатиб турибди

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”ни тасдиқлаш тўғрисидаги ПФ-5847-сонли фармони. 2019 йил 8 октябрь.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь. 19-сон. 4 бет.
3. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Таълим хизматлари ва уларнинг самарадорлигини ошириш масалалари. Монография. – Т.: “инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2020. – 260 бет.
4. Портер Лоулер. Теория мотивации Портера-Лоулера. 2015.

5. Турдибеков Ҳ.И., Усмонов И.А. Маъмурий менежмент: Ўқув қўлланма – Т.: “Иқтисод-молия”, 2009.
6. Интернет сайтлари:
   www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
   www.mail.tdiu.uz – ТДИУ электрон кутубхонаси.
   www.el.tfi.uz – ТМИ электрон кутубхонаси.
   www.sies.uz – СамИСИ электрон кутубхонаси.
   www.ziyonet.uz – таълим портали.
   www.managment.ru.

Х.Очилова **Виды мотивации в системе высшего образования и их содержание**	**H.Ochilova** **Types of motivation in higher education system and their meaning**
Аннотация: В статье рассматривается сущность мотивации в системе высшего образования, ее виды и содержание. Исходя из современного спроса на мотивацию, обосновано ее подразделение на две отдельные группы. Также раскрываются специфические особенности каждого из материальных и нематериальных видов мотивации.**Ключевые слова:** мотивация, трудовая мотивация, стимул, материальная мотивация, нематериальная мотивация.	**Abstract**: The article discusses the essence of motivation in the higher education system, its types and meaning. Based on today's demand for motivation, justified its division into two separate groups. The specific features of each of the material and intangible types of motivation are also revealed.**Keywords:** motivation, labor motivation, incentive, material motivation, intangible motivation.

В.С.Узакова – базовый докторант СамИЭС

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ПОДГОТОВКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ С ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Аннотация: В статье рассматривается организационно-экономический механизм подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием. Проведён теоретический анализ по сущности и определению организационно-экономического механизма. Приведены факторы, воздействующие на совершенствование организационно- экономического механизма подготовки конкурентоспособных специалистов.
Ключевые слова: организационно-экономический механизм, организационно-экономический механизм подготовки конкурентоспособных специалистов, хозяйственный механизм, soft skills (мягкие навыки), hard skills (твёрдые навыки).

Введение. В Республике Узбекистан количество организаций высшего образования на начало 2020/2021 учебного года составило 127, увеличившись, по сравнению с соответствующим периодом прошлого учебного года, на 8 единиц (6,7%). В составе, которых 7 академий, 64 университета и 6 высших религиозных образовательных организации и филиалов. На начало 2020/2021 учебного года в вузы принято 174,9 тыс. студентов. По сравнению с соответствующим периодом прошлого учебного года, приём увеличился на 26,6%. На начало 2020/2021 учебного года в высших учебных организациях в общей сложности числились 571,5 тыс. студентов, результаты которых увеличилось на 130,5 тыс. студентов по сравнению с 2019/2020

учебным годом (441.тыс.). Исходя из выше перечисленных статистических данных не трудно заметить, что спрос на высшее образование увеличивается год за годом. Как указано в Концепции Республики Узбекистан уровень охвата высшим образованием населения будет составлять более 50 процентов к 2030 году[1]. Но несмотря на растущего темпа роста охвата молодёжи высшим образованием, существует ряд проблем подготовки конкурентоспособных специалистов для рынка труда. Решения проблемы подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием на рынке труда требует комплексного подхода. Это предполагает, в том числе разработку и реализацию организационно-экономического механизма ведущего совершенствованию и взаимодействию высшего образования с рынком труда. Необходимость решения этих задач полностью соответствует Концепции Республики Узбекистан где определена важная роль вузов в подготовке квалифицированных кадров: «Развития системы высшего образования до 2030 года»: В целях определения приоритетных направлений системного реформирования высшего образования, поднятия на качественно новый уровень процесса подготовки самостоятельно мыслящих высококвалифицированных кадров с современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, модернизации высшего образования, развития социальной сферы и отраслей экономики на основе передовых образовательных технологий.

Разработка организационно-экономического механизма подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием является одним из важнейших направлений модернизации образования, который обеспечивал бы устойчивое развитие этой системы.

Обзор и анализ соответствующей литературы. Разработка организационно-экономического механизма подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием базируется на следующих понятиях и определениях:

- увеличение сложности какой-либо системы;
- улучшение приспособленности системы к внешним условиям;
- увеличение масштабов явления;
- количественный рост экономики и качественное улучшение ееструктуры;
- социальный прогресс.[2]

Сущность самого слово «механизм», согласно экономическому словарю, представляет собой «последовательность состояний, процессов, определяющих собой какое-нибудь действие, явление», или «система, устройство, определяющее порядок какого-нибудь вида деятельности».[3]

Термин ”организационно-экономический механизм“, несмотря на широкое распространение, не получил строгого формализованного определения в предыдущих работах. В основе этого понятия лежит определение механизма или машины, как системы тел, предназначенной для преобразования движения одного или нескольких тел в требуемые движения другого тела. Механизм применяется в тех случаях, когда

[1] Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» №УП-5847 от 08.10.2019.

[2] Беляков, С. А. (2007). Организационно-экономический механизм устойчивого развития системы высшего профессионального образования в условиях формирования национальных университетов, системообразующих и инновационных вузов. М.: Макс Пресс, 49.

[3] Экономический словарь [Электронный ресурс]. URL: http://abc.informbureau.com/html/ oicssenoaaiiue_iaoaieci.html.

нельзя получить требуемое движение тел и возникает необходимость в преобразовании движения.[1]

Определению понятия «механизм», в частности организационно-экономического были посвящены научные работы ученых Нобелевской премии по экономике в 2007 году Лео Гурвица (Leo Hurwicz), Роджера Майерсона (Roger Myerson) и Эрика Маскина (Eric Maskin). Они внесли значительный вклад в развитие теории экономических механизмов. Ими были разработаны концептуальные и технические основы экономического механизма; описаны оптимальные аукционы; сформулированы основные задачи реализации; выявлены эффективные механизмы и схемы регулирования экономики; определены оптимальные рамки необходимого вмешательства государства.[2]

Российский учёный А.П. Градов рассматривает национальную экономику как систему взаимодействующих организационно-экономических механизмов (равновесия между производством и потреблением; экономических циклов; равновесия национальной экономики и внешнего мира и др.), как цепочку последовательно возникающих взаимосвязанных явлений.[3]

Другой российский учёный Б.А. Райзберг определяет организационно-экономический механизм как совокупность организационных структур и конкретных форм и методов управления, а также правовых форм, с помощью которых реализуются в действующие в конкретных условиях экономические законы, процесс воспроизводства. По его мнению, система управления и механизм управления - это не одно и то же. Отличаются они тем, что механизм включает в свой состав методы, виды, формы и функции управления. Система, помимо перечисленного, включает в свой состав еще иаппарат управления, выполняющий функцииуправления.[4]

Следует отметить, что понятие “организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием” не получил четкого определения и наглядного отображения в литературе. Для ясного понимания необходимо провести различия в понятиях “хозяйственный механизм”, и “организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием”.

В экономической литературе помимо организационно-экономического механизма широко используется понятие “хозяйственный механизм” который относится к ведению хозяйства. Содержание, которой энциклопедические издания определят, как предпринимаемые человеком действия с целью пополнения запасов хозяйственных благ и обеспечения возможной полноты удовлетворения потребностей.[5]

По мнению Л.И. Абалкина хозяйственный механизм представляет собой способ организации общественного производства со свойственными ему формами, методами, экономическими стимулами и правовыми нормами. Отсюда вытекает, что хозяйственный механизм - это более широкое понятие, нежели организационно - экономический механизм, поскольку само содержание понятий “хозяйство”, “хозяйствование”, помимо важных организационно-экономических аспектов,

[1] Большая советская энциклопедия: В 30 т. — 3-е edition. — М.: Совет- ская энциклопедия, 1974. — Vol. 16.
[2] DOVBENKO, M., & OSIK, Y. 2011. Modern economic theory in the writings of nobeliants. Academy Of Science. p. 305. Moscow.
[3] Удальцова, Н. Л. (2012). Организационно-экономический механизм функционирования отрасли национальной экономики. *Экономические науки*, (6), 94-98.
[4] Райзберг, Б. А., Лозовский, Л. Ш., & Стародубцева, Е. Б. (2004). Современный экономический словарь. Издательский Дом" Инфра-М".
[5] Жигайло, В. В. (2011). Механизм взаимодействия государства и частного государственногоартнерства. Экон. науки., (75).

охватывает еще большую совокупность правовых и социально - психологических институтов, форм и методов[1].

По определению авторов организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием это составная часть хозяйственного механизма, которая включает в себя совокупность организационных структур связанных с высшим образованием, а также формы и методы управления, законодательные нормативы которые взаимосвязаны между собой и поочередно выполняют свою функцию для подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием для рынка труда.

Методология исследования. Для обобщения результатов исследования в данной статье были использованы такие методы как сравнительный анализ, диалектический подход, экспертная оценка и др.

Анализ и результаты. Таким образом, организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием включает в себя совокупность видов, форм и методов управления процессом подготовки конкурентоспособных специалистов. Для повышения конкурентоспособности выпускников вузов в быстроменяющемся мире требует постоянного совершенствования –организационно-экономического механизм подготовки выпускников.

Необходимость совершенствования организационно-экономического механизма подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием проявляется под воздействием факторов внешней среды.

Такими факторами могут быть необходимость внесения изменений в учебные планы в связи с изменяющимися условиями подготовки кадров. С целью повышения уровня квалификации выпускников, развития в них практических навыков в учебном процессе. Это приведёт к увеличению количество профильных предметов и сокращению общих предметов.

Следующим важным фактором является несоответствующий уровень подготовки выпускников вузов по требованиям работодателей. На сегодняшний день большинство выпускников заканчивают высшее учебное заведение, не имея необходимых квалификационных навыков. В результате процесс их трудоустройства становится трудным, так как они неконкурентоориентированны на рынке труда. Для решение данной проблемы зарубежные учёные рекомендуют включить в учебные планы предмет «Предпринимательство» вне зависимо от направления обучения. Внедрение этого опыта будет способствовать в развитию навыков востребованных на практике включающие в себя Soft skills такие навыки как коммуникабельность, организованность, способность решать конфликты, умение работать в команде, прагматичность и т.д. В исследовании, проведенном Гарвардским университетом, отмечается, что успешность в работе на 85% зависит от хорошо развитых soft skills, и только на 15% — от hard skills[2] такие навыки как знание иностранных языков, навыки бухгалтерии, способность работать с программными обеспечениями и т.д. Hard skills это такие навыки которых можно измерить и оценить специальными тестами в отличие от soft skills.

Еще одним фактором, к требованию совершенствования организационно-экономического механизма подготовки современных специалистов в вузах является

[1] Удальцова, Н. Л. (2012). Организационно-экономический механизм функционирования отрасли национальной экономики. Экономические науки, (6), 94-98.

[2] Mann, C. R. (1918). A study of engineering education: prepared for the Joint committee on engineering education of the national engineering societies (No. 11). Merrymount Press.

развитие активной связи между работодателями и вузами. В последние годы наблюдается пассивное участие работодателей-заказчиков в подготовке кадров для рынка труда. В итоге выпускники не отвечают требованиям, так как у них нет практического опыта. Необходимо пересмотреть существующие договора о сотрудничестве с работодателями и приведение их в соответствии с профориентацией вуза и требованиям профессиональных организаций. Данное решение обеспечит место прохождения стажировок выпускников, а также возможное рабочее место в будущем. Более того необходимо организовывать тренинги и семинары работодателями для выпускников вузов, что поможет им приобрести не только теоретические знания но и практические. Это метод благоприятен для трёх сторон: заказчика, производителя и готового продукта. В этом случае заказчик-это работодатель, производитель -это вуз и готовый продукт-это квалифицированный специалист с высшим образованием.

Выводы и заключение. Таким образом, можно отметить, что организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием это составная часть хозяйственного механизма, которая включает в себя совокупность организационных структур связанных с высшим образованием, а также формы и методы управления, законодательные нормативы которые взаимосвязаны между собой и поочередно выполняют свою функцию для подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием для рынка труда. Для обеспечение непрерывной подготовки квалифицированных специалистов необходимо совершенствовать организационно-экономический механизм подготовки специалистов с высшим образованием. В данном исследовании авторы выделяют проблемы, факторы и рекомендации совершенствования организационно-экономического механизма подготовки конкурентоспособных специалистов с высшим образованием.

V.Uzakova

Oliy ma’lumotli raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi

Annotatsiya: Maqolada oliy ma’lumotli raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi haqida so‘z boradi. Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning mohiyati va ta'rifi bo'yicha nazariy tahlil amalga oshirildi. Maqolada raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirishga ta’sir etuvchi omillar keltirildi.

Kalit so'zlar: tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi, iqtisodiy mexanizm, soft skills, hard skills.

V.Uzakova

Organizational and economic mechanism for training competitive specialists with higher education

Abstract: The article discusses the organizational and economic mechanism of training competitive specialists with higher education. The theoretical analysis of the essence and definition of the organizational and economic mechanism is carried out. Given the factors which influence to the improvement of the organizational and economic mechanism for training competitive specialists at HEIs.

Keywords: organizational and economic mechanism, organizational and economic mechanism for training competitive specialists, economic mechanism, soft skills, hard skills.

ЭЪТИБОРГА МОЛИК МАСАЛАЛАР

БИЗ ҚАЧОН РИВОЖЛАНАМИЗ (1-қисм)

Буюк ва бой тарихга, салкам 11 трлн $ лик табиий бойликларга эга, логистика (транзит) ва савдо сотиқ учун жуда ҳам қулай географик жойда жойлашган, салкам 7700 та диққатга сазовор жойлари бўлган ва энг муҳими 33 миллионга яқин мард халқи бор бўлган давлат ҳозирча Г20 мас майли, иқтисодиёти кучли бўган Топ-50 мамлакатлар рўйхатига кириш учун нималар қилиш керак?!

Бугунги кунда юртимизнинг ЯИМи аҳоли жон бошига $ 2111дан тушмоқда (йилига). Бу ойига 176$, кунига 5.6 $ дегани. (ЯИМ 67.2 млрд $)

Бюджет харажатлари - 40 трлн сўм. Яъни давлат бюджетидан бир киши учун бир ойда ажратилган пул 110 минг сўм (кунига 3600 сўм).

Ўзбекистон Доинг бусинесс рейтинги бўйича 74-ўринда, Инсон тараққиёти индекси бўйича 104-ўринда туради.

Жаҳон банкининг талабларига кўра ЯИМ аҳоли жон бошига $ 12 000 дан ошса, мамлакат ривожланган ҳисобланади. Агар иқтисодиётимиз реал 8% дан ўсганда, бошқа кўрсаткичлар (масалан, аҳоли сони ўсиши ва инфляция) ўзгармас деб олинган тақдирда 23 йил ичида ривожланган давлатга айланишимиз мумкин экан.

Тарихда илм-фан, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, давлат бошқаруви, маданият, дин, тараққиёт ва иқтисодиётнинг кучлилиги бўйича барчага ўрнак бўлган халқ яна оёққа туриб олиши, дунё ҳамжамиятида ўзининг ҳақиқий ўрнини эгаллаши учун нималар қилиш керак?

Аввало халққа нисбатан муносабатни ўзгартириш керак.

Япония урушда мағлубиятга учраган, икки марта бомба тушиб, ер билан теп-текис бўлган давлат эди. Бунинг устига бироз цемент, йўғоч ва балиқлардан бошқа табиий бойлиги ҳам йўқ!

Японияниг бирдан бир бойлиги бу унинг халқи эди.

Ёки Сингапурни олайлик. Уларда шу цемент ҳам йўқ. Ҳатто ичадиган сувини ҳам сотиб олишади. 1965-йилда мустақилликка эришиб, 0 дан 30 йилда оёққа туриб, туризм, савдо-сотиқ бўйича етакчи давлатга айланди (Доинг бусинесс рейтинги бўйича 2-ўрин, Инсон тараққиёти индекси бўйича 5-ўринда). Бу давлатнинг ҳам бор йўқ ресурси унинг халқи... Бунақа давлатлардан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Лекин натижа бир хил:

Агар пул, вақт, диққат-эътибор халққа, унинг илмий-ижодий салоҳияти ва менталитетини оширишга ва инновацияга сарфланар экан, ҳар бир сарфланган 1$, энг камида 10 баробар самара беради.

Машхур бир одамнинг гапи бор эди: Таълим-тарбияга пулни аяган давлат, ўша пулини қамоқхона қуришга ишлатади...

Президентимиз 22-декабрдаги Парламентга мурожаатномасида таъкидлаганлари-дек, пахтани зўр сотсак, $ 1 млрд 200 млнга сотамиз.

Бу сон кимнидир кўзига катта кўринар.

Солиштириш учун оддийгина Вҳацапп деган илова Факебоокка $ 19 миллиардга сотилди. Ёки Снапчат деган иловани 26 яшар йигит $ 24 миллиардга сотди.

Сал пастроққа тушайлик:

Бир дона Самсунг Ноте 8 нинг нархи - $ 950. 1 тонна мошнинг нархи эса 5 миллион сўм. Бу $625 дегани. Бу дегани миллионлаб инсонларнинг қўл меҳнатидан, баъзи инсонларнинг ақлий меҳнати бир неча баробар кўпроқ самара бериши мумкин.

Демак пулни, инвестицияларни ва асосий эътиборни халқни илмий салоҳияти, маънавияти, дунёқараши ва бизнес қилишга бўлган лаёқатини оширишга қаратиш керак.

Зеро XXI аср интеллектуал мулк асри, техника-технология асри. Бу асрда интеллекти (онги) кучли бўлган халқгина ўзи хоҳлаганидек яшай олади, бўлмаса "бошқалар" хоҳлаганидек яшашга маҳкум...

Муҳаммадали Эшонқулов 29.12.2017

АТАМАЛАР ТАЪРИФЛАРИ

“Л” ҳарфи билан боғлиқ атамаларнинг таърифлари

Лаборант деганда, лабораторияда ишлайдиган ёки профессор-ўқитувчиларга ёрдам берадиган ходим тушунилади.

Лаборатория деганда, илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, амалий тажрибалар ўтказиш учун махсус жиҳозлар билан таъминланган хона тушунилади.

Лавозим деганда, бирорта корхона, ташкилот ва бошқа субъектларга раҳбар этиб сайланиши ёки тайинланиши натижасида ушбу жамоани бошқариш масъулияти юкланган шахс тушунилади.

Лагмон деганда, хамирдан ингичка ҳолда узун кесилиб тайёрланган ва устига турли масаллиқлар солинган миллий таом тушунилади. Бу асли уйғурларнинг миллий таоми, деган қарашлар ҳам бор.

Лаззатли деганда, нозик таъбли одамларга ҳам манзур бўладиган, ўзининг ишқибозларига эга бўлган ширин таомлар тушунилади.

Лайнер деганда, катта сиғимга эга бўлган тезучар йўловчи самолёт ва йирик денгиз кемаси тушунилади.

Ландшафт дейилганда, иқлим, сув, тупроқ ўсимлик ва ҳайвонот олами каби асосий копонентларга эга табиий географик мажмуа тушунилади.

Ландшафт дегредацияси деганда, салбий оқибатлар натижасида рўй берадиган атроф-муҳитнинг аста-секинлик билан бузилиши, емирилиши тушунилади.

Ларёк деганда, чегараланган товар ва маҳсулотларни сотишга мўлжалланган кичик савдо дўкони тушунилади.

Латериал маркетинг деганда, харидор томонидан харид қилинган мавжуд товарларга қўшимча тарзда илова қилиб, бепул бериладиган товарлар ва хизматлар тушунилади.

Лизинг деганда, эгалик ҳуқуқини сақлаган ҳолда турли иншоотлар, бинолар, транспорт воситаларини қийматини аста-секинлик билан қайтариш шарти билан ижарага бериш тушунилади.

Лимит деганда, бирор нарсадан фойдаланиш ёки бирор нарсага сарфлаш учун белгиланган сарфларнинг ёки харажатларнинг чегаравий нормаси тушунилади.

Лимонад деганда, асосан лимон ёки бошқа хил мева шарбатига сув, шакар, карбонат кислотаси, хушбўй моддалар қўшиб тайёрланадиган ширин чанқоқбости ичимлик тушунилади.

Лимонзор деганда, лимон дарахти экилган майдон, боғ тушунилади.

Лингафон деганда, товушларни ёки сўзларни аниқ эшитиш ва тўғри талаффуз қилишга ёрдам берадиган асбоб тушунилади.

Лицензия деганда, юридик ва жисмоний шахсларнинг маълум фаолият билан шуғулланиши учун белгиланган вақтга бериладиган рухсатнома тушунилади.

Лицензия талабгори деганда, лицензияловчи органларга аниқ фаолият турини амалга ошириш тўғрисида ариза билан мурожаат қилган юридик ёки жисмоний шахс тушунилади.

Лобзик деганда, ёғоч ёки юмшоқ металлдан тайёрланган буюмларни шаклдор, жимжимадор арралаш учун қўлланиладиган дастакли асбоб ва унга қистириб қўйиладиган энсиз аррача тушунилади.

Логистика деганда, ишлаб чиқаришдан истеъмолгача жараённи моддий-техник жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ инфратузилмалар тизими тушунилади.

Логотип деганда, корхона, ташкилотлар, фирма ёки компанияларнинг номи битилган чизмалардан иборат товар ёки субъектлар белгилари тушунилади.

Логорифм деганда, асос деб аталадиган муайян сонни даражага кўтаришда берилган (керакли) сонни ҳосил қилиш мумкин бўлган даража кўрсаткичи тушунилади.

Лойиҳа деганда, бино, иншоот, машина кабиларни қуриш ёки тиклаш учун тайёрланган чизма, ҳисоб-китоб, андозалар битилган ҳужжатлар мажмуи тушунилади.

Лойиҳачи деганда, бино, иншоот, машина кабиларни қуриш ёки тиклаш учун тайёрланган чизма, ҳисоб-китоб, андозалар битилган ҳужжатларни тузувчи мутахассис тушунилади.

Локализация деганда, битта тизимдан айрим ўзига хос жараён ёки ҳодисаларни ажратиб олган ҳолда чегаралаш тушунилади**.**

Локация деганда, бирорта жойни электромагнит тўлқинлари асосида аниқлаб, унинг ўрнини акс эттириш тушунилади.

Локомотив деганда, темир йўлда ўзига тиркаладиган вагонларни тортиб кетадиган паровоз, электровоз, тепловоз кабилар тушунилади.

Ломбард деганда, кўчмас мулк ва қимматбаҳо буюмларни гаровга олиб, вақтинча фойдаланиш учун пул (қарз) бериб турувчи кредит муассасаси (гаровхона) тушунилади.

Лотерея деганда, махсус сотиладиган билет бўлиб, аҳоли маблағларини ихтиёрий равишда тўплаб олиб, бир қисмини ютуқ сифатида пул ёки буюм шаклида бериладиган жараёнда иштирок этувчи ҳужжат тушунилади.

Люкс деганда, юқори сифати буюм, қимматбаҳо ва ҳашаматли нарсалар билан безалган ҳамда истеъмолчиларга бошқаларига нисбатан анча қулайликларга эга бўлган меҳмонхона, дўкон, поезд вагони, пароход купеси кабилар тушунилади.

Люстра деганда, бир қанча лампалар ўрнатилган осма электр чироғи тушунилади.

М.Қ.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

МУАЛЛИФЛАРГА ЭСЛАТМА

Таҳририятга мақола юборилганда муаллиф қуйидаги қоидаларга риоя қилиши лозим:

- “Сервис” журнали хизмат кўрсатиш ва сервис ҳамда иқтисодиётга оид мавзусидаги илмий мақолаларни чоп этишга мўлжалланган ОАК томонидан эътироф этилган илмий-амалий нашр бўлганлиги сабабли, таҳририятга тақдим этиладиган мақолалар ҳам бевосита шу соҳага оид илмий изланишларга, тадқиқот натижаларига асосланган бўлиши лозим.
- Мақолада мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, бугунги муаммолар ҳамда уларнинг ечимлари хусусида ўз фикр-мулоҳазалари ифода этилган, аниқ таклиф ва тавсияларини ўз ичига олган якуний хулосага эга бўлиши керак.
- Илмий мақоланинг ҳажми жадвал, расмлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати билан бирга 4 бетдан, қисқа хабарлар 3–4, тақризлар 2 бетдан кам бўлмаслиги, MS Word дастурида Times New Roman 14 шрифтида бир интервал оралиғида расмийлаштирилган бўлиши керак.
- Мақола ўзбек, рус ёки инглиз тилларида ёзилган бўлиб, аниқ, равон ва адабий тилда таҳрир қилинган ва 1 нусхада қоғоз вариантига муаллифлар имзо чеккан ҳолда электрон версияси билан бирга тақдим этилиши талаб қилинади.
- Ҳар бир мақоланинг муаллифи, мавзуси, аннотацияси ва калитли сўзлари ўзбек, рус, инглиз тилларида берилган бўлиши шарт.
- Таҳририят мақолаларни қисқартириш, тўғрилаш ва таҳрир қилиш ҳуқуқига эга.
- Фойдаланилган адабиётлар рўйхати амалдаги стандартлар асосида расмийлаштирилган бўлиши лозим.
- Жадвал, диаграмма ва расмлар ихчам ва тушунарли фақат китоб шаклида ёритилиши, уларнинг тартиб рақами, номи, жадвал маълумотларининг манбаларига ҳаволалар албатта берилиши лозим. Альбом шаклидаги жадвал ва расмлар қабул қилинмайди.

- **Мақоланинг таркиби**: Мақола муаллифи тўғрисида маълумот, мақоланинг мавзуси, мақола аннотацияси, калит сўзлар, кириш, мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили, таҳлил ва натижалар, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхатини ўз ичига олган ҳамда таҳрир қилинган бўлиши шарт.
- Ушбу талабларга жавоб бермайдиган мақолалар чоп этишга қабул қилинмайди.

“Сервис” журналида эълон қилинаётган материаллардаги далиллар, рақамлар ва маълумотларнинг ишончлилиги учун уларнинг муаллифлари жавобгардир.

Таҳририят фикри муаллифларнинг фикрига мос келмаслиги мумкин. Таҳририятга юборилган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди. Журналдан кўчириб босилаётган материалларни шу журналдан олинган, деб кўрсатилиши ва албатта ихтибос берилиши шарт.

“СЕРВИС”

Журнал Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти таҳририят бўлимида нашрга тайёрланди.

Гувоҳнома № 18-2464

15.12.2021 йилда теришга берилди. 29.12.2021 йилда босишга рухсат этилди. Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84 1/8. “Times” гарнитураси. Офсет босма усули. Шартли босма табоғи 14,49. Ҳисоб-нашриёт табоғи 12,5. Адади 100 нусха. Буюртма № 82/21.

“Наврўз полиграф” МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.
Лицензия № 18-3327 30.08.2019 йил

Манзил: Самарқанд шаҳри, Л.М.Исаев кўчаси, 38-уй.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2021